

૩૪૫૬

મુંબાઈથી કાશ્મીર.

આ ખૂબસુરત ખીનમાં બે પારસી યહુદીઓએ કરેલી મંબલનો તથા રસ્તાનાં
સંકટોનો હેવાલ.

સંખ્યાબંધ ચિત્રો સાથે.

લખનાર—જાંહંગીર બેહરામજી મરઝખાન,
તે કીતક સંગ્રહ, તારાબાઈ, વગેરેનો કર્તા.

મુંબઈ :

મુંબઈ ગેઝેટ પ્રીસમાં છાપ્યું છે.

૧૮૮૭.

આ પુસ્તક ઈ.સં ૧૮૬૭ના રૂપમાં આકૃતિની રૂઢિ જેઠરતર કરાવ્યું છે,
માટે તેના રચનારની રજા વના કોઈને તે છાપી પ્રગટ
કરવાનો હક નથી.

મારાં કુટુંબનાં

૩૬૦ નામનો સ્તંભ ઉભો કરનાર તથા દેશી વર્તમાન પત્ર
પહેલવહેલું મુંબઈમાં સ્થાપનાર દેશી કેસ્ટન, જેઓમાંથી
પૂસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાની તથા પુસ્તકો રચી પ્રગટ કરવાની
૩૨ી અમારામાં વારસા તરીકે ઉતરી છે

તે અમારા મરહુમ બાપા

ફરહુનજી મરઝખાનજી

ની યાદગારીને આ નાનું પુસ્તક અર્પણ કરું છું.

પ્રસ્તાવના.

મારા અપાવાના આપ મરહુમ દસ્તુર મરજ્યાનજી સુરતમાં મોટા નજુમી કહેવાતા યાને તે વખતના સમય પ્રમાણે વિદ્વાનમાં અપતા. સ્વારપછી અમારા અપાવા નેકતામ ફરદુનજી મરજ્યાનજીએ પહેલવહેલું ગુજરાતી વર્તમાન પત્ર મુંબઈમાં સ્થાપી તથા પોતાને લાથે ગુજરાતી ખીખાં કોતરી અત્રેની વાંચતી વસ્તીનો ‘ટેસ્ટ’ ફેરવી નાખ્યો. તેવણની કલમથી લખાયલી સંખ્યાબંધ કેતાઓ જેવીકે શરીર સાંતી, મુખતેશર શાહાનામું, દબેસતાનોલ મળાહેલ, કરીમા આ માએની, બોસતાન, મોનાગત, પદનામું, પૂલેસથાન, ગુલેસ્તાન, અદલે કવી, બકાવલી વગેરે તથા ગઉશીતળા, ફ્રીમેશનરી, જમશેદી નોરોઝ વગેરે ઉપર લખેલા રેસાલાઓ હજુખી પારસી કુટુંબોમાં પ્યારથી વંચાય છે. તે લખાણનો ટચકો મારા મેહેરબાન પોતા બેલરામજી ફરદુનજી મરજ્યાને પોતાની વૃંધ વય છતાં હજુસુધી ચાલુ રાખ્યો છે. તેમનાં છેલ્લાં બે પુસ્તકો ‘મેરાતુલ અરસ’ અને ‘તોબેહતુન નસુહ’ જેટલાં પારસી સંસાર મંડળમાં પ્રિતથી વંચાયાં છે એટલાં ખીખાં થોડાંજ વંચાતાં હશે, અને હવે તેનો કંઈક અંસ મારામાં ઉતરે એવી મારી અંતઃકરણની ઈચ્છા છે તેમાં ઈશ્વર મને સહાય કરે.

મેં પ્રગટ કરેલાં ‘કૌતક સંગ્રહ’નાં રમુજી અને ‘તારાબાઈ’નાં

ઈતિહાસીક પણ બોધ આપનારાં પુસ્તક મેં ધાર્યું તે કરતાં પ્રજાએ વધારે મમતાથી ઉપાડી લીધાં. તેમાં કદાપિ આપુસ્તકોની ખરી ખૂબી કરતાં મારા પોતા ગમ મારા મિત્રોનો આહુ હું વધારે ધારું છું. હું જ્યારે કાશ્મીરથી પાછો ફર્યો અને અમારી મૂસાફરીનું વર્ણન મારા મિત્ર મંડળ આગળ કર્યું ત્યારે તેઓ એક અવાજે કહેવા લાગ્યા, કે “આ તો એક કાહાની કીસ્સા જેવું છે અને તે પુસ્તકના આકારમાં બહાર પડવું જોઈયે.” આ વેળા તેઓને ખબર ન હતી કે જ્યારે મુખ્યર્થથી પહેલો પગ મેં બહાર કાઢ્યો ત્યારથીજ મારો નક્કી દરાવ હતો કે મારા અનૂભવમાં મારા મિત્રોને સામેલ કરવા. મારા અસ્થાબમાં મારી માનિતી ‘નોટ બુક’ અને પેન્સીલ પહેલાં હતાં. દલગીર એટલાજ માટે છું કે મારો ફેરિટોગ્રાફિક કેમેરા સાથે લઈ ગયો નહીં. તે છતાં મારેથી બન્યાં એટલાં ચિત્રો ભેગાં કરી મારા વાંચનારને મદદ કરવાની મેં તજવીજ કરી છે. આ ચિત્રો માંહેના ઘણાક ‘સ્કેચીઝ’ મારે હાથના છે તેથી લેભાગુ તો હોવાજ નોઈયે. મારે કાંઈ ચિત્રકળા બતાવવી નથી પણ ખ્યાલ આપવો છે એટલે જે છે તે ગણીમત સમજી લેવાની વાંચનારને વિનંતી કરું છું.

આ કાશ્મીરની મૂસાફરીએ મારા પોતામાં ન ધારેલો ફેરફાર કરી નાખ્યો છે. કાશ્મીર જવાની આગમજ જે પૂરૂષ હું હતો તે સ્ત્રીથી પાછો ફર્યા પછીથી નથી. એક મહીનાની ટુંક મુદતમાં મેં જે જોયું અને સોસ્યું છે, જેટલું હું નવું શીખ્યો છું, આ પૃથ્વીની કાયા કેટલી મીઠ્યા છે તે સમજવા લાગ્યો છું, તેટલું છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં હું સમજ્યો

ન હતો. બિલીયાનના દિરા જેવા ચક્ષુતા હિમાચ્યાની તલેટી આગળ ઉભા રહી તે કીરતારનાં મહાન કૃત્યો આગળ આપણે શું બીસાદમાં છેએ—શું નાચીઝ છેએ— તે ઉપલી તલેટી આગળ ઉભા રહ્યા સિવાય સમજ પડે નહીં.

આ પુરતક વિષે હું વધારે કાંઈ ન બોલતાં મારા ખેરખાલો પાસે માગી લઈ છું કે જેવી કૃપા-દૃષ્ટી છે એવીજ રાખજે.

જા. સેવક,

જાંહાંગીર બેહરામજી મરઝયાન.

મુંબઈ જેઝેટ ઓફિસ,

તા. ૧લી ડિસેમ્બર, ૧૮૮૭.

સાંકળીયું.

	પાનું.
અર્પણ પત્રિકા.	૩
પ્રસ્તાવના	૬
ટુક એસારો.	૧
મુખ્યાર્થી અમદાવાદ—	
આગગાડીમાં કેવા સોળતી વેંદએ	૨
ટ્રેનને વ્યક્તમાન... ..	૫
અમદાવાદી ગત... ..	૯
રજપુતાના—	
નાનકડી ગાડીએ... ..	૧૦
ધંમેજનો છોકરો... ..	૧૧
બાંડીકુધ જકશન	૧૩
ફીરોઝપોર	૧૪
સતલજ અને ચીનાખના પુલો	૧૬
રાવલપીંડી... ..	૧૭
મરી હીલ—	
ટાંગામાં ત્રીસ મૈલ.	૧૮
મરી અચરી	૨૦

	પાનુ.
મરી હીલ મેન્ટેરીયમ	૨૨
હતરીલા... ..	૨૪
પેટે પોળા ને મોઢે તમોરા... ..	૨૫
પારસી યાનુઓ	૨૬
બરફ—પાણી—દુધ—કાકેરા... ..	૨૭
હાટેલો—શાપો	૨૮
બીબીગદત!	૩૦
મરીની કટકરી	૩૧
મીઞ્ર ઓલાદ	૩૩

કાશમીર ગમ કૃત્ય—

મરીથી દીવલ—તટુના દેખાવ	૩૪
દીવલનો ઠાક અંગલો	૩૫
ચોપડીમાં સદી જેમશે	૩૬
સરકારી પાહાડી સ્કૂલ	૩૬

દીવલથી કોહાલા—

શીનીક્સ ફેરીઈંગ દુાં	૩૮
હતરાઇ ૫૦૦૦ શીટ	૩૯
બ્રીટીશ મુલકને છેલ્લી સલામ	૩૯
મોતીશીંગનો મુલક.	૪૦
જુલતો પુલ	૪૦
માહારાજ સાહેબની કસટમ હાઉસ... ..	૪૧

કોહાલાથી ગરી—

ત્રીસ મૈલની ટાંગાની મંજલ	૪૨
---------------------------------	----

	પાનું.
પેલલી અરકની ટોચ	૪૨
ખાધાના વાખા	૪૩
સામાણ શું શું રાખવો તેની શિખામાણ ...	૪૪
ઝોટણી—પટ ડીગરી પાશે... ..	૪૬
અતીનું દ્રાણસ, રીવાલવર; પાંદ્રેટ શીલટર ...	૪૭
દવા; છન લગામ; આપેરા ગલાસ... ..	૪૮
પાલાની લાકડી... ..	૪૯
સાથે ખારાકી શું રાખવી... ..	૪૯

ઠરાવેલો, દર—

રાવલખીંડીથી મરી	૫૦
મરીથી દોલાલા	૫૦
દોલાલાથી ગરી	૫૧
ગરીથી બારામુલા	૫૧

ગરી—

પાધી ટાંગા	૫૨
દોરડાંનો ઝૂલતો પુલ	૫૩
ખમે મસ મોટો બકરો	૫૩
એક અડંગ તરનાર	૫૪
પાણીનું બેર	૫૫
પાણીથી ચાલતી ઘંટી	૫૬

ગરીથી હુટી—

કાળી મસ ખાલી... ..	૫૭
હાટાની અલગાર	૫૮

				પાનું.
અચ્ચરેતી પીડા...	...	...	...	૫૮
પાણીનું ચલાણ...	...	...	...	૫૯
એનટુ વીલસન શું કહેછે...	...	...	...	૫૯
મીસીસ લીયને અકસમાત...	...	...	...	૬૦
સર અલેક્ઝાન્ડર લારન્સને અકસમાત	...	...	...	૬૦
મી૦ બોયઝ શું કહેછે	...	...	...	૬૧
મી૦ જન કાલેટનું વર્ણન...	...	...	...	૬૧
બેરન હ્યુગલનો અનુભવ	...	...	...	૬૨
રસતાના સંકટો	...	...	...	૬૩
દાંડીનું હાંબા	...	...	...	૬૩
અમારું ટપકાઈ જવું	...	...	...	૬૪
હટ્ટીમા લુખમરો	...	...	...	૬૪
છવ સરોસટ	...	...	...	૬૫
મુએલું ઉંટ	...	...	...	૬૫

હટ્ટીથી ચીકોટી—

પંદર મેલનો પડાવ	...	...	...	૬૫
રસતો બેથી ત્રણ શીટ પોહોળો	...	...	...	૬૫
દાઉમના લખ્ખો ઝાંટો	...	...	...	૬૫
પાણીના ઝરા	...	...	...	૬૫
રીંછનો ભો	...	...	...	૬૬

ચીકોટીથી ઉરી—

અદાર મેલનો ટપ્પો	...	...	...	૬૭
ચોરીઆઓનો ભો	...	...	...	૬૭

			પાનુ.
જામરૂં ચીનારનું ઝાડ	...	...	૬૭
અરફની ટોંચવાળા પાહાડ... ..	...	...	૬૮
મીઠા ડાલગલીશ	...	...	૬૮
અંગલો ફક્કડ છે	...	...	૬૮
અરફના આકાર	...	...	૬૯
બીજો બીકટ રસનો	...	...	૬૯
રીંછની આવ જા	...	...	૬૯
અડધાં ખવાઇ ગયલાં કંટ	...	...	૬૯
મે ઇંગ્રેજ સાથી મુસાફરો	...	...	૭૦
કંટની દાર અને ઘોડાનું ચમકવું	...	...	૭૦
કાશમીરી કીસ્કો... ..	...	...	૭૧
દોરડાંનો પુલ નવી જાતનો	...	...	૭૧
કરીનો અંગલા પરથી પાહાડનો રંગ	...	...	૭૨
કરીના નવાખ	...	...	૭૨
કરીમાં ડંડી	...	...	૭૩
રીંછ આડું પડ્યું	...	...	૭૩
અંગલા આગળ રીંછ આબડું	...	...	૭૪

ઉરીથી રામપોર—

હનુમાનના દર્શન	...	...	૭૫
પેહલી નાકલસણી	...	...	૭૫
સ્લેટના પાહાડો	...	...	૭૬
ધર્મીકંપ	...	...	૭૬
ઝાડના ટડ ઉપરથી નદી ઓળંગવી	...	...	૭૬

રામપુરથી બારામુલા—

સેવટનો ટાપો	...	...	...	૭૮
બારામુલા પાસ	...	...	...	૭૮
હીલમ નદીને છેલ્લી સલામ.	...	...	...	૭૮
સરેદા ઝાંડા	...	...	...	૭૯
૪૮ ડીગરી પાસે .	...	...	...	૭૯
બારામુલામાં ધર્મશિપ	...	...	...	૭૯
બારામુલાનો સુકાળ	...	...	...	૮૦

બારામુલાથી શ્રીનગર—

કાશ્મીરી કાશતી.	...	...	...	૮૨
માવુઝોની પીડા અને સુખ	...	...	...	૮૩
કાશતીમાં આખી રાત	...	...	...	૮૪
ગાદામાના રહીમ...	...	...	...	૮૫
સુપુર ગામ	...	...	...	૮૫
કાશ્મીરી લોકના પેલડાં દર્શન	...	...	...	૮૬
હાથ લેવડી છ માગનના બે આના ..	...	...	...	૮૬
કમળના રોપા	...	...	...	૮૭
શ્રીનગર પોહોચવું	...	...	...	૮૭

બીજા માર્ગો—

મરી માર્ગ	...	...	...	૮૮
બીમબરનો માર્ગ...	...	...	...	૮૮
પૂંજનો માર્ગ	...	...	...	૮૮
જમુનો માર્ગ	...	...	...	૮૯

શ્રીનગર કાશ્મીર.—

છડનૌ બાગ એ તો ન હોય ?	૫૦
નદી તે રસ્તો	૫૧
આવવાજવાની ગાડી તે કીરાતી	૫૧
સાત ધુલો	૫૧
ભાગાં તુટાં ઘરો... ..	૫૧
કાશ્મીરી સ્ત્રીઓ... ..	૫૨
પંડીતાણીઓ	૫૨
કાશ્મીરી મદદ	૫૩
પંડીત-મુસલમાન-ડોગરા	૫૩
પંડીત તે કોણ ? આપણા મોખેદ	૫૪
પંડીતાણીઓ નરી ગોરાંણી !	૫૬
મુસલમાનનો નાપાક વર્ગ	૫૬
ડોગરા તે કોણ ?	૫૭
અવાનડીપોર અને મારટંડનાં દેહડાં... ..	૫૭
કાશ્મીરની તવારીખ	૫૮
આક્રધાન સરદાર આમદશાહ	૫૮
રણુજીતસીંહ	૫૯
ગુલાબસીંહ	૫૯
છત્રેજને ખંડણી	૧૦૦
કાશ્મીરી ખરી ખૂબસુર્તી	૧૦૦
કાશ્મીરી આંખો... ..	૧૦૦
સ્ત્રીઓને બાહાર લઇ જવાનો હુકમ નથી	૧૦૧
પ્રુશ મીઝજી ધરાની મુસાફર	૧૦૧

			પાનું.
કાશ્મીરી પેહેરવાસ	...	...	૧૦૧
ગાંગરી	...	...	૧૦૨
શ્રીનગરના ઢરે	...	...	૧૦૨
નાહાનીઓ	...	...	૧૦૩
વેપારી કાસ્તીઓ	...	...	૧૦૩
બાહારશાહ	...	...	૧૦૩
ગ્ઢાંગીરની કુઝ	...	...	૧૦૩
યુરોપ શાખો	...	...	૧૦૩
જમીન ખરીદાતી નથી	...	...	૧૦૪
બાહારાગનો મહલ.	...	...	૧૦૪
દીવાન લગ્નમણુદાસનું મકાન	...	...	૧૦૪
રેસીડન્સી...	...	...	૧૦૫
અમારે સાઈ તંત્ર	...	...	૧૦૫
જશાવાળાને ત્યાં ઉતારો	...	...	૧૦૫
અંગોળની આપદા	...	...	૧૦૫
બામુ અંબરનાથ...	...	...	૧૦૫
મુનશીબાગ	...	...	૧૦૫
હરીસીંગ બાગ	...	...	૧૦૬
યુરોપીયન અને દેશી વચ્ચે ખટપટ ..	...	...	૧૦૬
કાશ્મીર જવા સાઈ પાસ	...	...	૧૦૭
બક્ષીસની મનાઈ ..	...	...	૧૦૭

શ્રીનગરમાં સેલ—

સુસ્તીનું સંસ્થાન...	...	...	૧૦૮
----------------------	-----	-----	-----

				પાનું.
શેહરની ગલીઓ...	...	...	...	૧૦૯
ખારાકીની દુકાનો નથી	...	...	...	૧૧૦
મહારાજા પોતેજ વેપારી છે	...	...	...	૧૧૦
લોકની ગરીબાઈ...	...	...	...	૧૧૧
બરફ ...	...	...	...	૧૧૧
મીઠા અરહેશર ઉકરછ હનછનીયર	...	...	...	૧૧૧
મીઠા નરવાંનછ એદલછ ગોટલા	...	...	...	૧૧૨
મીઠા અરહેસર કાવશછ બાંહાંગીર જસાવાળા...	...	...	...	૧૧૨
મીઠા એહેરામછ કાતરક	...	...	...	૧૧૨
ઈંગ્રેજોને પાટી	...	...	...	૧૧૨
છોકરાંની વૃદ્ધી	...	...	...	૧૧૩
ચાંદમારી	...	...	...	૧૧૩
શેહરની કંગાલ્યત	...	...	...	૧૧૪
માહારાજાની કાકિનસીલ	...	...	...	૧૧૪
તખ્તે સુલેમાન	...	...	...	૧૧૫
મયાળેથી રચના	...	...	...	૧૧૬
દેહેડાંની માનતા	...	...	...	૧૧૭
ભુમીદા...	...	...	...	૧૧૭
કાશ્મીરમાં પારસી સ્ત્રી	...	...	...	૧૧૮
તરતાં ટાપુઓ	...	...	...	૧૧૮
ગુપ્તકા ગાર્ડન	...	...	...	૧૧૯
દારુનું કારખાનું	...	...	...	૧૧૯
મસ મોટા ગોલાબ	...	...	...	૧૧૯
સેબના ઝાડો	...	...	...	૧૧૯

				પાનુ.
દ્રાક્ષનો આંડો ...	...	...	...	૧૧૮
વેલાતી આંડીનો ભરમ ...	...	...	...	૧૨૦
હરી રતલનું સેવ ...	...	...	...	૧૨૧
દરાખતી ફાલ	...	...	...	૧૨૧
શીરાજ વાડી ...	..	...	..	૧૨૧
દાર ગાળવાની ભટ્ટી ...	...	...	...	૧૨૨
ભાયરાં... ..	...	...	...	૧૨૨
કાસ્મીરી કલારેટ... ..	...	..	...	૧૨૩
કાસ્મીરી સોટર્ન ...	...	...	...	૧૨૩
કાસ્મીરી ચાંખીન ...	...	...	...	૧૨૩
કાસ્મીરી આંડો ...	...	...	...	૧૨૩
આંડો સુધારવાનું વસાણું ..	...	...	...	૧૨૩
ખરો દ્રાક્ષનો આંડો ...	...	...	...	૧૨૫
નમુનાની આટલીની પીટા ...	...	...	...	૧૨૫
દારનો વ્યાપાર કેમ ચાલતો નથી? ..	...	...	...	૧૨૬
કાસ્મીરનો બીજો વ્યપાર ...	...	...	...	૧૨૭
પટુ કલાથના કપડાં... ..	...	...	...	૧૨૮
શાળ વણવાનો હુન્નર ...	...	...	...	૧૨૮
“પાપીયર માશે” ...	...	...	...	૧૨૯
રંગત લાકડકામનો હુન્નર ..	...	...	...	૧૩૦
ભોજ પત્ર ...	...	...	...	૧૩૧
કાલોટો ...	...	...	...	૧૩૧
રૂપાંકામ ઇનલેડ ..	...	...	...	૧૩૧
મીનકામ ...	...	...	...	૧૩૨

શ્રીનગરની આસપાસ

સરોવરોમા સેલવા.	...	...	...	૧૩૩
ઉત્ત સરોવર	...	...	...	૧૩૪
ચશ્મેશાહી	...	...	...	૧૩૪
મી૦ કાલેટ	...	...	...	૧૩૫
શેઆસોની કીમ્મત	...	...	...	૧૩૫
એક મુસલમાનની કબર	...	...	...	૧૩૫
શાલેમાર બાગ	...	...	...	૧૩૬
સંધેમરમરનો ઝરૂખો	...	...	...	૧૩૬
બેસુમાર કુજો	...	...	...	૧૩૬
ગધેડાં દ્રાક્ષ ચરેછે તે આંહી.	...	...	...	૧૩૭
શાહ જાંઘાગીર	...	...	...	૧૩૭
નૂરજાંઘાં બેગમ	...	...	...	૧૩૭
માછલીઓ તરતી દેખાય છે	...	...	...	૧૩૮
શિંજોડાં	...	...	...	૧૩૮
કમળના રોપા	...	...	...	૧૩૯
કાશ્મીરની ખરી મજાદ	...	...	...	૧૩૯
“ મીડો ગાજો ”	...	...	...	૧૩૯
શ્રીનગર એક કાબા જેવી છે	...	...	...	૧૩૯
કાશ્મીરી લુચ્છા તો ખરા	...	...	...	૧૪૦
કાશ્મીરી રૂપસુંદરીઓ !	...	...	...	૧૪૦
છોકરીઓને ચોરી છુપીથી લઇ જાય છે	...	...	...	૧૪૧
છોકરીઓ દુઃખળી	...	...	...	૧૪૧
દરેજોને દાર	...	...	...	૧૪૧

	પાનું.
ડાકટર એમસ્ટી	૧૪૧
મીંડ હેવર્ડ	૧૪૧
મગ્નેજીને નામે દુઃખ	૧૪૨
ભડકણ	૧૪૩
અકટોબરમાં પાછું ફરવું	૧૪૩
કાશ્મીરના માહારાજ	૧૪૩
માછલી મારવાની બંદી	૧૪૪
માહારાજનું કાંઈ ચાલતું નથી	૧૪૪
ખામ રૂપીઓ	૧૪૪
પારધાંડ !	૧૪૪
સઘળાજ વઝીરો અંતે દીવાનો છે	૧૪૫
શાલ કપર બધી મદાર	૧૪૫
ધસલામાયાદ	૧૪૬
પંદ્રિનાથ	૧૪૬
રૂપાળી લીંદવાની	૧૪૬
પાંડવના પાંચ છોકરાઓ	૧૪૬
ફૂલ વસ્તી	૧૪૬
માવનુઓની ગમત	૧૪૭
ફેસરની કલ્પતી	૧૪૭
કાશ્મીરનું નામ કેમ પડ્યું	૧૪૮
શેવટના વિચાર	૧૪૮

પાછું ફરવું—

ગુલમર્ગ	૧૫૧
અંબરનાથ	૧૫૧

	પાનું.
રાણી સાહેબની સાલધરેલ...	... ૧૫૨
સલામતી ...	... ૧૫૨
શીનીકમ કાઠ સાથ કરાર...	... ૧૫૩
હીચકારા માળુઓ ...	... ૧૫૩
ખાનસામા ...	... ૧૫૪
માળુઓ સાથ પંચાત ...	... ૧૫૪
“ગરીબ તડુ” ...	... ૧૫૫
“નાક સુકાવું” ...	... ૧૫૬
મને નડેલો અકસ્માત ...	... ૧૫૬
મારું તડુ ઉપરથી કુવાની પડવું ...	... ૧૫૭
મારા મીત્રની નાસીપાસી ...	... ૧૫૮
બીજો પડાવ કેમ જવું ...	... ૧૫૮
પેહલી રાતે મરે તેને ક્યાં સુધી રહે ? ...	... ૧૬૦
રામપુર પડાવે પોંચવું ...	... ૧૬૦
ખચ્ચરની વધામણી ...	... ૧૬૧
માલ મુશ્કેલે મુસાફરી ...	... ૧૬૨
ઉરી મુકામ ...	... ૧૬૨
ગામઠી લેપ ...	... ૧૬૨
મારા મીત્રનો પાડ ...	... ૧૬૩
ઢાંડીની તૈયારી ...	... ૧૬૩
સળગેલાં જંગલ ...	... ૧૬૪
કાપેલા કાનનો કાહાર ...	... ૧૬૪
કાહારોની કાહાની... ...	... ૧૬૫
ખાનસામાને લાવવાની હેમકાઇ ...	... ૧૬૬

	પાનું.
નવો અંગસો	૧૬૬
વાઘની યુગ	૧૬૬
હોગન સોરેયની ટાંગા	૧૬૭
દુભેલનો અંગસો	૧૬૭
એક યુરેઝીયન મુર્ખ	૧૬૭
બાબા લોકની ઝુલતી દાંડી	૧૬૮
રમજન મહીનો	૧૬૮
પીયાસથી મુંઝાતા કાફાર	૧૬૮
ખુરમાની	૧૬૮
દરદનું વધવું	૧૬૯
લેપ પાટો	૧૭૦
મરી હીલ આવી પોહોંચવું	૧૭૦
Shrinagar પીશે મારા મીત્રે જોડેલી ક્ષીતા. ૧૭૨	

ચીત્રો.

કાશ્મીરી અવતાર.

અપલી.

શનરીક્ષા.

હીલ ટાંગા.

દ્રંકરી અથવા ગંગરી.

દાંડી.

કોહાણનો લોહનો ઝુલતો પુલ.

ટ્રેલીઆફ રીસીટ.

તખ્તે સુલેમાન.	(રંગીન)
અરકના પાલાડ	”
ઉરીના પાલાડ	”
મને અકસ્માતની વગા	”
પાલાડનો જીવલેણ રસ્તો	”
સફેદ ઝાડોની વટા	”
દોરડોનો ઝુલતો પુલ	”
શ્રીનગરનો પુલ	”
કાલારો	”
ડાળ સરોવરમાં તરતાં તાપુ.	
કાશ્મીરી સ્ત્રીનો અવતાર.	
શ્રીનગરનો નદીનો પાટ.	

મુંબાઈથી કાશમીર.

‘અહ્લાને બનાઇ જોડી, એક અપંગ દુસરી ખોડી’ એવી ચાલતી આવેલી કેહેણી પ્રમાણે મારી સાથે મારા જવાજ વિચારતો એક મિત્ર કાશમીર આવવા તૈયાર થયો અને ચાર દહાડામાં અમોએ કાશમીર જવાનું મુકરર કીધું. ઇંગ્રેજો દર સાલ બસોથી ત્રણસે કાશમીર જઈ આવે છે અને દેશીઓ કોઈજ જતા નથી તેનું કારણ શું? એ વિષે ખબર કાઢતાં માલમ પડ્યું કે ત્યાં જવાનું ધણું મુશ્કેલ છે અને ઘોડા ઉપર તેમજ ટાંગામાં સેંકડો મૈલો કાપવા પડે છે. ત્યારે શું ઇંગ્રેજો તે માણસ અને આપણે તે માણસ નહીં! શું એકદમજ પારસીઓ મુવા પડ્યા છે! એવી દીલે હીમ્મત ધરી હમોએ અમારી તૈયારી શીરૂ કરી. ઇંગ્રેજ બન્ધો બ્યારે ઘણીજ મોજ સારવી હોય ત્યારે કાશમીર જાય છે એટલે ત્યાં કાંઈખી વિચિત્ર, ખીજે ઠેકાણે નહીં મળે એવું હોવું જોઈએ એવું અમારા મન સાથ નક્કી કરી અમોએ અમારી મુસાફરી ઉઠાવી હતી. પણ રસતામાં તથા કાશમીરને બેહસ્તખાને પોંહોંચ્યા પછી જો જોયું, અમ્યું તથા બન્યું તે અમારી ધારણા કરતાં એટલું તો જુદું

છે અને એટલું તો જાણવા જોગ છે કે ધાસની ગંજી પરના કુતરાની પેઠે સઘળું મારા પેટમાજ રાખવા કરતાં મારા મિત્રોને કામ લાગે અને ત્યાં જવાની ઉલટ થાય એવા વિચારથી આ ટુંક અને સાચે સાચી નોંધ ઉપજવી કાઢાડી છે.

મારી મક્કસદ આ કીતાબ કાંઈ મુસાફરીના અહેવાલ દાખલ લખવાની નથી. કેમજે એવા અહેવાલના પુસ્તકો તો ઘણા મળેછે, પણ અરધું ખાઈ, અર્ધું મીઠું—અરધું ખાટું વગેરે પચરંગ મેળવણી કરી મારા મિત્ર વાંચનારને હસાવતાં રમાડતાં કાશ્મીર લઈ જવાની મારી ઇચ્છા છે. હું ખાત્રી આપુ છું કે આમા જે કાંઈ ખીના આપી છે તે જોકે કાંઈક રમુજ ભાશામા હશે તોએ સમ્યાદમા ફેર નથી. અત્યાર સુધી કાશ્મીરનું સંબંધમાં જે અહેવાલો છપાયા છે તે ઇંગ્રેજી ભાષામાં છે એટલુંજ નહી પણ તે ઇંગ્રેજોના વિચારને, આદતને, ખાધા પીધાને, મુસાફરી કરવાની રીત ભાતને અનુકુળ પડતા છે. આ અહેવાલ જે ઉપજવી કાઢ્યો છે તે પારસી વિચારને સ્વજન પડતો અને પારસીની આંખે જોયલો સમજવો.

મુંબાઈથી અમદાવાદ.

શનીવાર તા. ૭મી મે ૧૮૮૭ની રાતે, આઠ વાગતે, ગ્રાંટ રોડના સ્ટેશન ઉપરથી આ નામીયી સ્વારી શરૂ થાય છે. એ દીને અગર કોઈ મિત્ર સ્ટેશન ઉપર આવ્યો હોત તો અમારો મેલાપ થાત નહીં, કેમકે સેવક તેમજ સાથી 'સાહેબ લોક'ના લેખાસમાં હતા. મારી સલાહ છે કે એવે ઠેકાણે જવું તો બને તાંહ સુધી 'સાહેબ લોક' તરીકેજ દમ રાખવો. આમડી લગ્ગર કાળાસ પર હોય તો જરા 'પાઉડર' લગાડવો, અને ઇંગ્લેન્ડની માફક બોલવાની ધડપચ રાખી તો જ્યાં જશો ત્યાં "સાબ—સાબ—ખોદાવંદ—હજુર—મરીય. પરવર" વગેરેના ધલકાળથી લખડ ધક્કામાં પસાર થઈ જશો, નહીં તો હાડમાર થવાનો સોદો છે. સાથે નોકર તો રાખવોજ નહીં કેમકે તે સામો આપણે માથે પડવાનો સંભવ રહે છે અને સામી આપણી મોજમાં ખલલ કરે છે. બને તેમ આપણી સાથ બીજા કોઈ "બડીઓ" નહીં હોય તેમ સારું, પણ જો બોળ ચોઘડીએ મળ્યો તો જ્યાંસુધી તમને પોતે પુછે નહીં ત્યાંસુધી તેને કોઠું આપવુંજ નહીં કેમજો આ દેશમાં એ જાતનો ધારો છે કે તમે રોખમાં રેહશો તો તમને બોલાવશે. ધભરાઈને તેને સારી જગા આપવાની ઉતાવળ કરવી નહીં પણ પોહોળા ચોળા થઈ જાણે કેવાક

‘ડયુક’ કે ‘લાઈ’ હોંઘએ તેમ પડી રહેવું. અલગતાં સેકંડ ક્લાસમાં જાઓ તો એવી કરી અડચણ નડતી નથી. પણ મારી સલાહ છે કે મુંબાઈથી અમદાવાદ સુધી ‘ફર્સ્ટ ક્લાસ’ માં જવું. રીટરન ટીકીટના રૂપીઆ ૩૧ આપવા પડે છે અને એ ટીકીટ ચાર મહિના ચાલે છે.

ગ્રાંટ રોડથી ઉપરેલા દમણ રોડ પોંહોંચ્યા ત્યાંસુધી તો કાંઈ જાણવાનોજ બન્યું નહીં. પણ દમણ રોડ આગળ પાછલી રાતના સાડા બાર વાગતે ટ્રેન ફરી હામ થઈ ઉભી રહી. હતાશનો મોટો ભાગ ખરોખર ઉંઘ કાઢતો હતો. પણ અડધો કલાક વહી ગયો એટલે મને ચટપટ થઈ અને હું ઉતરી ખરે કાઢવા ગયો કે શું છે. ગાડી કેમ હાલતી નથી ?

“સાહેબ—અહીંથી એ મૈલ દુર એક માલની ગાડીને અકસમાત થયો છે તેથી રસતો બંધ પડ્યો છે.”

મોહોકાનના સમાચાર ! પેહલીજ મુરતમાં આ શું ? વસાઈનજ ખુલમાં નાળીયર નાખતાં લુલી ગયો કે શું !

“કેટલા વારમાં રસતો ખુલો થશે ?”

“કેહવાઈ શકાતું નથી. એક આખો દહાડો થશે.”

બપ મારા ! અમારી પાસે ખાધામાં રાત્ર અને પીધામાં ભગવાન હતા. સ્ટેશન ઉપર આવે વખતે શું મળી શકે ? સોજાં પીવાનાં પાણીનાખી વાંધા તો ચાહે તો ક્યાંથીજ મળે. થોડી વારમાં આ અકસમાતની ખબર આખી ટ્રેનને પડી. ખજી પુછવું શું ! સઘળા હતાશઓ ગાડીમાંથી બહાર પ્લાટફોર્મ ઉપર નીકળી પડ્યા અને પલવારમાં ત્યાં એક

નાહાતું જેવું ગામ વસી રહ્યું. આવા અરસામાં એક બનાવ બન્યો જે વાણીઆઓની પૈસા પેદા કરવાની ઉલટનો એક અછો નમુનો છે. એક વાણીઓ ઉતાર પોતાને ગામ જતો હશે તે ઘર ખરચ સ્થરં થોડીક સૂકી ચાહે પોતાલાંમાં બાંધી લઈ જતો હશે. તેને ખબર પડી કે કેટલાક ‘ફર્સ્ટ ક્લાસ’ ઉતારો આહેની તલબ કરતા હતા. તેણે વિચાર કીધો કે “હવે આપણા બાપદાદા કેવારના ચાહા પીને મરી ગયા હશે. લાવની જે બે પૈસા મળ્યા એ ખરા.” એક પારસીએ રેશન માસ્ટર પાસેથી કિટલી લાવી આપી કે આ વાણીઆએ લાગલો વ્યપાર શરૂ કર્યો. ચાર દોહોડયે કપા ! જુઓ પછી લુટા લુટા ! હિંદુ અને મુસલમાન ત્રીજા વર્ગના ઉતાર જેઓમાંના ઘણાકો મહીને દાહડેબી એક કપ ચાહા ન જાણતા હશે તેઓનેબી શોખ થઈ આવ્યો. અલખત, જેમ કટિલીમા બીજી ત્રીજી વાર ‘હપામચી’ થતું ચાલ્યું તેમ કિમ્મતબી ઓછી તો ખરી.

ઘણાક ઉતારો આ અકસ્માતથી ફફડવા લાગ્યા પણ હું ક્યુલ કરું છું કે મને તો ઘણુંજ ખુશ લાગ્યું. મારે દોડાદોડ કરીને ક્યાં લવંગનો વ્યપાર કરવા જવાનો હતો ! આ તમાશોબી એક રમુજ. પગમાથી મોબા કાઢી નાખી પ્લાટફોર્મ ઉપર ‘પટાક પટાક’ ચાલવાની મોજ ઓર છે. ઉતારનો મોટો ભાગ પ્લાટફોર્મ ઉપર ઉંઘાઈ ગયો હતો, અને ચંદણી રાતમા જાણે લીલા બુમલા સૂકાવા મુકયા હોય તેવું લાગતું હતું. કોઈના મોટે સ્પદના ઓટકાર, કોઈની ડાયું

લયકાંઈ જાય એવી અવાચી, કોઈ ઓઓઓઓ કરી મોટો ધાંટો કાઢી દાતણ કરતું, કોઈ ચાહા, કોઈ ખીડી પીતું, કોઈ ચાર પાંચ ચકરડાંમા બેસી વાતો કરતું અને હિંદુ મ્ત્રીઓ મોટે ઘેરાવો ધાલી બેસી સુખ દુખની વાતો કરતી. એ દેખાવ જલદી ભૂલી જવાય એવો નથી. કોઈના જીવની હાણી થવા વના આવી અડચણો કોઈ કોઈ વાર થાય તો હું કાંઈ પ્રયાદ જોવું જોતો નથી !

એક, બે, ત્રણ, ચાર એ પ્રમાણે કલાકો નિકળી જવા પછી ટ્રાફીક સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ ટડબાલ સાહેબ ખીડી પીતા પીતા ગુડસ ટ્રેનના એનજીન ઉપર મુંબાઈથી આવી લાગ્યા અને પછી પાછું રમખાણ સંભળું જંગી ઉઠ્યું. ટ્રેનને હળવે હળવે હાંકી અક્ષમાત થયો હતો ત્યાં લઇ ગયા અને મેં ઉતરીને જોયું તો ગુડસનાં ૧૫ ગાડાં કચડાઈને ચુરો થઈ ગયાં હતાં અને રેલવેના પાટા સુમારે ૧૫૦ ફીટ ઉખડીને રસતો તુટી ગયો હતો. ઠીક ! શરઆત તો સારી થઇ છે—ખોદા ખેર કરે !

એક 'વાગન' બે પગ ઉપર કુતરો બેસે તેમ ઉભુ થયલું ને તેના ઉપર બીજું ચઢી બેઠેલું અને ત્રીજું જાણે ઉપરથી ગોંલાટ ખાઇ જવા માગતું હોય તેમ તૈયાર થયલું. આ મસાલો ખસાડવાને ખાસ્સા ત્રણ દાહાડા જોઈએ.

છેવટે હુકમ આગ્યો કે સર્વે પાસીનજરોએ ઉતરવું અને ભાગેલા રસતા ઉપરથી ચાલી જઈ પેલે પાર સુરતવાળી ગાડી આવી હતી તેમા પોતાના સામાણ સાથે જઈ બેસવું.

આહ ! એ વેળાનો રમણીય દેખાવ વર્ણવાને સર વાલટર સ્કાટ અથવા ચાર્લસ ડિકન્સની કલમ જોઈએ છે. બે બાજુની

એ ટ્રેનોના ઉતારાઓની તથા સામાણુની ભેલા ભેલ ! જડજ, બારીસટર, મેનેજર, કડીયો, વેપારી, ઢેડો, વાણીયાણી, પારસણ, મુસલમાની, કુણુખી, પઠાણુ વગેરેની ધરતીની સઘળી પેદાયશ પાંઉ પ્યાદી ઉભાઈ જતી હતી. જ્યારે નરં “ નોવાનું આર્ક ” છુટયું. જય નહી તો પુછે કોણુને !

ગમે તેમ કહો પણ વાણીઆ બંદા ઘણા બંધા ! પોતાની ‘ અલી ’ઓ પાસે બોળ ઉંચકાવે અને તેણીને ખીજે કેડે છોકરં મારેલું અને ઘણી પોતે ખાલી હાથે પોતીઉં હલાવતા હલાવતા પછવાડે ધામધુમ કરતા ચાલે ! અને કામ કરે નહીં પણ ખાલીપીલી ગડબડ કરે. “ અલી, પણ ઇમ ર્યોં જયસે—ઓમ આવ, ઓમ આવ ”—“ એ અલી, આ વાહાલાનુ બોરકું ર્યોં સે ? ” ઇસાદી, કલાબકોર કરી જાણે પોતે કેવીક મદદ કરતા હોય એમ ડાળ ધાલે, પણ તેમાનું કંઈ મજે નહીં. બચારી સ્ત્રીઓ બમે ત્રણ ત્રણ ફેરા ખાઈ, ફસડાતી ફસડાતી સામાણુ લઈ આવે ને તેણીઓના ખાસ્સા ધીના ડબળા જેવા ઘણીઓ ઉભા રહી હુકમ ફરમાવે.

જેમ તેમ ઉતારાઓ તો ગોઠવાયા પણ બેહુ ટ્રેનોમાંથી ટપાલ અદલઅદલ કરવાનો તેમા ખાંડીબંધ વખત ગયો.

સર્વેથી વધારે રમુજ તો ‘ એક ’માંથી માલ ફેરફાર કરતાં થયો. તરત વેળા જે કુલી મળી ગયા હશે તેઓને ચકડેલા. તેઓ શું કરે કે માથાં ઉપર બીડાં અથવા કેળાંનો કરંડીઓ ઉંચકે અને તેમા બગાડ પાડી ચાલતા જય અને બીંડા અથવા તરકારી ભોંય ઉપર વેરતા જય કે પછવાડેથી ટ્રેન ગયા કેડે કામ લાગે.

ટ્રેન સાથે આઘસનું 'વાગન' હતું પણ તેનો રખેવાલ એવો ઉજ્જમારો હતો કે જ્યારે "સખ સુતા જખ અદલા જાગા" તે પ્રમાણે સવળું ખલાસ થયા પછી એવણુ ઉંઘમાંથી પોઢી ઉઠ્યા. કદાપી આઘસની ઠંડક ભેળમાં લાગી જવાથી સમજ શકતી સુહુન મારી ગઈ હોય !

આ સઘળાનો સારાંસ કે એવે ઠેકાણે જ્યુ તો કમુ ખાલી હાથે જ્યુ નહીં. સ્ટેસનો ઉપર જે ચાહીયે તે મળે છે એવે ભરસે ભુખે મરવાનો મામલો છે. તમુને શું કહું ! સેવકને મિકાઈને નામે ધધરીને તાવ આવેછે પણ તે દાહાડે સહવારના એવી તો કઢાકડી લાગી કે મારા એક મીત્ર પારસી ધૃહરથ અંને તેમની બાનુ કરાંચી જતાં હતાં તેઓની સાથે મિકાઈનો ડાબજો ઘેરથી હેત ખાઈ આપ્યો હતો, તેમાંના હલવા, લાડવા, વગેરે એક તડાકામાં પસાર થઈ ગયા અને વળી એવાતો સ્વાદ લાગ્યા કે નહીં બોલ્યાની ભલી વાત !

આવી રીતે રંગ મચાવતા રવીવારે તા. ૮ મીએ સાંજના છ વાગતે અમદાવાદ આવી પોંહ્યાંચ્યા. સહવારના ૯ વાગતે પોંહ્યાંચવું જોઈએ તેને બદલે સાંજના છ વાગતે, એટલે થાકવું તો કાંઈ ઠેકાણું જ નહીં.

અમદાવાદમાં જેને કોઈને ત્યાં ઉતરવું ન હોય તેઓને સ્ટેશન ઉપર બાંધેલાં નવાં રિક્કેશમેટ્ ઇમસમાં ઉતરવાની ભલામણ કરેછું. આ ઓરડા ઘણાજ સફાઈથી રાખેલા છે. અને ખાધા પીધાની તથા સુવાની માવજત ઘણીજ સારી છે. કશી વાતની હરકત પડતી નથી. સુવાના ઓરડાનો એક

રાતનો રૂપીઓ આપવો પડે છે. ‘ડીનર’ એ રૂપીઆ. દાર જુદો.

અમદાવાદ શેહરનું વર્ણન કરવા હું કાંઈ બેઠો નથી, પણ મારે કેહવા વના ચાલતું નથી કે અમદાવાદી “ભાઈ શામો” લાંબાં લાંબાં પચાસ ગજના ભાષાણો કરવાને બદલે તથા પાના ભરીને મુંબાઈના પત્રોમાં ચર્ચા પત્રો લખી પોતાની વેળા સુમાવવાને બદલે શેહરને લગાર વધારે સશાઈદાર રાખવા ઉપર ચલ કરે તો સાઈ. અમદાવાદ જેવાં શેહરને માટે કુમારની ઝાડીના કઠોરા અને વાંકા ટીકા વગર બાંધેલા રસતા એ એળ લગાડનારા છે. સાંતો કાંકરીઆ તળાવ જેવા જોગ છે પણ તેમાં એક રમુજ ઉપજવનાઈ મને લાગ્યું તે એકે તળાવ લખો રૂપીઆને ખરચે અસલ મુસલમાન પાદશાહોએ બંધાવેલું અને તે મરામત કરવા ઉપર મ્યુનીસીપાલિટીએ લાખ રૂપીઆ આપ્યા પણ તખતી ઉપર બારોડેલ સાહેબ બિરાબ્યા છે. આ તખતી વાંચી મને એક ખીજ એનેજ મળતી વાત યાદ આવી. દિલ્હીમાં એક મોટી અસલી મસીદ છે. તે ઉપર નીચે પ્રમાણે તખતી મારેલી છે :—

આ મકાન નામવર શાહ ——— એ
પોતાની નેકનામ બાબુ ——— ની
યાદગારીમાં ——— સાલમાં બનાવ્યું.
આ તખતીના કારનાર
બંદા હસમાલ આદમ.

વાહરે હસમાલ આદમ ! મસીદના બંધાવનાર શાહ તો મરી ગયા પણ તારું નામ શકત એક તખતી કારવાને માટે અમર રહેશે. કેહવત છે કે “મેરી અધેલી મત ભુલીઓ.”

ર જ પુ તા ના .

અમદાવાદથી ‘ સાંકડા જેન ’ની રેલવેમાં બેસી રજપુતાનાની મુસાફરી શરૂ થયલી જાણવી. આ ટ્રેન પેલલી નજરે જોતાં ઘણી રમુજ ઉપજાવે છે. નાહાની નાહાની શિગરામો જોવી ગાડી અને નાહાના પણુ ખાલીપીલી ડૂંશરાં મારતાં ઈનજનો જાણે આપણી મશકરી કરતાં હોય તેમ લાગે છે. “ મીયા માંદા ને ટંગરી ઉચી ” તેમ આ યુવકલાં ઈનજનો મોટાં ઈનજનો કરતાં ધાંધલ ને ધડપચ બેવડી કરતાં લાગે છે. આ ગાડીઓ એટલી તો નીચી છે અને એટલી તો આસતે જાય છે કે ઉતરીને થોડોવાર સાથે સાથે દોડવાનું મન થાય છે અને તેમ કરવાનું કશું મુશકેલ નથી. ગાડીઓ સદ્વાદદાર છે, પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ “ ડુંઠાની રાંડ ને ઠમકો ભારી.” મોટી ગાડીમાં એક દીવો તારે આમાં બે દીવા—અને મોંઢોડું ધોવાની પરાળમાં ત્રીજો જુદો !

આ મુસાફરીમાં મારી સાથ એક યુરોપીયનનો છોકરો ૧૧ વરસની ઉંમરનો મળ્યો, જે એકલો પુનાથી મુંબાઈ આવી લાંથી ગુજરાત ટ્રેનમાં બેસી છેક પાલણપોર જનાર હતો અને પાલણપોરથી ઉતરી ડમણીમાં બેસી દીસા ખાતે પોતાનાં માબાપને મળવા જતો હતો. આ છોકરો હજારો મૈલની

મુસાફરી કરનાર હતો તોયે એકલો અને પાસે રસતામાં ખરચ સારૂ પ્રકત રૂ. ૨ હતા. સામાણુમાં ચાર ચોપડી અને એક બિસકીટનો બાકસ ! દેશી માખાપોમાંથી કેટલાં આ પ્રમાણે પોતાના છોકરાને મોકલે એ એક સવાલ તે વેળાએ મારાં મનમાં ઉત્તપન્ન થયો તે માટે અત્રે આ ટુંક નોંધ ટપકાવી લીધી છે. ઇંગ્રેજો પોતાના સ્વ જોર ઉપર મુસ્તાફ રેહવા શીખે છે તે આ રીતે !

પણ આ છોકરાની વાતમાં મારે મારી રમકડાં ટ્રેનને લુલી જવી જોઈતી નથી. આ ગાડીઓને વચોવચમાં એકજ ‘બફર’ છે અને તે ‘બફર’ કપડીંગતુંબી કામ બજાવે છે. એમાં એવી કરામત કીધી છે કે ગાડી સાંધવાને માણસનું કામ પડતું નથી પણ ગાડી પાસે આવતાં એક કમાન છટકીને પોતાની મેજે સંધાઈ જાય છે. વળી પેહેલા વર્ગની ગાડીમાં બે બાણુએ બારીઓમાં ખસખસની તટીનાં પૈડાં મુક્યાં છે, જેની નીચે પાણીનું વાસણ છે. ગરમીના દાહાડા સધળી બારીઓ બંધ કરી આ ખસખસનું ચક્કર ફેરવ્યા કરયે તો તે પાણીએ બીંજાયાથી તે માંહેથી ઠંડો પવન ફુંકી જીવને રાહત આપે છે. એટલું છતાં અમે ગયા ત્યારે એટલી તો ગરમી હતી અને ગરમ આતશ જેવો પવન ફુંકતો હતો કે જ્યારે કોઈ જાય નહીં એવો લાગ આવતો ત્યારે હું તો ઉપરનાં કપડાં કાઢી નાખી અંગ ઉપર આઘસ ફેરવતો અને માથાં ઉપર મીણેલા ટુવાલ આપો દહાડો મુકી રાખવા પડ્યા હતા. આ સાંકડા માપની ટ્રેનમાં પ્રસ્ટ ને સેકંડ ક્લાસમાં

ખીલકુલ ફેર નથી. ગાડીઓનાં ચામડાંની જાત ભાતમાં ફેર હોય તો કાણુ જાણે !

જેમ જેમ રજપુતાનામાંથી ઉપર જતા જઈએ છીએ તેમ સઘળો દેખાવ ફેરવાતો જાય છે. રસતામાં ઝાડનું નામ નહીં મળે અને સ્ટેશનો ઉપર છાપડાંને બદલે ચુનાના ગુંબજ. લાંકડાને બદલે પથરના ભારવટીઆ અને પથરના ખામલા !

બાનડીકુઈ જંકશન.

મુંબાઈથી બાનડીકુઈ ! ૭૫૫ મૈલ આવ્યા તો ખરા. અંહીથી દિલ્હી અને આગ્રાના ઉતારાઓ ઉતરીને ખીજી ટ્રેનમાં બેસે છે. ગરમી કાંઈજ નહીં ફક્ત ૧૧૦ ડિગ્રી, તેથી વળી હાવમાં ! રેલવે સતાવાલાઓ ખોદાને ખાતર પોતાની ટ્રેનો સાથે આઘસતુ ગાડું રાખે તો આદમ જત ઉપર મોટી મેહરબાની થાય.

ટ્રેનમાંથી ફરીદકોટનું શેહર દૂરથી દેખાય છે. આ શેહરના સઘળાં ઘરો સફેદ પથ્થરના બાંધેલાં હોવાથી તથા છાપડાં ન હોવાથી જાણે જળરદસ્ત કિલ્લો હોય તેમ જણાય છે. આવું કોઈ શેહર આપણા ધલાકામાં મારા જાણુયામાં નથી. અંહી જગે જગ પાણીની નેહરો ખોદેલી છે. જેમાંની કેટલીક તો સાતસોથી આઠસો મૈલ સુધી જતી જણાવ્યામાં આવે છે. અંહીના પુરૂશો ઉંચા અને કદાવર સાથે દેખામણા અને સ્ત્રીઓ પણ ખારસી છ કુટ ઉંચી અને હાથની કાંડી તો એવી કે આપણી “ સીલ્લા, પીરોળ અને મેહર ” જેવીઓને તો એક મુકકીમાં છ ને ચાર મૈલ ઉરાડી નાખે.

દિ રો ઝ પો ર.

બુધવાર તા. ૧૧મીએ બપોરના ૧૨-૩૦ કલાકે ટ્રેન દિરોઝપોર આવી પુગી. અત્રે મારે જણાવવું જોઈએ કે લાહોર પોંહોંચવાને માટે આ દિરોઝપોરનો રસતો લગાર સસતો હોવાથી અમોએ પસંદ કાઢ્યો હતો, બાકી જોપોરને રસતેબા લાહોર જવાઈ શકાયછે. દિરોઝપોર ખુશનુમા શેહર દીસવામાં લાગે છે—પણુ ગરમી ! તોબાહ એલાહી ! જાણે દોજખના દરવાજા પ્રાટી ગરમી અહીંજ ઉતરી પડી હશે ! ટ્રેનમાં યુરોપીયનોને આ માસમાં મુસાફરી કરતાં માથે લોહી ચઢી જાય છે તેમાં હું કશી નવાઈ ગણતો નથી. કેમજે ખુની તાપનો દરમામીટર અને સાથે વિસકા મોડાને ભાગની થોડીક ડિગરી વ્યાજ તરીકે ઉપર. ગરીબ બચારા યુરોપીયનો ! એ લોક વિલાયતમાંજ રેહ તો એ લોકને કેટલી ઠંડક રેહ ! બાહાર ગમે એટલી ગરમી પણ વેટીંગ રૂમમાં અંદર દાખલ થયા કે એકદમ ફેર માલમ પડે છે. ખાસ્તી ૨૦ ડિગરી ફરક હશે, કેમજે ચોરડાને ખસખસ તટીઓથી બંધ કરી ખુબ ઠાઠક જાળવવામાં આવે છે.

શોકરાના તે દાદગર દાવરના કે આ ટેકાણેથી સાંકડા માપની ટ્રેનને છેલ્લી સલામ કરીએ છીએ. મોટી ગાડીમાં

કાંઈ નહીં તો દમ લેવાની જગા તો મળે ! બાગેલા પાટાના
કટકાઓ ઉપર હથોડી ઠોકી ધંટ તરીકે કામ લેવામાં આવતું
અત્રે બંધ થઈ પાછા ડાહ્યા ધંટો અંહીથી શરૂ થાય છે.
વણસાયલી દાળ જેવા ચેહરાવાળા રેલવે અમલદારો અત્રે
બંધ પડી હસતા ચેહરાનો મામલો પાછો શરૂ થાય છે. આ
રડતી સુરતોનાં ભેજાં ઉપર તાપનું દબાણ ધણું હશે તેમાં
બચારા એ લોકનો શું વાંક !

સતલજ અને ચિનાખના પુલો.

ફિરોઝપોર છોડ્યા પછી સતલજના નવા પુલ ઉપરથી ટ્રેન હળવે હળવે પસાર થાય છે. આશ્રીન! આ શું મંજવર પુલ છે! આપણા વસાહતના અને નર્મદાના પુલો તો એના આગળ જાણે બચ્યાં! સતલજનો પુલ પોણો મૈલ લાંબો છે અને ઉપરથી પસાર થતાં છ મિનીટ લાગે છે. ઉંચાઈમાં તેમજ અને મજબુતપી તેમજ! આ પુલ જોઈ આશ્રીનના અવાજ કાઢવા વના રહેવાતું નથી. હેઠેથી ટ્રેન ને ઉપરથી બારબરદારી ગાડાં.

પણ આ ઠેકાણેથી ગરમીતું નખખોદ જાય. મારા મીત્રના ગળવામાં પીતલનો ચાંપનો ખડીઓ હતો તે કાઢી જોતાં એટલો ગરમ લાગ્યો કે જાણે ખળખળતાં પાણીમાંથી તરતનું કાઢેલું હાક બાઈડ છડું! ખારીના કાચ એટલા ગરમ થઈ ગયલા કે ઉપર હાથ મુકાય નહીં.

સતલજ પછી થોડેક કલાકે ચિનાખનો પુલ મળે છે. આ પુલ વળી પહેલાને વીસરાવે એવો છે. તે એક મૈલ લાંબો છે, અને જુનો ને ઓસ્તવાર હોવાથી ટ્રેન ઉપરથી ધસારાબંધ ધુંધારા મારતી ચાલી જાય છે.

રાવલ પીંડી.

બૃસપતવાર તા. ૧૨મીએ રાવલપીંડી તરફ જવા માંડ્યું. અહીંનો સધજો મામલો ભોર ઘાટના જેવો જોઇ શ્યો. ફરક માત્ર એટલો કે ચહરાણુ ઉતરાણુ એવડું અને લીસોત્રી તેના બદલામાં ગેપ ! ગાડીઓ ગબડીને ખીણમાં ન પડે તે માટે ‘કેચ સાઇડીંગસો’ પણ ઘાટના જેવીજ. રસતો ઘડીમાં ઉપર જતો અને ઘડીમાં નીચો ઢાલ. રાવલપીંડીની નજદીક આવતાં લશકરી બરાખો જાણે પાદશાહોના મેહલ હોય તેવી નજરે આવે છે. બરાખોની આસપાસ મુસ્તફીમ કોટ ખાંધેલા છે. કદાચ આ લત્તા ઉપર બલાં માણસોની વસતી વધારે હોવાથી આ પ્રમાણે કરવાની જરૂર જણાઇ હશે !

• આ ઠેકાણે એક રહી ગયલી નોંધ કરવાની જરૂર જોઈ ધ્રું. મુંબઈથી રાવલપીંડી સુધી મુખ્ય રોડનો ઉપર ખાધા પીંધાની કસી પંચાત નથી. કંઈ નરમ તો કંઈ ગરમ. આ પ્રમાણે ‘કોમીસ્તા’ મળતું રહે છે. ફર માત્ર એટલો કે મુંબાઈ કરતાં ભાવ ડબલ ! અને ઘણેક ઠેકાણે ખોરાકની જાત ‘નાલીયાવાડી.’

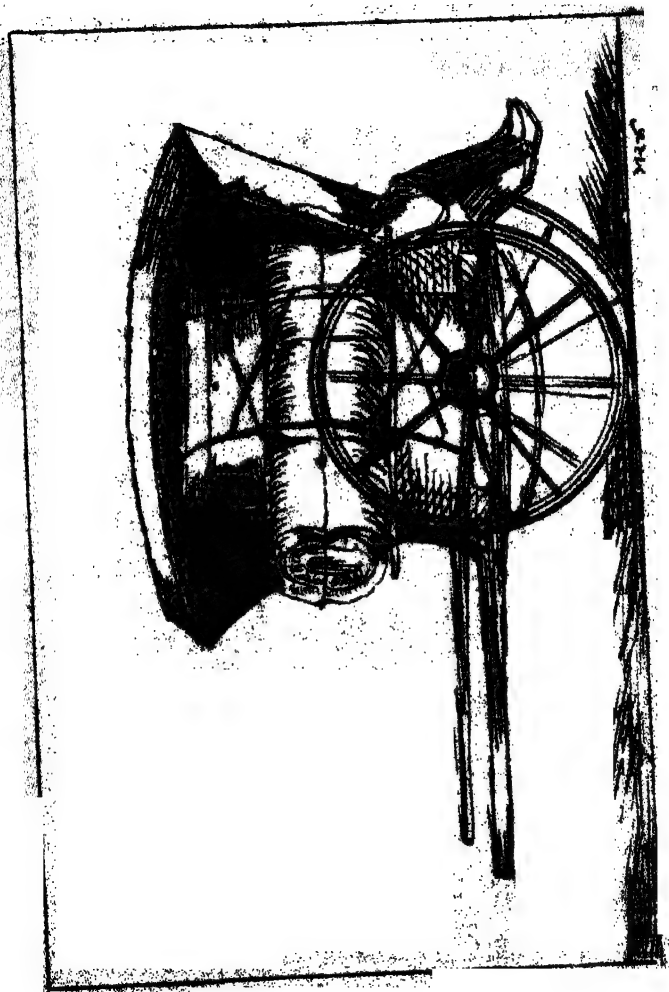
મરી હીલ.

રાવલપીંડી પોંહોંચ્યા પછી રેલવેને છેલ્લી સલામ. કાશ્મીર જવા સાર અતરેથી ધણા રસતા જુદા પડે છે. પણ સર્વેથી સલામતી ભરેલો મરીને માર્ગે થઈને જવાનો હોવાથી તેને લાડમાં ને લાડમાં “લેડીઝ રોડ” ફરી નામ આપ્યું છે. આ ઢેડાનો ખાધો “લેડીઝ રોડ” કેવો લાયકીવાળો છે તે હવે પછી જોઈશું. મારો હેવાલ વાંચ્યા પછી જોઈએ તો “લેડીઝ રોડ” કહો કે “હરામઝાદો રોડ” કહો, તે વાંચનારનીજ મુનસરી ઉપર સોપું છું.

અમે આજ રસતે ગયા માટે મારે તો તેનોજ હેવાલ આપવો જોઈએ.

રાવલપીંડીમાં તાપનુ તો નામજ ન હતું ! સહવારના સાહાડા છ વાગતેથી ઠરમામીટર ૧૦૩° ને તડકો તો કેહજો ચામડી ફાડી નાખું. ટાંગા કુંપની બે છે. એક મીંડ હોગનની ફિનીક્સ ફેરીઈંગ કુાં અને બીજી મીંડ ધનજીભાઈની ઈમપીરીઅલ ફેરીઈંગ કુાં જેઓ મેલ કન્ટરાક્ટર છે. ધનજીભાઈ આપણા હમજાતી એટલે અલખતાં તેવણુનેજ આસરે જવું જોઈએ. ટાંગામાં એક બેઠકના ૩.૮) પછી

હિલ ટાંગા.

આ હિલ ટાંગાને પોત “સિંગલ”જ દેખાયછે પણ જેમ ટરામ ગાડીને વધુ થોડો જોડે છે તેમજ એમાં પણ બે તકુ જોડાય છે. ચાકતુ ટુમ ખાસું ઘુટ ગોળાઇમાં હશે અને ઉપર ઘાસ વીંટાળી પાણી નાખ્યા કરે છે કે ગરમ ન થાય. ગાડી ચાર પગે જાયછે ત્યારે આંચકો ભારી છે. ચાકની ઉપર પોહોળા પંખા જડયા છે, જે ઉપર ખીજાનું, સામાણુ વગેરે કસકસાવીને આંધવામાં આવેછે.

ગમે તેમાં જાઓ. તદુ માતેલાં તો નહીં પણ ચાલવાવાળાં ખરવસતર. સીધી ગાડીની ચાલ તો અલ્લાહે તેમને શીખવીજ નથી. બસ ચાર પમે જવું. જેનું લીવર જરા આળસુ પડી મયું હોય તેઓને ઘણું પ્રાયદાકારક છે. પ્રકત ચાળીસ મૈલનો ટપ્પો અને પાંચથી છ કલાકમાં કરવાનો એટલે પછી પેટમાં કુદકરીનું પુછવું શું. રાવલપીંડી સમુદ્રની સપાટીથી ૮૦૦) ફિટ ઉંચું અને મરી હીલ ૭૪૦૦ ફિટ—એટલે ચઢાઈખી અમથી નાહાની જેવી. પણ શાખાશ તદુઓને કે “કોચવાન” જેમ જેમ બ્યુગલનો સાદ મારતો જાય તેમ તદુની જોડી દમ બાંધીને નાહાશે. કલાકની ૮ મૈલની ઝડપથી જવું અને બ્યુગલનો અવાજ સાથે ચાબકના સપાટાથી આપણો જીવખી એવો ઉસ્કેરાઈ આવે કે સીધું બેસવાખી ગમે નહીં. આખરે સેવકથી રેહવાયું નહીં એટલે બ્યુગલ હાથમાં લઈ ડુંકવા માંડી અને રસતે મળતા સોલજરો તથા રાહદારીઓને અચરત કીધા.

રસતામાં આઠ ટપ્પા આગળ તદુઓ બદલ્યા—પણ તે એટલી ઝડપથી કે એકક ટપ્પા આગળ સરાસરી પાંચ મિનીટથી વધારે વખત લાગતો ન હતો. ખીજે ટપ્પો આવવાને મૈલનો વાર હોય ત્યારથી ‘કોચવાન’ બ્યુગલ ઠોક્યો જાય કે તદુ અસખાબ નાખીને તૈયાર ઉભેલાંજ હોય. એની ગમથી તદુ કાઢ્યાં કે ખીજાં ઘાટ્યાં—બ્યુગલનો અવાજ—ચાબકનો સપાટો અને ચાર પમે ચાલ મારા બાપ.

મરી જવાનો રસતો માથેરાન ઉપર ચઢવાના રસતાને ઘણો મળતો આવેછે. એક નાહાનો જેવો ફરક છે તે એકે

બિર અથવા આયરીશ સ્ટાઉટના કરતાં સેજ “રફ” છે પણ કોઈખી જાતનાં કાવચાંથી મોકળો છે. તપાસ એટલીજ રાખવી કે હાથ રાખી પીવો, નહીં તો ખીજે દહાડે દુરૂરી! પણ સોલજરઆને એ વાતની ચીંતા શાની હોય, તેઓને મનથી તો મરી બિર હાઇડ્રસીક ચમપીનથી સરસ છે.

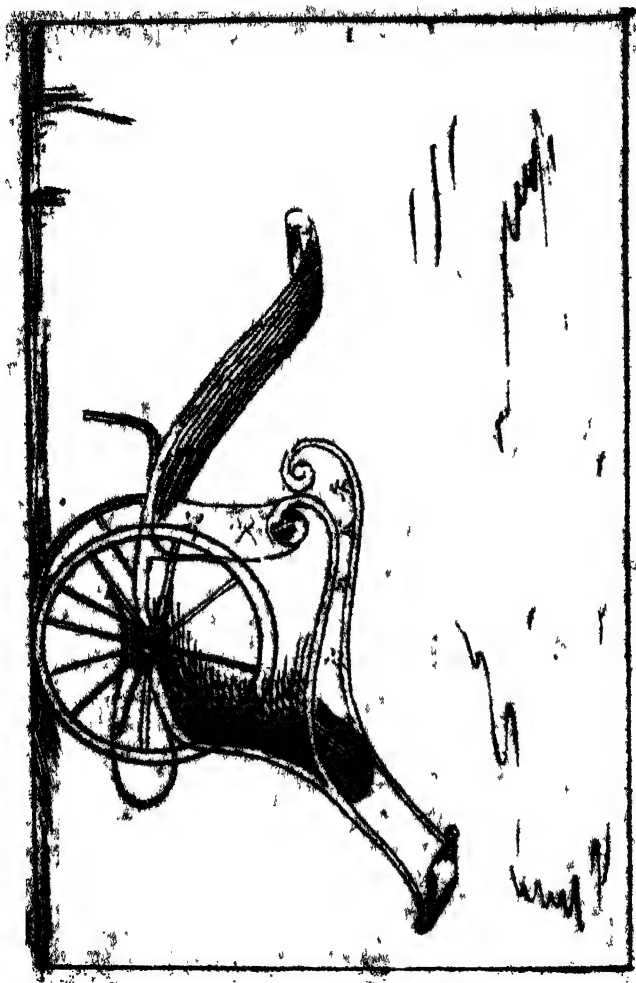
બપોરના બાર વાગતે મરી જઈ પોંહોંચ્યા. પહેલી અચરતી તો એ ઉપજ કે બપોર છતે તાઢ લાગવા માડી અને તેનો રાખેતાનો ઉપાય, છાંટોપાણી, લાંના લોકની બલામણુ ઉપરથી લેવો પડ્યો. ટોંગા છેક ઉપર જતી નથી પણ ચોક્કસ મથક આગળ આવી ઉભી રહે છે જ્યાંથી પગે ચાલીને જવું પડે છે. પહેલી નજરે એ પહાડી સેનેટેરીયમ એટલું નહાનું લાગે છે કે જાણે ખોબલામાં સમેટી ગજવામાં મુકી દીધે. બડા સાહેબ લોકને ફરવાનો રસ્તો જેને “માલ” કહે છે તે ઉપર ઉભું રહી જેતાં મરી હીલ સ્ટેશન, એકેએક ઘર અને દુકાન સુધાં નજરે પડે છે. ધણાખરા રસ્તા પાંચથી છ ફુટ પહોળા અને સરખા નહીં પણ વચમાંથી બરફ દોડી જવા સાથે નિક પાડેલા અને તમામ લાદીથી જડેલા. ગાડીનું તો નામ નહીં પણ તદુ અને લેડીઓને માટે “જમખાન” અથવા “જનરીક્ષા.” આ છેલ્લા બે ડાયુ લચકઈ જાય એવા રાખ્દોનું વર્ણન આપવાને મારા થોડાખી વાંચનારને જરૂર જણાશે. એક કશન જેવો લાંબો પાઈન લાકડાનો બાકસ, તેને મહવાની પેઠે બે અણીયાળા છેડા કાઢેલા અને તેમાં ચામડાંનાં વળાં નાખી તેમાં બાંધુના છેડા ખોસી ચાર ઉચકનોસ યાને ‘બેરેરા’ને માટે ગોઠવણુ કરેલી. એનું નામ જમખાન.

અનરીક્ષા.

આ ખેમાંન મુ'આઇની આજુએ તો દીસવામાં આવતુંજ નથી. હિલ સ્ટેશનો ઉપરજ એનું મથક છે. છેલ્લા ફેનસી ફેરની વેલ.એ મુ'આઇમાં થોડીક રીક્ષા આણી હતી અને તેમાં હરીમ ધરીમ જેવી આઇઓ બેસીને પોતાને અને સામાને ગમત આપી હતી તે કદાચ મારા વાંચનારાઓને યાદ હશે. આ ગાડી હલકી છે, બેસવાને સુગમ છે પણ બેસનાર તેમાં શોભતો નથી. કદાચ રૂપાળી સ્ત્રી બેસે તો સારી લાગે !

મરી હીલ સ્ટેશન ઉપરની વસનારી લેડીઓ આ બેરેરેને વિચીત્ર ટ્રેસ આપવાને ઘણી મહેનત લેતી જણાય છે, અને જેમ ઉંચા દરજ્જાની બાનુ તેમ તેણીના બેરેરેનો ઠંઠેરો ભારી. કોઈ લાલ ડગળાને લીલી શીટ અને કોઈ પીળા ડગળાને કાળાં કુંભટાં ધસાદી. પણ મારું ખાનગી મત તો એવું છે કે આ કાગડાની પાંખ જેવા શોભીતા નોકરોને આવાં કપડાં આપી ‘વલગર’ બનાવી દેઈ નરા વાંદરાંઓને નાચ કરવા સાડાં કપડાં પેહરાવીઆં હોય તેવો અવતાર લાગે છે.

પણ ‘જનરીક્ષા’ તે શું? વાંચનારા સાહેબો, તમોએ મુંબાઈના રસતામાં પ્રતી ભિખારીઓની બે પૈડાંની ગાડી તો જોઈ હશે. તેજ નિયમ, પણ ફેર માત્ર એટલો કે ભિખારીઓની ગાડી ભાગી તુટી અને એબલગામણી અને આ ગાડી ખાસી શેણકદાર વારનીશ કીધેલી અને મોરાકોની લાખનીંગ સાથે સૂશોભીત જડાવદાર ફાણસોવાળી. જેમ ભિખારીની ગાડી પછવાડેથી એક માણસ હડસેળે છે, તેમજ અ જનરીક્ષા નેપી એક શોભાછતો વાંદરો પછવાડેથી હડસેલી આપે છે.

તમારાં મનમાં આમખી હશે કે મરી હીલ ઉપર કાંઈ મસ મોટાં ટાઉનહાલો અને એલડીનસટન સરકલો હશે. તેવી વડી રાખશો ના. ત્યાંનું દેવલ અને કલ્પ બે મોટાં કદનાં અને સુધરેલી ધપનાં છે ખરાં તેમજ ‘જાંહાંગીરની કોઠી’ તથા ‘માસપજની કોઠી’ વાળાં બે ચાર મકાનો મુંબાઈનાં મોટાં ખરો જેવાં છે. બાકી તો નાહાનાં ‘સ્વીસ કારેજસ’ બળતા

નાહાના નાહાના બંગલા છે. બાકીના દેશી ભાગના ઘરોમા ચાર દેવાલ અને ઉપર ચપટું ધાંકણ તથા તે ઉપર મટોડી નાખી ધાસ ઉગાડેલું. આલીધે ઉપરથી જોતાં દેખાવ એવો લાગે છે કે જાણે મોટા કદના પેટારા સીડીના આકારમાં ચઢી ઉતર ગોઠવી દીધા હોય.

એટલું જાણવા જોગ છે કે દરેક ઘર, બંગલા કે મુખડુ એના ઉપર એક, બે યા વધારે ચીમનીઓ તો હોયજ હોય. પણ હોય નહીં તો જાય ક્યાં ! જ્યારે આપણા તરફ ઠરમામીટર ૯૨° સારે સ્થાં ભર ઉનાળામાં સહવારના ૫૮° ! તેમાં ઠંડીના દહાડા તો ખોદા ખેર કરે. સાધારણ રસતા ઉપર પાંચ થી છ શીટ બરફ અને નીચે રસતા ઉપર ૧૫ શીટ બરફ. છાપડાંઓ ઉપર બરફ, ખડકીમાં બરફ, વાડીમાં બરફ, ઝાડીમાં બરફ, એટલે પછી આગ સળગાવે નહીં તો શું કરે. મરી હીલ લશ્કરી સ્ટેશન હોવાથી ઠંડીના દહાડા ૫૦ સોલજરોની ટુકડી સ્થાં પડી રહેછે. તેઓની ‘ડ્યુટી’ માત્ર એટલીજ કે સહવારથી સાંજ સુધી બોંહોય ચઢાવી પાવડા લઈ બરફ ખસેડયા કરવો અને બિરની ટાંસ મારયા કરવી. આવી રીતમાં સ્થાં કોઈ રહેતુંખી નથી. અકટોબર શરૂ થયો કે ‘ઉત્તરાઈ’ ચાલુ થાય છે અને શું મોટા કે શું નાહાના, શું ઈંગ્લેન્ડ કે શું દેશી, વેપારી કે નોકર સઘળા ગાંસડા પોતલા પાંધી રાવલપોંડી ઉતરી પડે છે અને થંડીની મોસમ ખલાસ થઈ કે પાછા ઉપર આવે છે. થંડીના દહાડા જુવો તો ઉપલા સોલજરો શીવાય મરીમાં સઘળું સમસાન ને ખીઆખાન !

પણ આવી રીતની અસર સ્થાંના લોક ઉપર કેવી થતી હશે ?

ઈંગ્લેન્ડ મડમો અને છોકરાંઓ જોઈને મારા અંગમાથી સંદેહ હજી ગયો નથી કે તેમના ગાલ ઉપર જે લાલ ચણેલી જેવો રંગ છે તે કુદરતી છે કે ખોટો લગાડેલો છે. જાણે ચમટી તોડે તો લોહી ધધરીને નીકળી પડે. એવા ગાળોથી આપણું મન હેરત પામે છે. મારી ખાત્રી કરવામાં આવી છે કે આ રંગ ખરો છે, અને હું પણ તે માનુ છું, કેમજે અમારી પડોસમાં બે ચાર યુરોપીયન છોકરી છોકરાઓ રમતા હતા તેઓ સાથ દોસતી પાડી મેં મારી ખાતરી કરી લીધી હતી.

ખુદ સાંતા રહેવાસીઓમાં જાણવા જોગ કાંઈ નથી. કેમજે સાંની હવા સરસ પણ પેટ ખાલી એટલે “પેટે પોરા ને મોંહોડે તમેરા” જેવું થાય છે. હવા ખારસી અને ખાધાના વાખા પડે એટલે બચારાઓનાં મોહ ઉપર રવાની તે ક્યાંથી આવે. સાં દેશી ધૃત્સ્થ સ્ત્રી તો કોઈ જોવામાં આવતી નથી પણ બજારમાં ફરતાં એકાદ બે પંજાબનો નજરે પડી તેમનું શું વર્ણન કરું. તેમની ‘જુલીઆ’ જેવી આંખો, ગોરું બદન, સીધું નાક, અને ગોલાખી ગાલ નજરને ચળી નાખે છે અને હવે પછી કેશમીર તરફ હીંડતાં શું જોવામાં આવશે તેની થોડી ઘણી આધાહી આપે છે. હું હિમ્મતથી કહું છું કે જો આમાની એકાદ રૂપસુંદરીને યુરોપીયન પોશાક પહેરાવી કોઈ મજલશમાં આણી હોય તો તમે ખીજી કોઈ સ્ત્રી ગમ જીઓખી નહીં. જે મરદો પંજાબ ભણીથી આવી અંહી વસેલા છે તેઓખી ઉંચા, કઠાવર અને સોવામણા છે અને ઘણાકોનો રંગ યુરોપીયનોને મળતો છે.

આખાં મરી સેનેટેરીઅમમાં પારસી બાનુઓ પ્રકટ ત્રણ

છે. તેઓ શેઠ જાહંગીરની કોઠીના મેનેજરની બાકુ, મી० ધનજીભાઈ મેલ કન્ટરાક્ટરનું કુટુંબ અને જમાસપણી કોઠીવાળી 'ફેમીલી.' આ દૂરદરાઝ મુલકમાં આપણી કોમની બાનુઓ હિમ્મતથી અને ખુશાલીમાં રહે છે અને જોકે કુટુંબ તો પ્રકત ત્રણ છે પણ તેમને સર અવસરે એક ખીજનો આસરો છે. આ મધે જણાવેલાં નંબર ખીજાં કુટુંબની બાનુઓનો મુખ્ય કરી જનમ પણ 'હીલ' ઉપરજ થયેલો છે. અમે કાશ્મીરથી પાછા ફર્યા તેની એક દાહાડો આગમજ ત્યાં એક પારસી બાલકનું ગુજરવું થયું તેના રવાનને ટાંગામાં પીંડી મોકલાવી આપવામાં આવ્યું અને સઘળી ધર્મની ક્રીયા હીલ ઉપર રહેલા મુઠીબર પારસી ભાઈઓએ કરી.

મરી હીલની આસપાસનો દેખાવ અતીશય રમણીય છે. ત્યાંની ખિનો અને પાર્કિંગ આગળ માથેરાન અને માહા-ખેશ્વરની પાછંટો અને 'સીનરી' માત્ર વટાવમાં છે. 'પાર્કિંગ'ના મોહોટાં મોહોટાં સેંહકડો કુટ ઉંચા દરખ્તોની લાગેલી અલગાર આપણને આરામ આપ્યા ઉપરાંત ઓચંપો પમાડે છે. સહવારના પોહોરમાંથી એક ખીનમાં જઈને બેસો તો સાથે 'કોમેસ્ટા' હોય તો આખો દાહાડો ત્યાંથી ઉઠવા માગો નહીં. આ પાછનના ઝાડોમાં બલા જાણે તેલ છે કે શું તેથી જો એક સળગયું તો મૈલના મૈલ સુધી લંકા લાગી જવાની વાર લાગતી નથી. જેમ લાકડાંનાં છોળીઆં બળી જાય તેમ બડકી ઉઠે છે અને દાહાડાના દાહાડા સુધી ખુન્નઈ શકાતાં નથી. અમે મરીથી બે મંજલ દુર હોઈશું તેવામાં એવીજ મુજબની આગ પડોશની ટેકડી નામે સોપુર ઉપર લાગી. તે

નેકે કૂટલા મૈલ દુર હતી તોયે મરી હીલ ઉપર કાઢના પેટમાં જીવ નહીં હતો અને કૂટલાકાએ તો પોતાનો અસખ્યાલ વગેરે ખાંધી તૈયાર રાખ્યો હતો.

બધું સુખ તે ક્યાંથી હોય! જેમ મરી હીલ બેહસ્તખાનુ છે તેમજ તેમાં દોજખનોખી થોડોક અંસ બેળાયેલો છે. પેહલું તો એકે ત્યાં પાણીની તાણુ ભારી! જે બરફ બરાબર પડ્યો નહીં અથવા વરસાદ ઓછો પડ્યો તો પાણીની મારામાર. મોસમમાં સરકાર ટાંકીઓ ભરી મુકે છે તેમાંથી થોડું થોડું પીવાને માટે આપે છે. અમે હતા તેટલાં ધારેલો વરસાદ પડ્યો નહીં કે સરકારે લાગલી ટાંકીઓ આગળ સીપાઇઓની ચોકી બેસાડી. સાહેબોના પરવાનાવાળા જાણીતા બિસ્તીઓને થોડું લઇ જવા દે અને ગામઠી ગરીબ લોકને કહીએ તમે તમારું ફાડી દ્યો. બચારા ખાડા ખખોચીઆમાંથી લાવીને પીએ. એ પિકાને લીધે તો અમે હતા ત્યારે એકાદ બે રિજમીટોને પીંડી મોકલાવી દેવી પડી.

મરીની બીજી પીડા ધણી નજીવી જેવી છે! તે માત્ર એટલીજ કે અવાર નવાર કાલેરા ત્યાં નીકળી આવે છે. એ કાલેરા કાંઈ બાહારનો આવેલો નથી પણ ત્યાંનો ત્યાંજ પેદા થયેલો છે. વળી ત્રીજી નાહાની મધ જેવી પીડા ધર્થિકંપ છે. અવાર નવાર બે ત્રણ મહીને એ લાડકવાયો 'વીઝીટર' આવી જાય છે પણ ત્યાંના લોકને હવે ધર્થિકંપનો એટલો જાણીતો થયેલો જણાય છે કે કોઇ તેની ઝાઝી દરકાર કરવું હોય તેમ લાગતું નથી.

ઉત્તપતીમાં પટેરા ! બાલુ કાંઈ ન મળે ! પણ પટેરા તે હેવા કે જેનું નામ પટેરા ! માહાબ્દેશ્વરથી અગાઉ જે લાલ છાલના બસરા પટેરા આવતા હતા તેના આપદાદા આ પટેરા હોવા જોઈએ.

હાટલોખી બે ચાર સારાં છે. તેમાં રોબરીનું હાટલ તો છેક પાહાડની ટોચ ઉપર ચઢી બેઠું છે. રોબરી, વયુકાર્થ અને મરી હાટલ એ ત્રણે સારાં છે. માત્ર ખિસામાં ખણખણાટ સારો જોઈએ. આપણા જેવા ‘સાહેબ લોક’ને પણ ત્યાં ઉતરવાની કસી અડચણ નથી બલકે વધારે મજા છે. હાટલ ઉપ્રાંત ઇંગ્રેજોને માટે એક ફફડ કલ્પ છે ન્યાં ઇંગ્રેજો પોતાના ઇંગલાંડમાં આપદાદે નહીં મારીઆં હશે એવાં મોજાં મારે છે.

હું ઉપર જણાવી ગયો તેમ મરીમાં ‘યુરોપ શાપ’ યાને વિલાયતી સામાણ વેચવાની દુકાનો ઘણી સારી છે પણ એ ચાર શિવાય બાકીના માખ મારતા જણાય છે. જાંહાંગીરની કોઠી, જામાશજની કોઠી, લોંગ એંડ ડેની, વગેરેની દુકાનમાં કામકાજ ઘણું ધીકે છે બાકી બીજાનો સમજ્યા. બાવની તો વાતજ કરવી નહીં. જેલીનો પાટ મુંબાઈમાં છ આના તો મરીમાં બરાબર બાર આના ; ખિસકોટનો બાક્સ અત્રે સવા રૂપીઓ તો ત્યાં હડી રૂપ્યા. માત્ર વિલાતી દારૂજ સસતો મળે છે યાને એકના દોહોડ ! એમાં હું એ દુકાનવાળાઓની કસુર જોતો નથી કેમજે વિલામતી માલ બારોબારથી કરાંચીને માર્ગે ખરચ ખાતો પીંડી આવે

અને ત્યાંથી ટાંગા મારફતે રખડતો ભાગતો તુટતો મરી હીલ આવે ત્યારે પછી એમજ તો—જેટલો ચઢે એટલો પછીયારીને માથે ભાર !

મરી હીલની સઘળી બધી બલાધ સાથે ત્યાંનું બકરાનું ગોસ્ત બહુજ સાફ જણાય છે. તેનું કારણ એ છે કે આ મીલીટરી સ્ટેશન હોવાને લીધે કાંઈપી ગોસ્ત ડેપ્યુટી કમીશનરની રજા વગર માંહે આવવા દેતા નથી. દરેક બકરાં અથવા મેઢાં ઉપર પેહલાં સરકારી છાપ મારવામાં આવેછે. જે છાપ વગરનું ગોસ્ત જો બજારમાં વેચાતું નજરે પડે તો કસાઈના મુસકા તાટ થાય છે.

એજ પ્રમાણે દુધને માટે પણ બદોબસ્ત રાખ્યો છે. દુધ હીલની આસપાસના ગામડાંઓમાંથી આવે છે પણ દરેક હાડો પેહલાં એક ઈન્સ્પેક્ટર તપાસે છે અને પછી દાખલ થવા દે છે. ગરીબ બચારા ત્યાંના યૂરોપિયન રેહવાશીઓ ! કેવા દુખે દાહાડા કાઢાડે છે ! સાહેબ લોકોને માટે ચાર તો ‘ટેનીસ કોર્ટ’ છે અને એક મેસાનીક લાડજ છે જેમાં નવાઈ જેવી વાત એવી છે કે ‘વરેશીપકુલ માસ્ટર’ એક પારસી ઘૂહસ્થ છે !

મરી હીલ ખરેખર જમ વસવા લાયક છે પણ મુંબાઈથી દુર થઈ. વળી થોડાંમાં બોડું પીંડી પોંહામ્યા પછી ૩૮ માઈલનો ટાંગાનો અપજર ધણો છે, જેકે ખાત્રીપુર્વક કેહવામાં આવે છે કે ઠેઠ ‘હીલ’ સુધી રેલવે લઇ જવાનો સતાવાળાઓનો વીચાર છે. એ સ્ટેશન તંદરોસ્તીના બાબમાં એટલુ ચઢીયાતું છે કે ત્યાં ચારતો ઇંગલીશ સ્કુલો છે. અને ત્યાંના છોકરાં જુઓ તો લોહીયાર જાણે હમણા ફાટી જાય તેવાં છે.

‘ચઢાઈ’માં યાને મોસમમાં મરી હીલમાં સઘળા મળી ધણું તો ૨૦૦૦ લોક હશે અને શિયાળામાં બરફ વરસે ત્યારે ૨૦૦ના ખી વાખા. મરી હીલની મોટાઈ એની ઝાડોની છટામાં છે એટલા માટે એકખી ઝાડ કાપવાનો હુકમ નથી, પછી તે ઝાડ તમારા કમપાઉન્ડમાં હોય કે બાહાર. રસતા એટલા તો ઢળાવદાર છે કે મને તો લાકડી વના ચાલવાને મુશ્કેલી પડી હતી અને મારી ખાતરજમા છે કે આપણી મુંબાઈની પારસી બાઈઓથી તો જરૂર ચલાયજ નહીં. પાહાડ એટલો ઉંચો નીચો છે કે એક મોહોલામાંથી ખીજ મોહોલામાં જવું હોય તો સીડીઓ ઉતરીને જવું પડે છે.

એ સ્ટેશનનું નામજ ‘સેનીટેરીઅમ’ અથવા હવા ખાવાની જગા છે. એટલા માટે અંહીના કાયદાખી ખીજાં શેહર કરતાં જુદા છે. દરેક દુકાનદાર અથવા ધંધાદાર પોતાની દુકાન ઉપર પાટીચું મારવુંજ જોઈએ પછી તે ધંધો ગમે તે હોય. આવા નવાઈ જેવા કાયદાને લીધે કોઈવાર વિચીત્ર પાટીઆં જોઈ ધણી રમુજ ઉપજે છે. જેમકે

Bebee Jan

Pro—te.

આવું પાટીચું તો આ બેહસ્તના મકાન શીવાય ખીજાં કોઈ શેહરમાં જોવામાં આવતું ન હશે.

મરી હીલ ઉપર ‘કટલરી’ યાને છરી, ઢાલ, તલવાર,

વગરે ધણુંજ સસતું, ન મનાય એટલું સસતું વેચાય છે. .
દાખલા તરીકે મારી કેટલીક કાઢેલી ખરીદીનું વર્ણન તમને
નવાઈ જેવું લાગશે. એક પાકેટ છરી તેના ૨૪ પાણી
નીચે પ્રમાણે :—

૧ ચમચો.

૧ ડીનર નાઈફ.

૧ કાંટો.

૧ સ્ક્રૂ ડ્રાઇવર યાને ડીસપીસ.

૨ જીમ્સેટ યાને નાકું પાડવાના (નાહાના મોટાં.)

૧ લેધર પંચ યાને ચામડાંમાં ગોળ નાકું પાડવાનું.

૧ કોર્કસ્ક્રૂ.

૧ પ્લુટ હુક.

૧ બટન હુક.

૧ આંધર પાડવાનો બાર.

૧ ચીપીઓ.

૧ કાતર.

૧ સુઈઓ.

૧ સારડીન ઓપનર.

૧ વાયર કટર, તાર કાપણી.

૧ નાહાની કરવતી.

૧ રેક્લવે ચાવી.

૧ કાણુસ.

૨ છરીના પાનાં

૧ દાંત કોતરણી.

૧ કાન કોતરણી.

૧ સીસોડી.

આ સઘળું એક મુઠીમાં માઈ જાય એટલું ઘણીજ સફાઈથી ધડેલું—વેલાતીના જેવું—હાથીદાંતનો દસ્તો અને સઘળાંની કીમત રૂ. ૩૦ !

એક બીજો દાખલો આપું. નાહાની પાંકેટ નાઈફ, તેમાં છ પાણી. ૨ છરી, ૧ બુટ હુક, ૧ નાકું પાડવાની ગીરમીટ, એક સુયો અને એક કારકસકું એ સઘળાના આના છ. ઘણી કારીગરીથી બનાવેલી કટારો, નકસી સાથની, રૂપીએ સવા રૂપીએ મળી શકે છે. ધારવામેલે આ કારીગરો સઘળા વઝીરાબાદથી આવે છે જ્યાં આ બનાવનારાઓ વગર સાંચાએ ફક્ત હાથથી એ બનાવે છે.

અમારા સઘળા રખડપટા વચ્ચે એક બીજો નવાઈ જેવો દેખાવ અમોએ જોયો તે એક યુરોપીયન સોલજરની સ્ત્રી હતી જે કોઈપણ ઘણી ધોરી વગર, શેહરના બજારના દેશી ભાગમાં એક કંગાલ ઘરમાં એક ખાટલી ઉપર પડી રહેલી હતી. આ સ્ત્રી દેખાવે જુવાન હતી અને અસખાબમાં એક બિછાનું અને એક નાહાની ગાંસડી શિવાય બીજું કંઈ ન હતું. તેણીની આસપાસ દસ પંદર આફગાનો અને પંજબીઓ બેસીને પાના રમતા હતા !

એ લતા તરફ કેટલીક મીશ્ર ઓલાદના લોકો જેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે અમુને એક યુરોપીયન મળ્યો જેના સાથે વાત કરતાં તે યુરોપીયન બાપ અને આશ્વાન મા ને પેટનો જણાયો. તેની પ્રધાદ એવી હતી કે સરકાર અમુને મોટા ઓધ્ધા આપતી નથી અને તે માટે વિલાયત

વેરથી નાદાન છોકરાઓને બોલાવે છે અને અમે જ્યારે દેશી
તરીકે કામ કરવા માગ્યે હોય ત્યારે અમને દેશીઓના
હક આપવાનેથી ના પાડે છે. આ ઘૃહસ્થ તદ્દન યુરોપિયનના
જેવેાજ અને કદાવર તથા સેવામણો માજરા ડોળાવાળો
હતો.

કાશમીર ગમ કુચ.

મરીથી દીવલ.

તા. ૧૪મી અને સનીવારે સહવારના ૬૫ વાગતે ઘણી દલગીરી સાથે અમોએ મરી છોડ્યું અને કાશમીર ગમ મુસાફરી શીર કાઢી.

ટટુઓના દેખાવ તો એવા હતા કે મન સાથે પેહલાં તો બે ચાર તનદરોસ્તી બાણવી પડી. જાણે હાડકાંના પાંજરા ઉપર ચામડું દીલું સીવી લીધું હોય એવો મામલો નજર આવતો હતો. પણ આ ઠેકાણે હું ઠગાયો હતો એમ કમુલ કરવું પડે છે. અંહી દેખને મે સીરવાઈ ને ચલનેમે ધમ્મ્યુ નિવડ્યો. દેખાવે એબલગામણા પણ ખરેખર ઠરેલા પગના અને મજબુત આ પાહાડી તટુ હતાં. વાત કરતાં કરતાં શીરે પોહોરે નિકળ્યા તે નવ મૈલની મંજલ સવા ત્રણ કલાકે કાપી પેહલો ટપ્પો નામે ‘દીવલ’ લાં આવી પોંચ્યા.

મરીથી ‘દીવલ’ સુધીનો રસ્તો ઠીક છે—ઘણો ખરાબ નથી. વળી છાંયો હોવાથી વાતમાને વાતમાં વખત નિકળી જાય છે. રસ્તો સીધો નથી પણ ઉતરાઈ ઘણી છે અને તટુઓ મૈલમાં ત્રણેક વખત ‘આવરેજ’ ઠોકડ ખાય છે.

પણ તેની ચિંતા કરવી નહીં કેમજે પોતાની મેળેજ પોતાને સાચવી લેછે. આખ્ખે રસતે પાછનના ઝાડોની ઘટા આંખને આનંદ પમાડે છે અને મુંબાઈથી જુદીજ જાતના ઝાડો પેહલી વાર નજરે આવે છે. રસ્તામાં અવાર નવાર સોલજરોની છાવણી પડેલી મળે છે. સરકારે તસ્દી લઈ મૈલના ખામલા તો ડાટ્યા છે પણ ઉપરના માઈલના પાટીઆં ગેબ થઈ ગયલાં છે. લાકડું મોઘું હોવાથી પાહાડીઓ બળતણ કરવા ચોરી જતા જણાય છે. ટેકડીના ‘સ્લોપ’ યાને ઢેલાવ ઉપર ખેતી કીધેલી કાંઈ વિચીત્ર લાગે છે. દર પગલે રાહાદારી કોઈ આવતો અને કોઈ જતો મળે છે.

‘દીવલ’નો ડાક બંગલો સારો છે. ખુરશી, કોચ, ચારસી, સુવાની ચારપાઈઓ વગેરે ઠીક છે. વળી ઈંગ્રેજ સરકારનો મામલો એટલે ખાનાપીના વગેરેનો બંદોબસ્ત સારો છે. એક ખાનસમા અને એક ચોકીદાર હંમેશ ત્યાં હાજર હોવાથી પૈસા ખરચો તો સોળું ખાવાનું સેહજ વારમાં મળી શકે છે. વળી ભાવમાંથી કાંઈ ચાંસ મરાઈ શકાતી નથી, કેમજે પંજબની સરકારના હુકમથી સઘળા ભાવ ઠરાવી દરેક ચોરડામાં છાપીને મુકેલા છે. અલબત્તે જંગલ હોવાથી ભાવ એવા છે કે કોઈ ચીસ્ટા જીવનો હોય તેને તો પરવડેજ નહીં. સોડા બાટલીના આના ચાર, અને એ પ્રમાણમાં બીજું સઘળું. આ ઠેકાંણે ગાડીનું તો નામ નિશાન નાખુદ હોવાને લીધે સઘળો મામલો ઘોડાથી અથવા ઉંટથી ચાલે છે. અમારો સામાન થોડો હોવાથી કુલીઓને માથે મોકલાવ્યો હતો. આ ઠેકાંણે કાશ્મીર જવા ઇચ્છતા સાહાશીક મુસાફરને મારી

મજબુત શિખામણ છે કે સાથે સારા એક નહીં તો બે નોકરો રાખવા, તેમાં એક પકાવી જાણનારોથી જોઈએ. જાણવું કે મુંબઈથી લઈ ગયલા નોકરો ખીલકુલ નકામા થઈ પડશે, સામા ભારી પડશે. કલકતા વગેરે નિયલા મુલકોમાંથી આવેલા નોકરો ઘણા પેહલા ટપ્પામાંજ ખીલીને નાસી ગયલા અથવા પડી જઈને નુકશાન પામેલા ઘણા જણાયલા છે.

એમ નહીં સમજવું કે તમે ગુપચુપ રીતે ગુપચુપ પાછા આવશે તો કોણ જાણવાનું છે. દરએક ટપે એક ચોપડીમાં તમારી સહી, દરજ્જે, કેટલો વખત રહ્યા અને રેહશે વગેરે તમારા પોતાના દસ્ખતથી લખાવી લીધામાં આવે છે. જંગલમાં એક દાહાડો રેહવાની એક રૂપિયા શી અને તરણુ દાહાડાથી વધારે રેહવાની રજ નથી. જે સઘળા ઓરડા ભરાઈ ગયા હોય તો તમારા ઓરડામાં બીજા “સાહેબ”ને લાવી ખોસવાનો કાયદો છે.

આ દીવલ ગામ જંગલ ખીચાખાન છતે ત્યાં એક નવાઇ એ જોવામાં આવી કે સરકારે પોતાને ખરચે સ્કુલ સ્થાપી છે. જેમાં પાહાડી છોકરાઓ સાઈથી સીતેરને આસરે ચઉદ રૂપિયાના પગારવાળા એક પેશાવરી શીક્ષકના હાથ તળે તાલીમ લીધે છે. આ છોકરાઓને માટે ખાસ ઉરદુ ચોપડીઓ સરકારે છપાવી છે. વધારે ખંતથી ખોળ કરતાં એવું જણાયું કે આ ખરવસતર જતને ખચગીથીજ કેળવણીનાં લોભમાં નાખી એ મુલકને થંડે પાડી નાખવાની આ સરકારની રાજનિતી હોવી જોઈએ. શિખવાના કાયદા સમજનારા તો મારાં મનમાં છે તેના જેવા

ઉજમારા એટલે તેમને લાલચ એવી દેખાડી છે કે જે છોકરે।
શીખીને હોશીઆર થશે તેને રૂપીઆ ચારને પગારે રાવલ
પીંડી મોકલી સરકારી નોકરીમાં રાખીશું. નોટ—દર માસે
ચાર રૂપીઆ દીવલમાં તે મુઁગધમાં ચારસો સમજવા.

દીવલથી કેહાલા.

દીવલ પોહોઆ પછી નાસ્તો વગેરે કરતાં કલાકેક કાઠી તુરત ખીજાં તદુ મંગાવી ખીજો દપો સાગદસ વાગે શરૂ કર્યો. આ દપો દસ મૈલનો છે. રસ્તો આગળ કરતાં ખરાબ અને તદુ પેહલાનાં કરતાં ઘણુંજ ખરાબ. આ ઠેકાણે મારે જણાવવું જોઈએ કે મરીથી બારામલા જે સંવટનો દપો છે ત્યાંસુધી સઘળા દપાઓ માટે તદુ અને સામાન તથા ખચ્ચરનો બદોબસ્ત આગળથી મરી ખાતે ફિનીક્સ કેરીઈંગ કંપની સાથે કરવો જોઈએ. અગર તમારાં પોતાનાં જનવર અને તમારા પોતાના નોકરો હોય તો ચિંતા નહીં. પણ એસા કબ દીન કે મીયાંકા પાંઉમે જુતી. ચાતોકલ અમથાખી નીકળી પડ્યે તોખી ચાલે. રસ્તે રસ્તે ભાડેના તદુ મળી શકે ખરાં. બ્યારે મળે ત્યારે એકને બદલે ચાર. પણ ન હોય ત્યારે ચાર દાહાડા રોકાઈ રહેવુંખી પડે. ફિનીક્સ કેરીઈંગ કંપનીવાળાઓ દર દપાનાં તદુ માંથે રૂપીઓ એક, ખચર માથે આના બાર, અને કુલી માથે આના છનો દર લીએ છે, પછી તે દપો છ મૈલનો હોય કે વીસ મૈલનો. દરેક તદુ સાથે તેનો બાલગીર યાને સાધસ ચાલતો આવે છે, તે મૈલેક સુધી સાથે ચાલે છે, પછી કોણુ જાણુ ક્યાં ગેપ થઈ જઈ જંગલને

રસ્તે બીજે ટપે આપણી બરાબર પોંહોચી જાયછે. અને આપણી સવારી ખલાસ થઇ કે તદુ લઇ પાછો આગલે મુકામે ચાલી જાય છે. એ પ્રમાણે આ બાલગીરો દરરોજ પચીસથી ત્રીસ માઇલની પગે મંજલ કાપે છે.

દીવલથી કોહાલાનો દસ માઇલનો રસતો અકરવકરે કાપ્યો. ઝાડનું નાંમ ન મળે અને તડકો કેલજે મારું કામ. વળી દસ મૈલનાં છેટાંમાં ૫૦૦૦ શીટ ઉતરી જવાનું એટલે ઉતરાઇનો તો કાંઈ પાર નથી. મૈલનાં છેટાંમાં તદુ ઓછામાં ઓછી એક દળન ઠોકડો ખાતું હશે. આ ટપામા કાશમીર ભણીથી આવતા એકાદ બે ઈંગરેજ મુસાફરો પાંઉપ્યાદા અને ઘોડાપર આવતાં મળ્યા હતા.

કાશમીરની ખિનો અને પાહાડોની ઘટાની એક આનો ભાર શરૂઆત અંહીથી થવા લાગે છે. આપણું તદુ પાહાડની કઢણે ચાલે અને બાજુની ખિનનાં ઢળાવ ઉપર છુટાં છુટાં સંખ્યા બંધ ઝુપડાંઓ ઘણાંજ નવાઈ જેવાં લાગેછે. જાણે લીલો-તરીમાં મોટાં પટંગીઆં છોડી મુક્યાં હોય. જરૂર એ ઝુપડાંઓમાં જ્યારે રાતનાં બતીઓ સળગતી હશે ત્યારે ખિનમાં જાણે આગ્યા કિડાઓ ઉડતા હોય એવો દેખાવ થતો હશે. કોહાલામાં સ્ટેશન બંગલોખી સારો છે. એ પણ બ્રિટીશ સરકારનાં પ્રતાપ. દીવલની પેઠેજ અહીં પણ ખાંનસામા, સોડા, લેમોનેડ અને છાપેલા ભાવ.

બ્રિટીશ મુલકને અહીં છેલ્લી સલામ. બંગલાના વરંડા ઉપર બેસી બેઠાંએ છે તો જીલમ નદીનો એક ફાંટો પેહલો વેહલો

નજરે આવે છે. એ ફાંટો બ્રીટીશ સરકાર, કાશ્મીર સરકાર અને રાજા મોતીસીંગ ત્રણનો ભાગમાં દેખાય છે. આ પાર બ્રીટીશ મુલક અને સાંમીપાર કાશ્મીર! બેની વચ્ચેમાં ૨૬૦૦ એક લોહોડાંનો ઝુલતો પુલ. બ્રીટીશ રાજમાંથી કાશ્મીરમાં જવાનું દોહોડીકું એક. કાશ્મીરમાંથી હિંદુસ્થાનમાં આવવાનું પણ દોહોડીકું એક—યાને પુલપરથી પસાર થઈ જવાનું એક દોહોડીકું શી. પુલને આ નાંકે એકાદ પુરૂષ ખુન કરી પચીસ ડગલાં દોડી જાય તો પછી આશાન જઈ ખીજે નાંકે બેસે. કોણની મગદુર કે તેને આંગલી લગાડે. આ વેળા એ ઝુલતા પુલની વચ્ચેમાં ઉભો રહી મારાં મનમાં વિચાર આવ્યો કે હું પુલની બરાબર વચ્ચેમાં ઉભો છું અને અહીં કંઈ ગુનાહ થાય તો કોણની સતા ચાલે—બ્રીટીશની કે મહારાજાની કે મોતીસીંગની? મારા મીત્ર જેવણ ધારાનાં હિમાયતી હતા તેઓએ ચુકાદો આપ્યો કે જે વધારે મોટો રાજવાળો હોય તે નાહાનાંને તાંણી જાય, ખીજું શું.

આ ઠેકાણે આ નવાઈ જેવા ઝુલતા પુલનું થોડુંક ખ્યાન જાણવા જોગ છે. તેજ ઘડીએ મેં એક ૨૫ ખરડો ચીત્રો કાઢ્યો હતો તે આ પાસેનાં પાનામાં આપ્યો છે તેથી કદાપી વધારે સમજ પડશે.

નદીનાં જે ભાગ ઉપર આ ઝુલતો પુલ નાંખેલો છે તે ભાગ આસરે ૨૫૦ ફુટ પોહોલો હશે, બ્રિટિશ નાંકે તેમજ કાશ્મીર નાંકે ઘડેલા કાળા પથરની બે ભાગોળ જેવું ઉભુ કીધું છે અને તેના ઉપર મથાજેથી લોહોડાંની બે કમાન નાખી છે. આ કમાન સાથે સીધા ઝુલતી નાખી તે સાથે પુલ લટકવ્યો છે.

કોહાલાનો લોહોડાંનો કુલતો પુલ.

આ સ્ટેચ મેં પુલની અધવચમાં ઉભો રહી લીધો હતો. સવળું કામ લોહોડાંનું છે અને ૨૦૦ ફીટ લાંબો છતે તમામ અતરંગ છે. ઉપર ઉભા રહી કુદીએ તો જરા ‘વાઇબ્રેશન’ થાય છે. ઉપરથી પસાર થવાનું એક દોહોડયું. બનાવટ વિભાવતી છે. સામા પાહોડની ઉપર નાહાના નાહાના છાપડાં છે. અતરે ખ્રીટીશ સરહદ સમાપ્ત થાય છે.

આખો પુલ લોહોડાંનો છે અને વિલાયતી સફાઇદાર કામ લીધેલું છે. બરાબર વચમાં ઉભું રહી કુદ્યે તો સેહજ અસ્થીરપણાંની અસર થાય છે.

કાશ્મીરને નાકે મહારાજ સાહેબની કર્ટમ હાઉસ યાને કુરળે છે. આ કુરળે આપણી પ્રીન્સીસ ડાક કરતાં કંઈ મન ફેર નાહાનો હશે. સુમારે ૨૦ ચોરસ ફીટ જગામાં ૫૦—૬૦ બોયકાંઓ અને બે ચાર ઉંટ નજરે પડે છે, સઘળો મળી માલ સુમારે ૩૫૦૦ બે એક હજારનો હશે. કર્ટમના કલેક્ટર સાહેબનો પગાર ૩૫૦૦ રૂ. ૧૨, પગમાં જોડા નહીં અને સઘળો હીસાબ કેતાબ કાગજનાં ચીટડાં ઉપર. આહા ! બ્રીટીશ સરકાર પણ મુંબઈ, કલકત્તા, અને મધરાસ તથા મોતાનાં બીજાં મોટાં શહેરોમાં એવાજ નિયમ ઉપર ચાલે તે પછી ઈનકમ ટેક્સની જરૂર શું !

કોહાલાથી ગરી.

કોહાલાથી ગરી ત્રીસ મૈલ. ટાંગાનો રસ્તો—ચાર ચાર મૈલે તટુની બદલાઇ, બ્યુગલનું ટુંકાવું, ચાખકના સપાટા યાને સઘળો દેખાવ પીંડીથી મરી જવાનો જોઇ લેવો. ફરક એટલોજ કે કોઇ કોઇ ઠેકાણે પુલ ઘણાંજ નાંમીયા હોવાથી ટાંગા છોડી દઇ ઉતરીને ચાલવું પડે છે. જીલમ નદી હળુ તમારો પીછો છોડતી નથી. ભુખ્યા વાઘની પેઠે સાથેની સાથેજ છે. અચાર નવાર તટુઓ પોતાની જાત બતાવે છે ત્યારે બાંખુને છેડે ચમડાંની છોટી કરી તેમાં કાંન ભેરવી અમરોટો દઇ ચલાવ્યામાં આવે છે. ગમે એવું અફલાતુન જનવર હોય તેનેખી આમ કીધું કે નરં માખણુ જેવું. હું ધારં છું કે મસ્તાંન છોકરાંઓનાં કાંન ચમટીમાં ધરી ચીમટીયે હૈયે અને છોકરં પોચું પડી જાય છે તેનોખી નિયમ એજ હશે.

કોહાલાથી ગરી વચે હયા અને ઠંડી લેહડી જીવને રાહત આપનારાં છે. પેહલી વેહલી બરફની ટાંચ એક ખીલસ જેવડી અહીં નજરે પડે છે. એ દેખાવ પેહલાં એટલો તો નવાઇ જેવો અને ખુશનુંમાં લાગે છે કે થોડીએક મંજલ સુધી નજર લાંને લાંજ જયા કરે છે. લુલકવાલું ઝુમર તડકામાં જેવું દેખાય તેવું પેહલી આંખે બરફનું શીખર દેખાય છે. રસ્તે

સોહાંમણાં—અક્લમંદ ઉંટોની અલગાર મળતી ચાલુજ છે. રસ્તાની બાજુએ ઝાડપાંનનું નાંમ નથી એક બાજુ પાહાડ અને બીજી બાજુ નદી.

અત્યાર સુધી તો હસી ખુશીથી આવી પોંહોચ્યા પણ—કેહતી છેકે—આગ્રુ ચલો બરી મળાહ હયે. હવે પછીથી શું આવશે અને કેમ થશે તેની જો બસારત થઇ હોત તો કદાપી ગરીનુંજ પાંણી સરસ છે એમ માંનવાનો લોભ થાત. શિનીક્સ કેરી-ઈંગ કંપનીનું મધ્ય મથક ગરીમાં હોવાથી ત્યાં એ કંપનીનાં મેનેજર બેકર સાહેબની પેહેલ વેહલી મુલાકાત થઈ. તે અમોને પુછવા લાગ્યો કે તમારો નોકર ક્યાં છે. અમોએ જવાબ દીધો કે રસ્તે રસ્તે મન ચાહે તેવું ખાનું ખાનસમા આપે છે ત્યારે વળી નોકરની વેક કોણુ કરે. બેકર સાહેબે ખોલાસો કીધો કે “બલા માંણસો, આવી બીકટ મુસાફરીએ નિકળી પડ્યા તો કંઈ પુછપરછ તો કરો. ખાનસમા શું ને વાત શું. અહીંથી આગળ એક રોટીનો ટુકડોબી નહીં મળશે. એ શું કંઈ બ્રિટિશ મુલક છે. દર પડાવે જેવાં તેવાં ભાગાં તુટાં મકાંનો છે પણ એક ચલીઉં ત્યાં મળશે નહીં.” મારયા ઠાર! આતો હોશીઆરી કરવા ગયા તો હોશીઆરી તો અવળી નીકળી ગઈ. કોમીસ્તાનું કેમ કરશું તે માટે અમે તો અદેશામાં પડ્યા. નોકર હોયબી તો શું તેને કરડીયે. રાંધવાનાં વાસણુ ક્યાં છે, વાસણુ હોય તોયે સાંમણુ ક્યાં છે. અમારો વસવસો જોઈ બલા બેકર સાહેબ બહાદુરે દેલાસો દીધો કે અમારે ચિંતા કરવી નહી. તે પણ કારામીરબણીજ કાંમસર જતો હતો તેથી ઇજન કીધું કે જ્યાં સુધી ખનશે

ત્યાં સુધી તમોને મારી સાથે જમાંડીશ. તરત વેળા તૌ પીકા પતી પણ કાશ્મીર મુસાફરી કરવા ઇચ્છતા સાહેબોએ શું શું રાખવું તે આ ઠેકાણે ટપકાવી લેવું વખતસરનું લાગે છે.

જો ચીચોડા ઝાઝા હોય તો પેહલ વેહલો સાથે એક કામુલી તંબુ રાખવાની અતી ઘણી જરૂર છે. જેઓને આ લખવું સમજ ન પડે તેઓની જાણને માટે કહું છું જે કામુલી તંબુ તે આઠ શીટ સમચોરસ—વચમાં એક પોલનો અને દબલ ટાપનો સમજવો. મોટા તંબુ લોભ કરીને લઇ જશે ના કેમજે તેનાં કદને લીધેજ તેને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લઈ જવાની આપદા પડશે—બલકે લઈ જવાશેજ નહીં અને સાંમું કોઇ વાર ફસી જવાનું થશે. એમ તો અવાર નવાર પડાવનાં છાપડાં દર મંજલે મળે છે પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો એવાં કે નહીં બોલ્યાની ભલી વાત. ચાંચડનો તો પાર નહીં અને સરદી લાગી તો રમેટીઝમનો વારસો લઈ મુખ્યાર્થી પાછું આવવું પડે. બારીબારણાં તો એવાં કલાસી બંધ ઘડેલાં કે આખી રાત પવનનાં સપાટા અને ઠંડીને લીધે એકને બદલે ચાર ધાભળી ઓઢતાંબી છુટક આવે નહીં.

રકમ બીજી—દાર. જો ટીટોટલર હોય અને નાકે જીભ લગાડનારા ત્યારે તો શીકર નહીં, બાકી જરા તરાબી પીવાની આદત હોય તો જેટલો સેહલાઈથી લઇ જવાઇ શકાય એટલો જે સ્ટેશન ઉપર પેહલાં મલે ત્યાંથી લઇ લેવો. જેઓ નહીં પીતા હોય તેઓનેબી મારી ભલામણ છે કે દવા દાખલથી સાથે થોડો ઘણો રાખવો, કોઇવાર પાંણી ખરાબ હોય તો

ચાંદની જીવજંતોનો નાંશ કરવા માંટેખી અમચી બરાંડી નાંખવો પડેછે. એતો મારા પારસી બાપજોને સમજાવવું ન પડે. સમજો કે પવનનો બુકળ પકડી આવ્યો તો કાંઈ એ દવા વગર ચાલવાનું છે? કોઈ વાર ટાઢ સાંજને છેડે એવી વાગી આવે છે કે આપોઆપ બાટલી શોધવા વગર ચાલતું નથી. ક્લારેટ, ક્યુરેસો, નોઇઓ, અથવા બિર એવા શોકીન દારૂઓની હું બલામણુ કરતો નથી કેમજે તેવાંની ત્યાં જરૂર નથી તેમજ લઇ જવાની આપદા વધતી છે. માત્ર આપણો પ્લાંડી બાહાદુર અથવા વીહીરકી અને થોડો ખપ જોગો સોડા એટલું જરૂર રાખવું.

રકમ ત્રીજી—ઓઢણીઓ. જ્યારે અમે મુંબાઈથી નિકળ્યા ત્યારે મેં સાથે એક રૂની રીઝાઈ તથા એક પાતલો રકાય પ્લેડ અને એક નાંહનો તકીઓ લીધા હતા. જ્યારે મને સુચનાં કરવામાં આવી કે વધારે દ્યો ત્યારે મેં તે વાતને હસી કાઢી. “નેવું ડિગરી ઠરમામીટર તેમાં વળી ઓઢવાનું કોણુ છે—સામા ગાડીમાં કોણુ જાંણુ કેમ મરી જઈશું તેનો વિચાર નહીં મળે! વળી જતાં ને આવતાં મળી આઠ વખત ટ્રેન બદલવાની ત્યાં વળી એ નકામી વેઠ કોણુ કરે” આમ મને સાથે ફિલસુફી અખત્યાર કરી પોતે ઘણાંજ સાદા સાજ સાથે નિકળ્યા હતા. ઑંટરોડનાં સ્ટેશન ઉપર મારો જોડીયો મુસાફર જ્યારે આવ્યો ત્યારે સામાનમાં એક જખરજરત બોયકું ઓઢવાનાં સામાનનું લાવ્યો હતો તેમાં દસેક બહુજ ગરમ ઓઢણીઓ, ધાબળીઓ, બે ગરમ જાડા ઓવરકોટ વગેરે હતા. મેં હસીને તેની મશકરી કરી કે બાપ એમખી

ને એમણી એક કુરતની સાથનો પલંગન કાંચ નહીં લઈ આવ્યા. મારો મીત્ર જેને હિમાલીયાનો મારા કરતાં વધારે અનુભવ હતો તેણે હસીને જવાબ દીધો “ ઠીક છે બેઘશુ.” મેં આગળ જણાવ્યું તેમ રેલવેમાં તો એવી ગરમી કે આંગ ઉપર એક લુગડું રખાય નહીં. આ વખતે એક ગાડીમાંથી બીજી ગાડીમાં ટ્રાન્સફર થતા મારા મીત્રને સઘળું હાઉસન ઝાઉસન ઉતરાવવું ચઢાવવું પડે તેથી તથા રોજ સવાર પડે ને ગાંસડા પોતલાં બાંધવાં પડે તેથી મને ધણીજ રમુજ મળતી.

પણ કરને જે અહીંનું અહીંજ છે. મરી હીલ ઉપર પેહલી રાતના બ્યારે ૫૮ દીગરી પારો થયો ત્યારે સખસે ભલી ચુપ કરીને સેવકે મીત્રની એક ગરમ ધાબળી તકડાવી. પછી આગળ માર્ગમાં ઉરી નામે એક ઠેકાણે છંતાળીસેક ડિગ્રી હવા હશે ત્યારે તો સઘળાં શરમ લાજ છોડી દઈ મીત્રને પગે લાગ્યો કે “ મારો બાપ કહે—તારામાંથી અડધાં ઓઢવાનાં મને આપ, હું તો હાર્યો.” પછી કાશ્મીરના પાયતખ્ત શ્રીનગરમાં સવારના આઠ વાગતેથી બંગળામાંથી નિકળી ચોકસ અગત્યના કામ માટે જવું પડે ત્યારે નડ્ટે નાકે ઉપલા બે ભારી ઓવરકોટમાંના એકના આપણે ધણી થઈ બેઠા. સારાંશ કે સાથે ચારપાંચ સારી જેવી ઓઢણી, એકાદ જડો ઓવરકોટ અને એકાદ છતરી લઈ જવાને યાદ રાખવું.

રકમ ચોથી—ટરાવેલીંગ ચારપાઈ. આ એક ધણીજ સગવડની ચીજ છે. ચાર બાંધુ, ચાર પગ; એક નાનાંવાળી સેતરંજી

અને સફેદ સુતરાઉ દોરડું. એટલાં વાનાને છુટા કરી મેઢ્યે તો એક નાહાનુ બંડલ બની જાય છે પણ ‘ઉખેડીને’ શીક્ષ કીધું તો ‘ચારપાછ’ બને છે. જગે જગ પડાવમાં ચારપાછ મળે છે ખરી પણ કોઈ ઠેકાણે ગંધાતી તો કોઈ ઠેકાણે તુટેલી તો કોઈ ઠેકાણે રોકાઈ ગયલી. હવે બોંય ઉપર સુતા તો પરવડે નહીં એટલે આપણી પોતાની ચારપાઈ હોય તો ધણું સલામત છે. એકાદ ઠેકાણે એવી આપદા પડી હતી તેવારે મારા સાથી મીત્રનું બોલવાનું થયું કે “કેમ બાધ, પેલો કુરતનીવાળો પલંગ હોત તો કેવો કામ લાગત.”

રકમ પાંચમી—બતીનું ફાણસ. આ પણ ધણીજ અગત્યની ચીજ છે અને કણુ લુલવી નહીં કેમજો ધણાખરા પડાવ ઉપર ખીલકુલ કોઈખી જાતની બતી મળતી નથી. આ સસતી પણ કીમતી જણુસ વગર અમે બહુજ મુંઝાયા હતા તેનું વર્ણન આગળ આવશે.

રકમ છઠી—રીવાલવર. જોકે આ ચીજ અમોએ સાથે રાખી ન હતી તોયે આગળ ચાલતાં એકાદ બે વાર એવા દેખાવ નજરે પડ્યા કે અમો બન્ને મીત્રો એકમત થયા કે આવી જગામા રીવાલવર વગર આવવું હેમકાષ્ટનું કામ છે.

રકમ સાતમી—પાકેટ શીલટર. ઇસટાંડ ઉપર મુકવાના મસ મોટાં શીલટર આવે છે તે કોઈ આ વાંચીને ઉપાડી જશે ના. નાહાના ગજવામાં સમાઈ શકાય એવા ક્ષીટાનીયા મેટલનાં શીલટરે આવે છે એ ધણાજ કામના છે. બાજે વખતે પાણી એવું શકીધું મળે છે કે જો એમનું એમ પીધું હોય તો

ચોખ્ખો કાલેરા થઈ આવે. એવી વેળાએ આ પાકીટ શીલ્ટર સોનાને મુળથૂ થઈ પડે છે.

અલખતે ઉપલી ચીજો દરસાવી છે તે ઘણીજ અગત્યની છે પણ તે ઉપરાંત રાંધવાના થોડાંક વાસણ, કારક કુ, છરી, વગરે જરૂરના છે.

ખીજ જીણસ જે વગર ચાલેજ નહીં તે કેટલીક ધરમતુ દવાઓ છે, જેમાં મુખ્યકરી કુઈનીન, ક્લોરોફોર્મ, આમોનીયા, ઈનાઝ ફ્રટ સાલટ, અને થોડું કોરટ પલાસટર જરૂર સાથે લેવું. વળી ઘડીમાં ૮૦ ડીગરી અને ઘડીમાં ૪૫ ડીગરી થઈ જવાથી નાક તો એટલું હેરાન થાય છે કે સાથે 'વેસેલાર્ઈન' અથવા એવીજ ખીજ ચીજ વગર ચાલતું નથી. એક વાર અમારી 'વેસેલાર્ઈન'ની શીશી ભુલમાં પેક થઈ ગઈ તેથી રસતામાં ખામખા ધી વેચાતું લઈ કામ ચલાવવું પડ્યું.

જો તમારેથી બની શકતું હોય તો તમારું પોતાનું જીન અને લગામ સાથે રાખવાં અથવા જો સાંના જીન અને લગામ ઉપર આધાર રાખવો હોય તો પેહલાં જીંદગીનો વિશે ઉતરાવીને જવું અને સાથે એકાદ ભીમજી હાડવૈદનેથી બને તો લઈ જવો.

એક સારા ગ્લાસનીથી ઘણી જરૂર છે કેમજો હિમાલયના કેટલાક મનોહર ભાગ ઉપર આ નાહાની મદદથી જમણે નવી પૃથ્વીજ નજરે પડે છે. મારી ચાંપતી ભલામણ છે કે મરીથી ઉપડવા અગાઉ પુટ ઠાઠી નાખી પાહાડી "અપલી" પેહરી એવી કેમજો પુટથી ઉતરાઈ ઉપર પગ સપાસપ મરી

ચપલી.

સફેદ ચાંમડાંની અડધી ઈંચ પોહાળી પડીઓની બનાવેલી આ ચપલીઓની ટાંછક આકૃતી આપવાની મેં તજવીજ કરીછે. પગના તળા આગળ જે સફું જેવા પાટા દેખાય છે એ પડુ કપડાંનો પાટો વીંટાળી લીધેલો સમજવો. તેની નીચે કાળા મોજાં દેખાય છે એ ચામડાંના છે, જે પેદરી પછી તે ઉપર ચપલી પેદરવામાં આવે છે. આ ચપલી પેદરવાનું એટલું ફરાગાત છે અને આ ગરમ દેશમાં તે આંગણને ખાટલાં રાખી પગનો બરાબર ઉધરભાવ કરવાને એટલી બધી મદદ કરે છે કે મેં તો સપાટ પેદરવી તમામ કાઢાડી નાખીછે !

કાશમીરી અવતાર.

“સાહેબ લોક” તરીકે જવામાં મોટો ફાયદો છે એતો ના પાડી શકાશેજ નહીં. પેહલાં તો ‘સાહેબ’ ના તાપથી સલામત જવાયછે નહીં તો વખ્તે અડચણ પડે. પડાવ બંગલા-ઓમાં પણ એથીજ પોસાઇએ છેએ. એ કપડાં આવા ડરામણા રસ્તાઓ ઉપર વધારે સગવડ બરેલાં છે. સફેદ ‘હેલમેટ’ ખહેરવાથી તડકાથી બચાવ થાય છે અને તદુ ઉપરથી ઝીકાયા તો ભેગની કાંઈક સલામતી રહેછે. કાશમીરી દેશી શેકારીઓ પણ લંગભગ એવોજ પોશાગ પેહરેછે. ચપલી, પટુના પાટા, નીકર-બાકર એટલે જે ટુકું ગુટણ સુધીનું પાટલુન, ટુકો મંકી કોટ અને સોલા ટોપી. હાથમાં લાંબી હીલ લાકડી, કઠારે રીવાલવર અને બીજી બાજુએ બરાંડી ફલાસ્ક !

જાય છે. પણ આ ચપલીના ખીલા જમીણમાં બરાબર પકડી બેસે છે. મરીમાં ચપલી બે રૂપીએ જોડી મળે છે, ચામડાંનાં મોજાં સુધાં. ખીણું અગત્યનું લેવાનું તે પાહાડની લાકડી, જે લાંબી, આપણાં માથાં કરતાંખી ઉંચી અને છેડે લોઢાંની નોકવાળી હોય છે. આ લાકડી વગર પાહાડ ઉપર ચઢાવું નથી. રસતાના ઘણા ભાગ ઉપર ફરજિયાત ચાલવું પડશે અને ચઢાઈમાં તો ટેટાંનાં જોટલાં એવાં પકડી આવશે કે વધારે ચલાશે નહીં માટે ‘પટુ’ કલાથના બે પાટા લઈ પગનાં ગુટણથી નીચે સુધી વીંટાળી લીધાથી ચાલવાનું ભારે જોર આવે છે.

યાદ રાખવું કે ખોરાકીની બાબદમાં જ્યાં જ્યાં ગાંભો મળે ત્યાં દુધ, ઈંડાં, ચટન અને જાડા આટા સિવાય ખીણું કાંઈજ મળતું નથી. કોઈ કોઈજ ઠેકાણે પટેટા મળે તો મોટાં નસીબની વાત. માટે જે કોઈને દાંતનો ચરોટો વધારે હોય તેને પોતાના શોખ મુજબ વિલાયતી રસના ડબ્બા, જામ અથવા જેલી, વિલાયતી ડબ્બામાં રાખેલી તરકારી, શરકો, અને ચાહ, કાશી અથવા કોકોટીના લેવાને ચુકવું નહીં. ચોકસ જાણવું કે અણી પર ધીક વખતે આવી ચોકાસી રાખી હોય તો ઘણી કામ લાગે છે. હિમાલયનાં ટપાઓ ઉપર બેગારીઓ મેળવવાની માહા આપદ છે. જળરદસ્તીથી તેમને પકડવામાં આવે છે, અને તેથી તમારી સઘળી તૈયારીઓ છતે દોઢ વાર ઘણાં સામાણને લીધે તમોને અટકી બેસવું પડે.

અમારા દોસ્તોની જાણને માટે રાવલપીંડીથી ઠેક બારામુલા

જવાનો કાશમીરના મહારાજાએ તથા કાશમીરના રેઝીડન્ટ સાહેબે
હરાવેલા દર એમનો એમ નીચે આપું છું :—

રાવલપીંડીથી મરી.

ટાંગામાં એક બેઠકના.....૩.	૮
આખી ટાંગા, ૩ બેઠક.....૩.	૨૪
કુલીઓ દર ટપાના	૦૮
કુલી ઉચ્ચકનારા કાહાર ચાને હમાલો દરેકના...૩.	૦૧
બળદનું ગાડું વીશ મણ સમાય એટલું.....૩.	૧૫
છુટા સામાણ બળદનાં ગાડાંથી દર મણ.....૩.	૦૧૧
સામાણ ઘોડાનાં ગાડાંમાં (આ રીતથી ૧૪ કલાકમાં સામાણ પોંહોચી જાય છે) દર મણ.૩.	૨
સામાણ ટાંગામાં (આ રીતે ૬ કલાકમાં સામાણ પોંહોચી જાય છે) દર મણ.....૩.	૫
ટાંગામાં નોકર માટે બેઠકના	૫
નોકરો માટે એકા ગાડી	૪૧૧

મરીથી કાહુલા.

કુલી એકના	૧૧
ઘાંડી એકના	૧૦
સાહેબ સારું તડું.....૩.	૪
નોકરો સારું તડું.....૩.	૨
સામાણ દર મણ.....૩.	૧

કોહાલાથી ગરી.

રોંગા દર બેઠકના.....ર.	૧૦
આખી ટંગા ૩ બેઠકની.....ર.	૨૫
એકા ગાડી આખી.....ર.	૬
અળદનાં ગાડાંથી સામાણુ દર મણે.....ર.	૧
સામાણુ ઘોડાના ડાકથી દર મણે.....ર.	૧૧

ગરીથી બાસમુલા.

સાહેબ સારં તડુ.....ર.	૧૦
નોકર સારં તડુ.....ર.	૫
દાંડી.....ર.	૧૮
સામાણુ દર મણે.....ર.	૨૧

ગરી.

કોહાલાથી ગરી જવા માટે પાછી ટાંગાની મદદ લેવી પડે છે. પણ મુસાફરના ખાખમાં એ સારા નસીબનું સમજવું. કેમજો મરીથી નીકળેલો મુસાફર અંહી આવતાં તદુ ઉપર કંટાળી જાય છે અને ટાંગામાં બેસવાનું પસંદ કરે છે. રસ્તો ઘણો સારો તો નથીજ પણ નહીં મામાના કાંણા મામા! સાથે જીલમ નદી તો ચાલુજ છે. કોઇ કોઇ ઠેકાણે પથ્થરનો ગળકો ન હોવાથી એવું લાગે છે કે જાણે અખ ઘડી તદુ ટાંગા સુધાં આપણને લઈને ગયડી જશે. તેમાં તદુખી આપણને ખીહીવાડવાને થકી જાણે રાજી હોય તેમ ખાખ્યા રસતાની ધારેધાર દોડે છે.

મરીના રસતા ઉપર જતાં આસપાસ નાહાના નાહાના સંખ્યાબંધ ટાપુઓ નજરે પડે છે. કોઇ દસ વાર લાંબુ તો કોઈ સો વાર.

વળી પાહાડોખી ખરબચડા અને ઉંચા નીચા દીસતા નથી પણ જાણે જેપુરના ચોઈઓને કામે લગાડી એક સરખા ઘાટના ઘડી કઢાવ્યા હોય તેવા સુવાળા અને એકજ તરેહના લાગે છે.

ગરીમાં અમોએ જીલમને માથે દોરડાંનો જીલતો પુલ જોયો.

આવું તો કોઇ દાહાડે મારા જનમમાં પણ જોયું ન હતું એટલે ત્યાંથી ખસવાજ ગમે નહીં. આમ સમજો કે આ પાર ઉંચા પાહાડ અને સામી પાર ઉંચા પાહાડ અને વચમાં જોરમાં ઉછાળા મારતી નદી. આ નદીનો પાટ ચાને પોહો-જાઇ સુમારે ૨૦૦ ફીટ હશે. પાણી તો એટલું ઉછાળા મારતું અને ધમધમાવતું જાય કે ઉજળાં શીણ સિવાય કાંઇ દીસે નહીં અને છેક પાણી આગળ જવાની હિમ્મત-થી ન થાય. હવે આવી નદી ઝોળંગીને સામે પાર જવું તો ખરું એટલે શું કર્યું છે તે જુઓ. આ પાર એક ઉંચો ખામલો જમીનમાં ગાળ્યો છે અને સામી પાર પણ તેમજ ખામલો ઉભો કર્યો છે. આ બે ખામલાની વચે એક દોરડું તાંણીને બાંધ્યું છે અને એક બીજું દોરડું લગાર તેનાથી ઉપર બાંધ્યું છે. હવે ઝોળંગી જનાર માણસ એક દોરડું પકડીને બીજાં દોરડાં ઉપરથી ચાલી જાય છે. આ વખતે અલખત દોરડું ઝુલે છે અને પગલાં આસતે આસતે જરવાં પડે છે. પણ પાહાડી પોતાની હથે ધમધમતી નદીથી ડરતો નથી. આ દોરડું ભેંસનાં ચાંમડાંને વિંટ આપી બનાવેલું છે અને સેજમાં તુટી જવાની ધાસ્તી નથી પણ ત્યાંના પાહાડીઓને ચક્ર તે શું તેનો બીલકુલ ખ્યાલજ દીસ્તો નથી. ખાસા ૫૦૦ ફીટના ગાળા ઉપર ધમધમ કરતી નદીને માંધે એક દોરડાં ઉપરથી તેઓ ચાલી જાય છે અને વળી જાણે ધાસ્તી થોડી અધુરી હોય તેમ ખભે મસ મોટા બકરો કીવાં વછેરો પણ મારી ચાલે છે. એક પાહાડીને પોતાને ખભે મોટા દાહાડીવાળો બકરો મારીને પસાર થઈ જતાં મેં મારી નજરે જોયો હતો. આ વેળાએ હેઠે ઉછાળા મારતી નદી જોઈ બકરો

મોટે મોટે બરાડા મારતો અને ધુજતો હતો. બ્યાં સુધી આ પાહાડીએ પોતાનો રસ્તો પુરો કર્યો નહીં ત્યાં સુધી અમારો પણ દમ ઉચો બંધાઈ રહ્યો હતો.

આ દોરડાંના પુલ ઉપરથી કોઈ પણ ઇંગ્લેન્ડ વટીક પસાર થયેલો જાણવામાં આવ્યો નથી. અમે આ હેબતનાંક દેખાવ ઘણીક અચરતીથી જોતા હતા એવામાં એક પાહાડી જે અમારી આમળ ઉભો રહી તમાસો જોતો હતો તેણે જણાવ્યું કે અગર હજુરની ખુશી હોય તો દોરડાંની વચોવચ જઈ બરાડા મારતી નદીમાં ઝીપલાવે. આ વેળા નદી ઓછામાં ઓછી કલાકનાં ૧૫ મૈલની ઝડપથી દોડતી હશે. તેનાં તુફાંની વમળમાં પાંણી તો દોરતુંજ ન હતું, સઘળું શીણુ શીણુ અને શીણુ. અવાજ સાથે લાગે એટલો જખરો કે કોઈ વાર એક બીજાની વાતથી સંભળાય નહીં. ઉપલા પાહાડીની માંગણી અમેએ મંજુર રાખી કે લાગલાં તેણે પોતાનાં કપડાં કાઢી નાંખ્યાં અને દોરડાં ઉપરથી ચાલી નદીની અધવચ જઈ ઉભો. એક પલ સુધી સ્થિર થઈ પછી બે હાથ ઉંચા કરી સુમારે ૮૦ શેઠની ઉંચાઈથી તેણે નદીમાં ઝોંકાવ્યું. હજુ તો ખીસામાંથી ધડીઆલ કાઢી જોવાનોખી વખત મળ્યો નહીં એટલામાં તો આ પુરપતું કાળું માથું સુમારે ૧,૦૦૦ શેઠ દુર તુફાંની મોજ સાથે લડત ચલાવતું દોસી આવ્યું. સારાંશ કે નદીમાં એ ઠેકાણે સપાટીની નીચે મોજો એટલો જોરાવર છે અને એટલી તો ઝડપથી દોડે છે કે એક આંખના પલકારામાં આ બાહાદુર પાહાડીને નદીની તળેથીજ ૧,૦૦૦ શેટ ધસડી ગયો હતો અને તે ફક્ત પોતાનાં

કૌવતથી અને નદીની કેટલીક આશીયતોની વાકેશીને લીધેજ માહા જેહમતથી કિનારે આવવા પામ્યો હતો. આ પુરુષનું અંગ પીલતન જેવું અથવા રોમન ગ્લાડીએટરો જે ચીત્રોમાં જોઈએ છીએ તેને મળતું આવતું હતું. જડી અને ગંદાચલી આજુ, તેજ મુજબનાં મુસ્તકીમ ટેટાં અને કદાવદાર છતી અને કમરથી આ પુરુષ જનજી એક પેહલવાંન જેવો લાગતો હતો. આટલું છતાં તે જ્યારે પાંછીમાંથી બહાર આવ્યો ત્યારે એક થાકેલા કુતરાની પેઠે હાંફતો હતો. તેને અમોએ પાવલી બક્ષીશ આપી અને અજમાવી જોવા પુછ્યું કે જો ફરી એજ પ્રમાણે બુડકી મારે તો બીજી પાવલી આપ્યે. તેણે ના પાડી નેજવાળ દીધો કે હમણાં તો નહીં પણ અગર સાહેબ લોકની ખુશી હોય તો કાલે સવારનાં માર્. આ ઉપરથી આ જેહમત કેવી હશે તેનો કદાચ વાંચનારને ખ્યાલ આવશે. કદાપી અમારા વાંચનારને હસવું પેદા થશે કે આવા માહાભારત કાંમ માટે ધમ દધને પાવલી તે શું હિસાબે આપી હશે. પણ જાણવું કે આપણાં ત્રાંબાનાં સોળ દોઢીઆં તે ત્યાના ગરીબ પાહાડીઓનો અડધા મહીનાનો પગાર થયો.

એ ગરી આગળ પાણીનું શું જોર હશે તેનો એક બીજો દાખલો આપું છું. અમે ઉભા હતા તેનાથી પચાસેક વાર દુર ધાસનાં દય જેવું કાંધ પડેલું હતું અને તેમાંથી ગુરગુર ગુરગુર જેવો આવાજ આવતો હતો. મને નવાઈ લાગી કે આ તે શું હશે. આગળ જઈ જોયું તો મરઘીનાં તુનાં જેટલું ધાસનું કાંધ પડેલું અને એક કુતરો પસાર થઈ શકે એટલું તેમાં બકાર્. આ બકારાંની માંહેથી ઉપલો અવાજ

આવતો હતો. કદાપી આમાં કાંઈ જાનવર ભરાયલું હોય એવી બીકથી મેં આ બકાઈ તપાસ્યું નહીં પણ વધારે ધ્યાનથી સાંભળતાં માંહેથી માણસનો સાદ આવવા લાગ્યો કે તુરતજ ગુટણ પર પડી બકારામાં ડોક ધાલી જોઉં છું તો એક ડોસી પાણીનાં જોરથી ચાલતી ઘંટીએ આટો દળતી હતી ! તેણીએ દોડતી નદીનો લાભ લઈ એક ઘંટી ઉભી કરી હતી અને આ નાહના ગોદામાં ભરાઈ કુદરતની મદદથી દળણું દળતી.

આપણાં હિંદુસ્થાનમાં વિદ્વાન ઇજનેરો પાણીનાં પ્રવાહથી સંચા ચલાવવાને લખો રૂપીઆની સરવાલ કરી હજુ પરવારયા નથી પણ અહીં તો આ ડોસી આ રૂપીઆ દોહોડથી બેની ફેકટરીની માલેકણુ થઇખી ચુકી છે.

દારકાંનેા ઝુલતો પુલ.

ચીત્રની જમણી ગમ નીચેની બાજુએ આ પુલ દેખાય છે. નીચે નદી બહુ જોરમાં વહીવે છે અને આગળ ઉભા હોધએ તો છંટાઈ જાય છે. આવા ઝુલતા પુલ બે ચાર ઠેકાણે છે, પણ સર્વથી ભયંકાર ગરી આગળ છે. તે બસે ફીટ લાંબો હશે અને ઝોલીમાં બાળકને સુવાડયું હોય ને હીંચકા દધએ તેમ હીંચકા ખાય છે. આ પુલ બપર કોઈ ધંધેજ અથવા આપણા તરફનો દેશી જવાની હીંમત કરતો નથી.

ગરીથી હટી.

ગરીથી હટી—૧૧ મૈલનો ટપો—ભાઇઓ ! કાશ્મીરની અવળે નાંકેની ખરેખરી ખુબીઓ જોવી હોય તો હવે શરૂ થાય છે. જેઓએ હફતેખાંન વિષે વાંચ્યું હોય પણ તે નજરે જોવાની ખુશી હોય તો આ નંબર ૧૯૫ હફતેખાંન તૈયાર છે. સીધા રસ્તાનું તો નામજ નહીં. એક બાળુ પાહાડ તેમાં ઘોલકાની પાટી જેવો ત્રણથી ચાર ફિટ સાંકડો રસ્તો અને બીજી બાળુ મસ ડુંડી કુંદારા મારતી ખાહી. તમે જાણશો કે આવી સુંદર સાંકડી પટીની બીજી બાળુએ પડી ન જાય એટલા માટે પથરની પાળ બાંધી હશે, તો તેમાંનું કાંઈજ નથી. ઝાડ કે ઝાડીબી ન મળે કે કોઈ નીચે ગયું તો ૨૦૦, ૫૦૦ ફિટ ગબડતાંબી અટકાઈ શકાય. એક ખોટું પગલું અને આ પૃથ્વિને રામ રામ. કોઈ નીચે છટકયો કે વાંકું વળીને જોવાની તરફી લેવીજ નહીં, કેમજે બેથી ત્રણ હજાર ફિટ નીચે નદીમાં પડીને એક સપાટામાં ઉપલો કમબખ્ત ધણી ચાલ્યો જાય છે.

અત્રેજ મુશકેલી પુરી થતી નથી. કોઈ કોઈ વાર સાંમેથી ઉંટની અલગાર આવે છે ત્યારે તટુઉપર જનાર મુસાફરને ખાંચો ખુંચો શોધી કાઢી એક બાળુએ ઉભું થઈ રહેલું

પડે છે. વળી ઉંટોની કંઈ એક બે નહીં પણ એકશોની અલગાર. એકનું પુછડું સુતળીયાં ખીજનાં નાક સાથે બાંધેલું અને તેનું પુછડું વળી ત્રીજનાં નાક સાથે. એ પ્રમાણે ઉંટની આખી ટ્રેનની ટ્રેન કોઈ વાર મળી જાય છે. પણ આમ પાહાડ સાથે દબાઈને ઉભું રહેવાથી ખીલકુલ બચી જતા નથી. કોઈ વાર એવું સાંટક બની જાય છે કે ઉંટને પસાર થવાનો ફક્ત માર્ગ હોય છે પણ તેનાં ઉપર લાધેલા બાકસો પસાર થઈ જવા માટે જગા રહેતી નથી. આ વેળા આપણે વાંકા વળ્યે સારે આપણા માંથા ઉપરથી બાકસ પસાર થઈ જાય, નહીં તો માથું ભાગી જાય.

વળી ખીજ પીડા ખચરોની છે. આ શેહતાનનાં બચ્ચાંઓને એક ભુરી આદત છે કે બરાબર લાગ જોઈ અણીપર ધીક વખતે રસ્તાપર આડું પડી જાય છે, અથવા કોઈ વાર પોતે પાહાડની બાજુપર જઈ આપણને ખીજની બાજુપર જવાની દરજ પાડે છે તેમાં જો તેનાં ઉપર લાધેલા બાકસનો ધકો લાગ્યો તો ગયા હેઠે. આ બાકસોથી ધણી વાર મારાં ઝુંઝણુ છોલાયલાની નીશાન હળુ મારાં અંગ ઉપર છે.

કોઈ કોઈ ઠેકાણે ચઢાણુ તો એટલું ભારે છે કે તે ઉપરથી તદુ ચઢી શકશે કે નહીં તે વીશે શક રહે છે. પણ નિમકહલાલ પાહાડી તદુ બલાડાની પેઠે ચઢી જાય છે. આ વેળાએ જીન ઉપરથી તમે પાછળ સરી ન જાઓ એ તપાસવાનું કામ તમારું છે. સાધારણ રીતે બેલતાં ચઢાણુ એટલું ઉંચું આવે છે કે જીનને આગળથી પાડ્યા સિવાય

આપણી એઠક રહી શકતી નથી તેજ પ્રમાણે ઉતરાણખી સમજવું. કોઈ કોઈ જગોએ વીસ ફિટ લંબાઈની ઉતરાઈમાં દસ ફિટનો ઢાળ હશે. કોઈ કોઈ જગોએ જાણે ઉચાં પગથીઆંની સીડીપર ચઢતા હોઈએ તે માંફક તડુ મસ મોટા ગોળ પથરાઓની સીડી ઉપર ચઢી જાય છે. આવા સંકટમાં જીન ઉપર ભરસો રાખવો એ જીવનું જોખમ છે. ધણું ખરાં જીનોને આગળ છાતી ગમથી અને પાછળ ડુમચી આગળથી ચાંમડાંના પટાઓથી બાંધી લીધેલાં હોય છે કે જેથી આગળ પાછળ સરી જાય નહીં.

કદાપી સાધારણ રીતે એવું લાગશે કે આ રસ્તાની જેહેમત અને સખતાઈનું વર્ણન કરવામાં હું સહરાગાત કરતો હોઈશ એવી ખીકથી મેં એજ લતા ઉપર મુસાફરી કરી ગયલા કેટલાક માહાન પુરૂષોનાં લખેલાં પુસ્તકો ફેરવી જોયાં છે. મરહુમ રેવરંડ ડાક્ટર વિલસનનો બેટા મીં એન્ડ્રુ વિલસન, મુંબાઈના માજી ગવર્નર સર રિચર્ડ ટેમપલ, બંગાલના સિવિલિયન મીં હેન્રી બોયઝ, નામાંકીત ફ્રેંચ મુસાફર બેરન હ્યુગેલ વગેરે સઘળા લખનારાઓ એક મતે કેહ છે કે કાશમીર જવાનો એ રસ્તો ધણોજ ભયંકાર અને જીવલેણ છે.

એન્ડ્રુ વિલસન લખે છે :—

“ દર સાલ આ રસ્તા ઉપર કાંઈ ને કાંઈ હોનારત બનતીજ આવે છે. હું અજબ એટલાજ માટે થાઉં છું કે આવા રસ્તા ઉપર ઘોડા ઉપર મુસાફરી કરનારા હુલડોખી મળી આવે છે. નવાઈ જેવું એ છે કે લશકરી ઘોડસ્વાર રિજીમીટના આશીસરો

જેઓ આ રસ્તા ઉપર ઘોડાની સ્વારીની ધાસ્તી સમજે છે તેઓ ધણું કરી પાઉ પ્યાદા મંજલ કાપવાનું વધારે પસંદ કરે છે. એક સાંકડો રસ્તો ન્યાં જગે જગ વાંદરો નજરે પડે અને ખટકે ખટકે ખડક આવીને આપણાં માથાં ઉપર અથવા પગ આગળ પડવાની ધાસ્તી રેહ, ન્યાં એક કુટને અંતરે કાંઈખી બચાવ વગર હજારો ફિટ ઉંડી ખાહી નજરે પડે ત્યાં ઘોડાઓને ખીહીને નુકશાન કરી નાંખવાની ખાકી શું હોય.

“આવા અકસ્માત ઘણા બને છે તેમાંનો એક ધણોજ ગમગીન અકસ્માત ‘કોટધર’ ટેકડી ઉપર વસનાર પાદરી મીં રેખશની બેટીને બન્યો. તે એક તટુ ઉપર આવા રસ્તા ઉપર થઈને જતી હતી એવામાં કાંઈ નજીવાં કારણથી તેણીનું તટુ ભડક્યું અને તતકાલ તેઓ પેલી જીહાનમાં કુચ કરી ગયાં. જે ટેકાંણે આ અકસ્માત બન્યો ત્યાં હમણાં લાકડાંની કામ ચલાઉ રેલીંગ ભરી લેવામાં આવી છે. એક ખીજો ગ્રહસ્થ નામે મીં લીથ તરતજ પરણીને પોતાની જીવાન બાયડી સાથે આવે રસ્તેથી જતો હતો. ધણી આગળ અને ધણી-યાંણી પાછળ એ પ્રમાણે જતાં હતાં એવામાં મીં લીથના ઘોડાએ સેજમાં પાછળ હટી પોતાના બે પાછળા પગ ખાહીમાં નાંખ્યા અને ઘોડો તથા સ્વાર બેઉ જન ધડીની વચમાં જેબ થઈ ગયા. ગવરનર જનરલ લાર્ડ લારન્સને ભત્રીજો સર એલેક્ઝાંડર લારન્સ પણ એજ જગ્યાએ મરણ પામ્યો. તે બચારો એક આસ્ટ્રેલીયન ઘોડા ઉપર ગુપચુપ જતો હતો પણ એક ટેકાંણે રસ્તો ન હોવાથી ડાંખળીઓ નાંખી

તે ઉપર મટાડું નાંખી રસ્તો કરેલો હતો. આ રસ્તાએ આસ્ટ્રેલીયન ધોડાનો ભાર નહીં ઝીલ્યાથી તેઓ બંને ખરાબી પામ્યા. જનરલ આઈડની બાનુ પોતાના ધોડા ઉપર બેસી ચીત્ર પાડતી હતી અને ધોડાવાળાએ ધોડો ધરી રાખ્યો હતો એવામાં ઉપરથી એક પથરો ગબડી આવ્યાથી ધોડો ચમક્યો અને ત્રણે જણાં નીચે ખાલીમાં પડી મરણ પામ્યાં.

“પેહલા વિચારથી એમ લાગે છે કે આવી વેળાએ સ્વાર ઝટ દઇ ધોડા ઉપરથી કુદાવી પડતો કાં નહીં હશે. મારા વાંચનારને એ અખતરો અજમાવી જોવા દો પછી તે સમજશે કે એક ઉંડી ખાલીને નાંકે ધોડાને બચાવવો એટલે શું. આ વાર અંગમાંથી એક જાતની વિજળીક અસર પસાર થઇ જાય છે અને વીચાર કરવાને વખત મળતો નથી.”

મી० બોયઝ લખે છે કે :—

“આ રસ્તાઓ ઉપર સ્વારી કરવી એ એક ગનકેરીએજનાં ઉપર વાર કુદાવી જવા જેવું છે. હું અને મારો કુતરો કેરન તટુનાં ઉપર જાણે દાંત અને પંજાથી વળગી રહ્યા હોઇએ એમ હતું.”

મી० જાન કૉલેટ તે મુંબાઇ ગેઝેટનો આગળો મેનેજર જે હાલ ખુદ કાશ્મીરમાંજ વતન કરી રહેલો છે તે લખે છે કે “હટી અને ચિકોટીની વચમાં પંદર મૈઇલનો રસ્તો ધણોજ ભયંકર છે. અંહીયાં જીલમ નદી પાંચથી ૧,૦૦૦ ફીટ ઉંડી કુંદારા મારતી દોડે છે અને જો એકાદ જાનવર પગ ચુક્યું તો

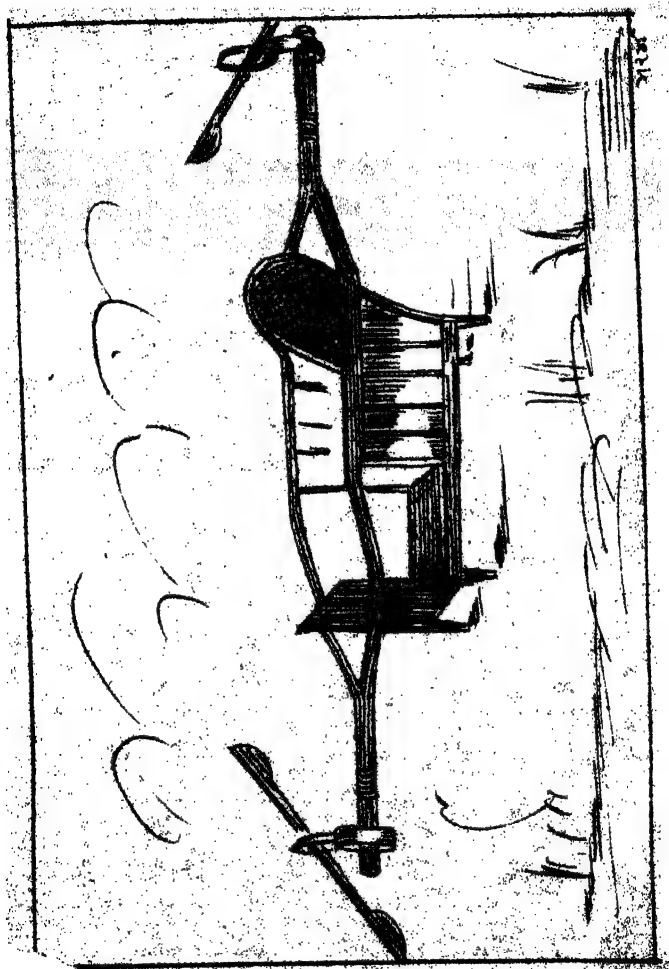

નીચે નદીમાં પડી ખુવાર થવા સિવાય બીજો કશો રસ્તો નથા. આવા અકસ્માત આ જગ્યાએ વારંવાર બને છે. સંભાળથી રસ્તો કાપતાં ધાસ્તી જેવું નથી પણ જ્યારે સામેથી સેંકડો જનવરોની હારની હાર આવે છે ત્યારે સ્વારનાં હાથમાં વાત રેહતી નથી. જેમ બને તેમ આપણે ખડકની બાજુએ રેહવું.”

જેરન હયુગેલ નામનો નામીયો મુસાફર જેને પોતાનું કાશ્મીરની મુસાફરીનું પુસ્તક ફ્રેંચ ભાષામાં પ્રગટ કર્યું હતું તે લખે છે કે “ઉંચી બચકાર ટેકડીની ધારોધાર ચાલતાં નીચે ડાલું વક્રસેલી ઉંડી ખાડી જોઈ આંખે તમ્મર આવે છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ એવો તો ખરાબ રસ્તો આવે છે કે જાણે સાંથી તો જવાશેજ નહીં એવું લાગે છે. જો ખાડી તરફ નજર ફાંપી તો માથું ફરી જાય છે. અમુક જગ્યાએ જનવરને પાછું ફેરવવાનીબી જગા નથી. ઘડી ઘડી મને લાગતું કે માઈ એક યા બીજું જનવર નીચે જશે. આવી વેળાએ તદુઓખી ધુજતાં જણાય છે અને પોતાનાં કદમ તટોસી તટોસીને બહુજ સંભાળથી મુકે છે.”

એક ઠેકાણે એનફુ વિલસન લખે છે “કે રસ્તો એટલો તો બચકાર હતો તથા મારી તખીઅત એટલી લથડી ગઈ હતી કે મારાથી સ્વારી થઈ શકી નહીં અને નાચારે મારે દાંડીમાં બેસવુંજ પડ્યું. મને ઉઠાવનારાઓ રસ્તાની સખતાઈને લીધે એટલા તો હાંફતા અને ધુજતા હતા કે માહા મુશકેલીએ તેઓએ થોડો રસ્તો કાપ્યો. તેમાંના એકાદ બે જણ તો ન ખમાયાથી બચાંની પેરે રડવા લાગ્યા. પણ બીજો ઉપાય શું. કંઈખી ફરી આગળ વધવું તો ખરું. ધમકી દઈ, પટાવી, પૈસાની લાલચ

દાંડી.

એ એક દેવદારનું લલકું પુકારીયાં જેવું છે. નાહાના બચ્ચાંને બેસાડી પવનચક્રી ફરવા લાઇ જવા ચાલે, બાપી મોટાં માણસને બેસવું એ હેમકાઇ છે. વળી સધળું કોહીને ખખ થઇ ગયલું નજર આવેછે એટલે રસ્તામાં બાગીને પડે તેમાં નવાઇ સમજવી નહીં. આ દાંડી જેવું હાંબગ મેં કોઇ વાર બીજે ઠેકાણે જોયું નથી. કાશ્મીરના રસ્તાઓને તે બીલકુલ લાયક નથી.

આપી, જેમ તેમ આગળ ચાલવું રાખ્યું. પણ હું જેતો હતો કે જેમ જેમ મંજલ કપાતી તેમ તેમ તેઓ વધારે નાહિમ્મત થતા અને લથડતા જતા હતા. આખરે એક જગો એવી આવી કે જ્યાં તેઓ ઉભા થઇ રહ્યા. મને લાગ્યું કે આ નિરાશ થયલા, કચડાઇ ગયલા લોક આવાં સંકટ અને જુલમાતમાંથી બચવાને મને નીચે ટપકાવી તો ન દીએ? ખરું કહું તો આ પ્રમાણે તેઓ કરે તો હું તેઓનો તેમાં ધણો વાંક કાઢું નહીં. કિસમતને હવે વધારે સતાવવું મેં વાજખી ધાર્યું નહીં અને લથડતો પથડતો હું પગ ઉપર ખડો થયો અને દાંડીવાળાઓમાં જે વધારે વગવાળો દીસ્તો હતો તેનાં ખભાં ઉપર હાથ મુકી જાણે તેની મદદથી ચાલતો હોઉં તેવું દોળ ધાલી પગે ચાલવા માંડ્યું. આ સધળો વખત એક હાથ તેનાં ખભાં ઉપર અને બીજો હાથ મારી કમ્મરમાં ખોસેલી રિવાલવર ઉપર રાખી મુક્યો હતો. ખભાં ઉપર હાથ મુકી મારા સોબતીઓને હું એવું દેખાડવા માંગતો હતો કે જાણે હું તેની મદદથી ચાલું છું, પણ ખરી વાત એ હતી કે તેને મારા પંજમાંથી છુટો મુકવો એ મને જોખમ ભર્યું લાગ્યું.”

આ અને આવાં સંકટો અમને માર્ગમાં નડ્યાથી અમોએ ઠરાવ કર્યો કે જો ગરીથી નિકળતાં તડુઓ છોડી દઇ મુસાફરી કરવાનો બીજો કાંઇ ઉપાય જડે તો લેવો. મીં બેકરથી પુછપરછ કરતાં તેણે જણાવ્યું કે બાકીનો રસ્તો દાંડીથી કપાઈ શકાશે પણ તે માટે દર દાંડી દીઠ ૧૨ માણસો જોઈશે અને રૂપીઆ ૧૪ વધુ લાગશે. રંજથી કંટાળેલા અમે તો ખુશી થયા કે ચાલો ટુંકમાં પીડા પતી, હવે તો આશાનીથી

પાહાડોની રચના જોતા જવું છે. એવી આશામાં રાતો રાત તો સુતા, સવારમાં છ વાગતે દાંડીઓ તથા કાહારો, એટલે જો ઉંચકનારાઓ આવીને ઉભા. આ દાંડી શું અને કેવી છે તે બે શબ્દોમાંજ સમજાવીશ, જાણે સમજે કે એક લખ્યો દાંડીનો બાકસ અને બે નાંકે બે વાંસા. મારો મીત્ર પેહેલાં એક દાંડીમાં બેઠો અને તેને ઉપાડી કાહારોએ ચાલવા માંડ્યું. તે દસેક વાર ગયો હશે એટલે મેં મારી બેઠક લીધી અને જોવા કાહારો ઉંચકવા જાય છે એવામાં દાંડી ઉઘળાઈને હું ભોંય ઉપર ટપકાઈ ગયો. જાણવું કે આ દાંડીમાં તો દમ હોયો રાખી બરાબર વચમાં સમતોલ બેસવું જોઈએ, નહીં તો આ મેર કે પેલી મેર પડી જવાનો સંભવ રહે છે. મને આ રમુજ અકસ્માત થયેલો જોઈ મારો મીત્ર પોતાની દાંડીમાં બેસી ખુબ હસવા લાગ્યો. પણ કરને જો અહીંનું અહીંજ છે, હજી તો હસવાનો એક બાળ પુરો થયો નથી એવામાં હસવાના આચકા સમેત તેવણી ઝીંકાઈ ગયા.

આ તો ઠીક હતું કે સીધો મેદાન રસ્તો હતો. અગર એજ પ્રમાણે પાહાડ પર ખીણને માંથે હસવું આવ્યું હોત તો કેમ! હજી એ કરતાં તો પગે ચાલતું અથવા તડુ પરવડે. અમોએ ફફડીને દાંડીઓ તરફ કરી અને પાછાં તડુ મંગાવી ચાલવા માંડ્યું.

હડીમાં એક નાનું છાપડું કાઢવતું લિપેલું છે અને સાંતમને જવાબ દેનાર અથવા ખોરાકી આણી આપનાર મુવું જીવતું કોઈ નથી. સાં રાતના રેહવાય એવું જી નથી. ધણા ચાકેલા હોવા છતાં ખીજી મંજલ જે ચિકોટી સુધી છે તે

પુરી કરવા માટે ખરી બપોરે અમો નિકળી પડ્યા. આ પડાઉ ૧૫ મૈલ લાંબો છે અને રસ્તો ઘણોજ ભયંકાર અને આખા ૩૦૦ મૈલના ટપામાં સર્વથી ખરાબ ને ધાસ્તી ભરેલો છે. અહીં ચઢાણ અને ઉતરાણમાં તટુ કેમ ચઢી અને ઉતરી શકે છે તે સમજ પડતી નથી. જગેજગ નાળાં ઉપરથી જીવ સટો સટ રાખી તટુ ચલાવી લઈ જવું પડે છે. યૂરોપિયનો વઢેક આ રસ્તા ઉપર ચાલવાનું પસંદ કરે છે. કોઈ કોઈ જગોએ રસ્તો ફક્ત બેથી ત્રણ ફિટ પોહોળો હશે. આ માર્ગમાં એક ઠેકાણે રસ્તો ઘણોજ સાંકડો હતો ત્યાં એક મુંએલું ઉંટ પડ્યું હતું. આ ઉંટના પગ ખાહીમાં લટકતા હતા. આ પ્રમાણે રસ્તો બંધ થઈ ગયલો જોઈ અમે વિસ્મય પામ્યા કે હવે જવું ક્યાંથી. સેવટે માર્ગ સુજ ન પડ્યો એટલે ઉંટનાં શરીર ઉપરથી તટુ ચલાવી લઈ જવાનો યત્ન કર્યો. પણ તટુ તો જવા કરે નહીં. સામુ મુએલાં ઉંટથી ખીલીને પાછું હઠવા કરે. મારા મીત્રે પણ તજવીજ કરી પણ વ્યર્થ. આખરે અમો તટુ છોડી દઈ વાંદરની પેટે ધરી પકડીને ખડક ઉપર ચઢ્યા અને ઉંટવાળો ભાગ ઝોળાંગી ખીજી ગમ સરી પડ્યા. સ્યાંણાં તટુ પણ અમારી પુઠે એજ માફક આવ્યાં અને આ સંકટ તો જેમ તેમ ટાળ્યું.

હટી અને ચિકોટી વચ્ચેનો રસ્તો જેમ સર્વથી વધારે બિકટ અને ભયંકાર છે તેમજ રમણીય અને છટાદાર છે. આખે રસ્તે દાડમરીઓ હારની હાર ઉગી ગઈ છે. જેમ જંગલમાં આપણાં તરફ યુવડની ઝાડી મૈલના મૈલ સુધી મળે છે તેમ આ ઠેકાણે દાડમનાં ઝાડો લાખો લાખ સિવાય ખીજી કાંઈજ દીસતું નથી.

અત્રે પાહાડોની રચના દિલ્લકસ અને ન મનાય એવી છે. ખુબસુરત પાહાડોની ઘટા અને ખીણો, તડકો અને છાવ, ખરફ અને લિલોતરી જે કોઈ વાર પિકચરોમાં સદરાવેલાં આપણે જોઈએ છીએ તે આ ઠેકાંણે આપણી નજર આગળ આવીને ઉભાં રહે છે. આ દેખાવનું વર્ણન હું ખરેખર આપી શકતો નથી. ધરખાર, દોસ્ત, કુટુંબ, નોકરી, સલામતી, વગેરેમાંથી છટકી જઈ ચિત્ત આ કુદરતી ખેલમાં ભરાય છે અને ગમે એવા ભયંકાર રસ્તા છતાં નજર ઉછાળી મારતી નદી ઉપરથી ખસતી નથી.

જમે જગ પાણીના ઝરા ઉપરથી પડતા મજે છે અને એવે ઠેકાંણે વણુજરીઓ પોતાનાં કુંટ ઉપરથી લાંબેસો માલ ઉતારી ટંબુ ઠોકી છાવણી નાંખી પડેલા દેખાય છે.

મહા ઝેહમતે આ ૧૫ મૈલ પુરા કરી અમો ચિકોટી આવી પોંહોચ્યા. અહીં પણુ રખેવાલ કોઈ હતું નહીં, પણુ ધડાં, માખણુ અને દુધ મળી આવ્યાં. અમારા પાસ નહાનો સ્પિરીટ લાંપ હતો તેની મદદથી કોકો ખનાવી નાસ્તો કરી લીધો. ઠંડી તો એવી કકડતી પડતી હતી કે અંગ ઉપરથી એક કપડું નિકળે નહીં. વળી અહીં રીંછનો ભો વધારે એટલે ઝાઝું લાંબે ફરવાખી જવાય નહીં. જે દીને અમે આવી પોંહોચ્યા તેજ દીને રસ્તામાં લુછા અફઘાનોએ એક માણસને મારી નાંખવાની ખબર મળી તથા વાંદરોએ ઝાડપર ગડબડ કાઢાથી એકાદ બે ખચરો ખીણમાં પડી મરણુ પામ્યાં એવું સાંભળ્યું.

પાહાડનો જીવલેણ રસતો.

આ પાહાડ ચીકોટીથી ઉરી જતાં આવેછે. અંહી નદી એટલી જળરા ઢાળમાં છે કે પાણી જાણે ખળખળતાં હોય તેમ ધ્રુંધારા મારતાં દોડેછે અને પાસે પાસે ચાલતાં માણસનું બોલવું પણ સમજાતું નથી. નદી સુમારે ૧૫૦૦ ફીટ ઊંડાણ હશે. પાહાડની બાજુ સરખી ઉભી છે એટલે અકસમાત થાય તો કોઈખી જગ્યાએ અટકવાની આશા રાખવીજ નહીં. ચીત્રની ડાખી બાજુએ ઉપરની ટોચથી દોહોડ ઈંચ નીચાઈએ જે આડી સફેદ લીટી જેવું દેખાડેલુંછે એ તટુને જવાનો રસતો સમજવો. આ પાહાડ ઉપર ઝાડ પાણુ કાંઈ છે નહીં અને રંગ સ્થેટના જેવો છે.

બરફના પાહાડ.

આ બરફના પાહાડની આખી લાઇન ચીકોટી જતાં મળે છે. રસ્તે ચાલતાં સઘળા સફેદ બીલોરી પાહાડો સામેથી જણાયછે. તેઓ ઉપર તડકો પડે ત્યારે કાચના જેવા અને વાદળી આવે ત્યારે બહુ થઇ જાયછે. આમ અવાર નવાર રંગ ફેરફાર થવાથી બહુજ ખુશ લાગેછે અને ત્યાંથી નજર ફેરવવા ગમતી નથી. નીચે પાણી છે પણ ઘણું ઊંડું અથવા ઝાલ મારતું નથી. ઠંડું ઘણું છે. આવો દેખાવ હિમાલયા શિવાય બીજે કાંઇ જોવામાં આવેજ નહીં.

ચિકોટીથી ઉરી.

સહવારમાં આઠ વાગતે તટુઓ ઉપર ચિકોટી છોડયું. આ ટપ્પો ૧૮ મૈલ લાંબો છે. રસ્તો છેલા પડાવના જેવોજ કઢંગો અને ધાસ્તી ભરેલો છે. આખે રસ્તે નદી એટલી તો તુફાની છે કે એક બીજાની વાતથી સંભળાતી નથી. સર્વથી ભલું એ કે નદી ભણી જોવુંજ નહીં, પણ જ્યારે સામેથી લાઘેલાં ઉંટોની હાર આવે છે ત્યારે જીવ ઉંચો ને-ઉંચો રેહ છે.

આ રસ્તા ઉપર ચોરીઆઓનો ભો વધારે છે. એક અફ-ગાન અમને સામેથી મળ્યો તે પોતાનાં પેહરણની તળે હાથ ધાલી અમારા ગમ ડોળા કાઢી જોવા લાગ્યો. અમે બેઉ મિત્રોને લાગ્યું કે આ ઘણી જો અમારામાંથી એકને એકલો મળ્યો હોત તો જરૂર એમાંથી કાંઈ નવું જીવું થાત. આ રસ્તામાં સાંજના પાંચ વાગ્યા પછીથી મુસાફરી કરવાનો સરકારનો હુકમ નથી.

ચિકોટી અને ઉરીની વચ્ચેવચ એક જગ્યા ચિનારનું ઝાડ છે. આ ઝાડનો છાવ એટલો મોટો છે કે ઘણા ખરા મુસાફરો અહીં વિસામો લઈ પછી આગળ કુચ કરે છે. આ ઠેકાણે એક મોટો ઘોત પડે છે અને તેનું પાણી ખરફનું

હોવાથી એટલું તો ઠંડું છે કે આસપાસની હવાને ખરી અપોરના ઠંડી કરી નાખે છે. આ ઠંડાણે અમોએ પણ કલાક એએકનો વિસામો લીધો હતો અને ખાતું ખાદ લીધું હતું.

ઉરી આગળ પેહલી વાર બરફની ટોંચવાળા પાહાડ નજરે પડે છે. દેખાવ જાણે નરો પાહાડ ઉપર ધોભીનાં કપડાં સુકાવા નાખ્યાં હોય. અત્રેનો દેખાવ એવો મનોરંજક છે કે મારો મિત્ર તો ઉસ્કેરાઈ જઈ પાહાડો ગમ લાધો પોહોળા કરી મોટે સાદે તેમની સ્તુતીમાં કવીતા બોલવા પડી ગયો,

“ઓ પાહાડોના આપ !” ઈસાદી, ઈસાદી.

આ ચિનારનાં ઝાડનો વિસામો છોડતાં ધણુંજ અસીકું લાગ્યું પણ કાંઈ છોડ્યા વના ચાલે! થોડે રસ્તે પાંઉપીઆદા ચાલ્યા એવામાં સામેથી વારકંદનો નામીચો યૂરોપિયન મુસાફર મી૦ ડાલગ્લીશ મળ્યો. તે પણ પાંઉપીઆદોજ હતો. તેણે હસીને સલામ કરી અને આગળ ચાલવા માંડ્યું. આ ધણી મી૦ ડાલગ્લીશ છે એ પછવાડેથી મને જણાયું, નહીં તો જરૂર તેના સાથે ઓળખાણ કરી વાત કરી જોતે. મી૦ ડાલગ્લીશ ઉંમરે સુમારે આળીશેકનો લાગે છે અને કદે ડિંગણો છે.

અપોરના હડી વાગતે ઉરી આવી પોહોળ્યા. અંગલો ફક્કડ છે પણ માણસ કોઈ નથી. ખોરાકી સઘળી સાથે રાખવી જોઈએ નહીં તો જુપે ઠોકાવાનો સંભવ છે. સોજીં દુધ, ઈંડાં મળી શકે છે. આ ઉરી પડાવના વરંડા ઉપર બેસી સુકેદ

શિખરના પાહાડો જોવાની સારી તક મળે છે. હિમાલયાની જૂદી જૂદી નામાંકીત ટોચો ગોરીગર, બંગસ, નામલ, કાજનાગ, હાજીપીર, રતનપીર, એઓ તમારી સનમુખ જાણે તમારા નાહાના કદની ટકોર કરતી ઉભી છે. જેમ તડકો ચઢ ઉતર થાય છે તેમ આ બરફ જુદા જુદા આકાર અને રંગ લે છે. કોઈવાર જાણે પૂલની જાલી પેહરાવી હોય તેમ અને કોઈવાર કપડાં સુકાવા નાખ્યાં હોય તેમ દેખાય છે. કોઈવાર ગુલાબી અને કોઈવાર ખુરુ રંગ પકડે છે. જ્યારે તડકો જોરમાં પડે છે ત્યારે જાણે લુલખનાં જુમર ઉખેડી પાહાડ ઉપર સુકાવા નાખ્યાં હોય તેમ લાગે છે.

કહે છે કે પાહાડ ઓળંગીને આવવાનો એક ખીજો બિકટ રસ્તો છે જે રસ્તે ગરીથી ચિકોટી છ કલાકમાં અવાય છે. પણ તે રસ્તે આવવાને માટે બકરાંના પગ અને સંઢીનું કાળજી જોઈએ. અમારા વાંચનારાઓમાંથી કોઈ કાશ્મીર જાય ત્યારે તેણે ગમે તો આ રસ્તો અજમાવી જોવો.

આ ઠેકાણે સંધ્યાકાળ પછી રિંછ અને જંગલી જાનવરોનો આવજા વધારે છે અને સાંજ થવા પછી કોઈ એ રસ્તે આવતું નથી. અમને માર્ગમાં અડધાં ખવાઈ ગયલાં ઉંટ અને બલદનાં શરીરો મળ્યાં હતાં. ધારયા મેજે જંગલી જાનવરો આ શરીરોને અડધાં ખાઈ મેલી ગયા હશે અને ખીજે દીને પાછાં આવી પુરાં કરનાર હશે.

આ રસ્તાની ભયંકર હાલતનો એક નજરે નજર જોયલો દાખલો હું આપું છું. અડધે રસ્તે અમને બે આશીસજે કાશ્મીર ગમ જતા મળ્યા. એમાંનો એક મેજર અરવીન અને

ખીજો કેપટન હેરીસન કરી હતો. પેલ્લો પોતાના મસ મોટા આધરીશ 'થરો એડ' ઘોડા ઉપર હતો. આ ઘોડો આઘેથી સોળ હાથ ડંચા આસત્રેલીઅન જેવો લાગતો હતો. ખીજો કેપટન હેરીસન પંદર હાથ ડંચા કાળા આસત્રેલીઅન ઉપર હતો. સાંકડા રસ્તાને લીધે અમો ચાર જણ એકકની પાછળ ચાલતા હતા. અમો એ મિત્રો એક ખીન્નમાં વાત કરવા લાગ્યા કે જ્યાં તદુના ચાલવાના વાંધા ત્યાં આ મોટા હાથી ઉપર બેસી આવ્યો છે તે કેમ થશે.

મેજર અરવીન સાથ અમોએ ઝોળખાણ પાડી વાત કરતાં કરતાં પુછ્યું કે, “અજબ છે કે આવા રસ્તા ઉપર તું આ મોટા ઘોડા ઉપર આવ્યો છે. એ શું આ પાહાડો અને ખીણો જોઈ ઉરતો નથી?”

તેણે હસીને ઉત્તર દીધો કે આયરલાંડમાં અને ખીજો ઠેકાણે એણે પાહાડોમાં મુસાફરી કરેલી છે અને તેથી આ દેખાવ એને મનથી સાધારણ છે. એ લગાર ઉઠથી ઉરે છે પણ સંભાળી લીધો હોય તો કાંઈ નહીં.

આટલી વાત પછી આગળ ચાલતાં ડાઉની હાર આવી. મેજરનો ઘોડો જરા મચક કરવા લાગ્યો પણ તે બેસનાર અઠંગ હતો અને ઘોડા ઉપર ખડકની પેરે બેસી ચાલક અને કાંટાની એસારતથી ઘોડાને સીધો રાખતો હતો. એવામાં કમ-નશીએ એક ઉટે 'હાં-આં-આં-ઉં' કરી ઘોડા ગમ ડોકું લાંબુ કર્યું. આ તો વળી ઘાણું થઈ ગયું. ઘોડો ભડક્યો અને હટીને ખીણ ગમ ગયો. પાછલા એ પગ લગભગ અંદર

ગયા હતા, અને એક પલમાં મેજર અરવીનનો આંકો આવી જત, પણ તેણે સમયસુચકતા રાખી ઘોડાનાં પૃથ્માં કાંટા બોકી તથા ફટકાવી કાઢી ઘોડાને ઉડાવ્યો અને ઘોડો પણ પોતાની ધાસ્તી જોઇ છલાંગ મારી પાછો જમીન ઉપર આવ્યો. મેજર અરવીનની ઉસ્તાદી સ્વારીથીજ આ બેઉના જન બચ્યા એમાં જરા શક નથી. આ કારણથી તથા રસ્તા ઉપર ડાંખરાં નાખી મતોડી પાંથરીને રસ્તા કાઢેલા તે ઘોડાનો વજન ખમી નહીં શકે એવી ધાસ્તી હોવાથી મેજર અરવીને પોતાનો ઘોડો મેળી દીધો અને મીળ પડાવથી તડુ લીધું.

ઉરીમાં કાશમીરના માહારાજનો એક કિલ્લો છે જ્યાં થોડાંક લશકરી માણસો પડી રહે છે. આ કિલ્લો મતોડાંનો બાંધેલો છે અને ભાત ભરવાના કોઠાર જેવો લાગે છે. ધણો ખરો એ કિલ્લો કોઇને દેખાડતા નથી પણ એમાંજ ભર્મ સચવાઇ રહેલો છે. આગલા વખતમાં કદાપી અફઘાનોના હુમલા સામે આ કિલ્લો કાંઇ કામે લાગી શકતો હશે. બાકી હાલના જમાનામાં તો ઈંગ્રેજ રિજમીટના દસ સિપાઇઓ બે કલાકમાં તેને જમીન બરાબર કરી શકે.

ઉરી પડાવથી થોડેક દૂર એક દોરડાંનો પુલ છે જે વળી હું આગળ વર્ણવી ગયો તે પુલનેખી વીસરાવે છે. બે પાહાડની વચ્ચે ફક્ત એકજ દોરડું બાંધેલું છે જે ઉપર Δ આવા ઘાટનું એક લાકડાંનું ચોકડું ટાંચ્યું છે, આ ચોકડાં ઉપર માણસ બેસે તેને સામી પારથી ખેંચી લે છે. અલબત્ત દોરડાંની અધવચમાં આવ્યા પછી ઉપર આવે અને નીચે

જાલ ભારતી નદીથી એસનારને એહસ્તના બાગ જેવું લાગતું હશે.

અમે ઉરીના બંગલાના ઓટલા ઉપર બેસી બરફના પાહાડનો રંગ જોતા હતા ઓટલાં કેટલેણુ આવ્યું કે ઉરીના નવાબ સાહેબ મળવા આવે છે. ઓટલા ઉપર ખુરસી વગેરે મેળી અમે તૈયારી કરી. નવાબ આવ્યા. તેવણુ આસરે સીત્તેર વર્ષના ડોસા હતા. અંગમાં મેલી ડગલી પેહરી હતી અને પગ હાંઘાડા હતા. માથાં ઉપર સફેદ પાઘડી વિંટાળી હતી. બચારા નવાબ છતે અમને જોઈ ધુજતા હતા. તેવણુની મીલકત અથવા અસકયામત કાંઈ ઘણી મોટી ન હશે કેમજે પોતાનાજ જમીનદારો પાસેથી રૂપીઆ ચાળીસ અને સાહાઈ ઉછીના લીધેલાની ચીડીઓ તેવણુ પાસે હતી. આ નવાબોને ગામગામની નવાબી કાશ્મીરી સરકારે આપી છે ખરી પણ તે નામનીજ. ઉપજનો મસ મોટો ભાગ તો સરકાર લઈ લે છે અને બાકી જુજ રેહ તેમાં વળી ઘણા ભાગ પડે છે. નવાબને ભાગે જે રેહ છે તેના બદલામાં તેના ઉપર ફરજિયાત નાખવામાં આવેલી છે કે મુસાફરોને કુલીઓ, તટ્ટુ, ખોરાકી, ઘાસ, વગેરે ચોકસ ઠરાવેલે દામે પુરું પાડે! દામના આપતા ને લેતા ડોસા થયા! તેમાં બ્યારે સાહેબ લોકની ધમાલ પડે ત્યારે સોથી બસે કુલીઓ જખર-દસ્તીથી માગે તે ક્યાંથી લાવે? નવાબ બચારા ત્યારે પોતાના જમીનદારોને પકડીને મોકલાવે. પછી ખેતીવાડી પોતાને ઠેકાણે જો રહી.

નવાબ પોતા ઉપરના જુલમની વાત કેહવા લાગ્યો. તેનાં

મનમાં કે અમે લણ જણ છેએ તે કાણ જાણે કેટલોક સામાન અને કુલીઓ માગીશું, પણ જ્યારે હમોએ જાણાવ્યું કે અમારે કાંઈ જોઈતું નથી ત્યારે ડોસાનું મોંઘ ખોલી ગયું. તેણે રૂબરૂ લીધા બાદ અમારે માટે એક બકરો, શેર બે-એક ચાવલ, અને એક રતલ માખણ બક્ષેશ મોકલાવી દીધું.

ઉરીમાં રાતના સુતા ત્યારે ઠંડીનું તો પુછવુંજ શું ! થરમામીટર પચાસ ડિગ્રી—સાથે વરસાદ અને ધુમ્મસ ! ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર ઝોઢણીઓએબી ઠાગ ન લાગે. આ ઉરી રિંછોનું જાણીતું મથક છે.

અમે જે દાહાડે આવી પોંચ્યા તે દાહાડે રાત પડી ગઈ તોયે અમારા સાથી મીં બેકરનાં સામાણનાં તટુ આવી પોંચ્યાં નહીં. આઠ વાગ્યા, નવ વાગ્યા, પણ તટુઓ ન મળે. આખરે ખખર આવી પોંચી કે માર્ગમાં એક રિંછ આડું પડ્યું છે અને તેને લીધે માલગીરો આગળ વધી શકતા નથી. મીં બેકરે પોતાનાં કેટલાંક માણસો મોકલ્યાં અને આખરે ડોળા તણાવી તણાવીને તટુઓ છેક અગ્યાર વાગતે રાતના આવી લાગ્યાં.

અમે વાળુ કરીને સુતા. રાત ચાંદરણી હતી પણ પડાઉ મકાનમાં એક બતી ન હતી. હું અને મારો મીત્ર એક ઝોરડીમાં બે જૂદી જૂદી ચારપાઈઓ ઉપર સુતા હતા. મીં બેકર જમણા હાથ ઉપર બીજી ઝોરડીમાં સુતો હતો, અને ડાવા હાથની ઝોરડીમાં એક જુવાન ઈંગ્રેજ મુસાફર સુતો હતો. રાતના બારેક વાગ્યા હશે એવામાં ઠેકેદારે આવી બારણું ઠોક્યું.

“ સાબ—સાબ.”

“ કોણ હય ? ઠેકેદાર કયા બોલતા ?”

“ ગરીબ પરવર, દરવાજા બરાબર બનાઈયો, બાહાર બાહુ આયા હયે.”

અમે તો બહુકીને ઉઠયા. ખૂબર પુછતાં માલમ પડ્યું કે એક રિંછ અમારી છાપડીથી થોડેક વાર આવ્યું છે. એરડામાં તો એટલું અંધારું કે એક બીજનું મોહોડુંબી દીસે નહીં. તંટોસીને બારણું ગોતી કાઢ્યું તો કળ, સાંકળ કે અડગરો કાંધ મળે નહીં. ખિલી અડગરા જેવું બારણું— એક લાત મારે તો ઉડી જાય. મીઠ બેકરબી ઉડીને અમારી પાસ બંદુક માગવા લાગ્યો. પણ ડાવા હાથની કાટડીવાળો ઈંગ્રેજ જે અઠંગ શિકારી હતો તે તો પોતાની બંદુક અને બે ચાર માણસો લઈ દોડ્યો.

અમોએ બારણું જેમ તેમ બંધ કરી અમારો અસબાબ આડો મુકી બંદોબસ્ત કરી પાછા સુતા. પણ કાન આગળ રિંછ છે એવા વિચારને લીધે ઉંઘ તે ક્યાંથી આવે. અમો ઉંચા કાન કરી આ નવા પરાણાની વધારે આગળ આવવાની વાટ જોવા લાગ્યા. કલાકેકમાં સધળાં ગચલાં માણસો પાછાં આવ્યાં અને રીપોર્ટ કીધો કે રિંછ આ સધળાંઓને આવતાં જોઈ નહાસી ગયું હતું !

ઉરી થી રામ પોર.

બુધવાર તા. ૧૭મીએ સવારમાં સાડાસાત વાગતે અમારી સ્વારી ઉરી છોડી ચાલી. આ પડાવ આગળના જેટલો ભયાનક નથી પણ પંદર મૈલ લાંબો છે. રસ્તાની બાજુએ ઝાડોના છાવ સારો હોવાથી આ ટપ્પો ખરાબ લાગતો નથી. નદી તો સાથેની સાથે. ચિઠ્ઠ તો એવી લાગે છે કે જાણે જીવતું માણસ અથવા જનવર હોય તો અબધડી ચીરી નાખ્યે. આ ઠેકાંણે તે ઉભાઈને છેડાયલા ગોધાની પેઠે દોડે છે. એક બીજાની વાત સંભળાતી નથી. હનુમાનના બેટાઓ યાને વાંદરો અંહી અવાર નવાર તમારા ચેષ્ટા કરે છે પણ તે દૂરથીજ. તમે હાથ આપો તો પોંચો કીએ ખરા.

આ ટપ્પામાં અમે મૈલ આઠેક કાપ્યા હશે અને મારાં તટુએ થોકડ ખાધી અને તમારા સેવક તેના ગળાં ઉપરથી ઉથલાઈને જમીન ઉપર પટકાયા. ભણું હતું કે આ ઠેકાંણે રસ્તો પોહોળો હતો, નહીં તો કદાપી આ નાહાતું પુસ્તક આ આસ્માનની રોશની જોવા પામત નહીં. પાહાડોનો રંગ ચણા કુરમુરાવાળાઓ સ્ત્રીઓને ખાવાની મટાડી વેચે છે

તેને મળતો હતો. ખબર કાઢતાં માલમ પડ્યું કે આ પાહાડો તો સ્લેટના હતા.

આ સ્લેટ એટલી તો ભભરી છે કે જગે જગ તેનાં ચોશલાં ભાગીને ધસી પડે છે. અમારો રસ્તો ઘણુંક ઠેકાણેથી આ પ્રભાણે ધસી પડેલા પથરાથી રોકાઈ ગયો હતો અને અમારે તદુઓ ઉપરથી ઉતરીને પગે ચાલવું પડ્યું હતું.

થાકેલા પરાકેલા રામપોર મુકામે આવી પોંહોઆ. ઈસ્તફૂર અહલા! બે ચાર દહાડાની વાત ઉપર ધર્મીકંપ થયેલો એટલે બંગલાનું છાપડું ગેષ! અને દેવાળો તો એક ખીજા ઉપર ઢળી પડેલી! મારા મનમાં તો ઘણું કે એક દહાડો અંહી રેહવાય તો બહુજ નેક થાય કેમજે અત્રે બરફના પાહાડોની ઘટા ઘણીજ રમણીય લાગતી હતી. પાણી તો એવું મીઠું અને ઠંડું કે એકને બદલે પચાસ હોજરાં હોત તો પીઆજ કરત. સીડાર અથવા લાનાં લોક કેહે છે તેમ દીઓદારનાં ઝાડો એટલાં તો મોટાં કે તેના છાવમાં ખાસ્સો એક મોટે બંગલો બંધાય. પાછનનાં ઝાડોખી છત્રી રોકાં પેહલાં અંહી નજરે પડવા માંડે છે. એક ઠેકાણે નદી આવી તે ઉપરથી ચાલી જવાને માત્ર ઝાડનું એક ઠડ નાખેલું હતું! અમે વિચાર કરતા ઉભા કે આ ઉપરથી તે કેમ કરી જવાશે. એટલામાં અમારા બાલગીર માંહેલો એક જંગલને રસ્તે લ્યાં આવી ચઢ્યો અને કેહવા લાગ્યો કે તમે તદુ ઉપર બેસી રહો—તદુ તમુને જરૂર ઉપરથી સલામત લઈ જશે. પણ અમારી હિમ્મત ચાલી નહીં. અમે નીચે ઉતર્યા અને બાલગીર તદુઓને આ સાંકડા ઠડ ઉપરથી ચલાવી લઈ ગયો.

તટુઓ ચાલે ત્યારે હડ આમથી તેમ આંચકા ખાઈ ફરી
જાય! અલ્લાહ! અલ્લાહ! કરતા અમે પણ ઉપરથી
ચાલી ગયા અને જ્યારે પેલે પાર પુગા ત્યારે દમ ખાધો
અને સલામત જવા માટે ઇશ્વરનો પાડ માન્યો. ચિંતા
માત્ર એટલીજ હતી કે ઉપરથી પસાર થઈ ગયા તો ખરા
પણ પાછું ફરતી વેળા એજ પીડા પાછી નડવાની ત્યારે
કેમ થશે! મારા મીત્રે મત આપ્યું કે આપણે તેનો વિચાર
કરવો નહીં, ઇશ્વર જે કરે તે ખરું. જો બનશે તો આપણે
ખીજે રસ્તે પાછા ફરશું કે આવી ગયલી મુશ્કેલીઓ પાછી
યાદ આવે નહીં.

રામ પોરથી બારામુલા .

(સેવટનો ટપ્પો.)

રામપોરનાં છાપડાંની તો આ વ્યવસ્થા એટલે ત્યાં રાતો રાત રહેવાય એમ તો હતુંજ નહીં. વળી આ છેલ્લો ટપ્પો આસાનીવાળો હોવાથી અમો બપોરના હડી વાગતે નિકળી પડ્યા. આ ટપ્પો અઢાર મૈલ લાંબો છે પણ ધાસ્તી ભરેલો નથી. રસ્તે રસ્તે નાળાં ઓળંગવાં પડે છે. બારામુલાની આગળ આવતાં એક 'પાસ' છે, જે બે પાહાડોની વચ્ચે આવેલો છે અને એટલો સાંકડો છે કે એક તટુથી વધારે માંહે પસાર થઈ શકે નહીં. આ રસ્તા ઉપર પાહાડોની બાજુએ એવાં ઘુલ લાગ્યાં છે કે જાણે આથેથી ગાલીઓ નાંખ્યો હોય એમ લાગે છે. તેમજ લાલ, લીલાં અને પીળાં પક્ષીઓ બેસુમાર છે. સઘળી રચના સ્વપ્નામાં જોયલા મમા અવ્વાના ધડનના બાગને મળતી આવે છે.

ધંધર તમારું કળ્યાણ કરો! જીલમ નદી અત્રેથી બેમાલુમ થાય છે, અને એકસોને સાહાઈ મૈલ સુધી કાનના બેહર ફાટી ગયલા તે અંહી સ્મશાન જેવું ચુપ લાગે છે. દૂરથી બારામુલાનો સરોવર પસારો નાખીને સ્થિર પડ્યો છે.

સફેદા ઝાડોની ઘટા.

આ બગીચાની ઘટા હરીસીંગ બાગમાં છે. ઝાડો બીજા કુદરતી નહીં પણ કાગળના બનાવીને મુક્યાં હોય એવાં સરખાં લાગેછે. ઊંચાઈ, પોહોળાઈ, રંગ, તફાવત બીજા સીપાઈ એ એક સરખે તફાવતે ઉભા કીધા હોય એમ દીસેછે, અને અપોરને વખતે જ્યારે તેમનો ઓળો પડેછે ત્યારે બકાવલીનાં પરીયાંના બગીચામાં ચાલતા હોઈએ એમ વિચાર ઉત્તપન્ન છે. ખરેખાત આવી રમણીય રચના મેં કોઈ ઠેકાણે જોઈ નથી.

અત્રે પેહલ વેહલી વાર પોપલરનાં જાડો નજરે પડે છે. આ પોપલર જાડ નરાં પડા જેવાં પણ સુમારે દોહોડસોથી બસેં ફિટ ઉંચાં અને સીધાં સરોવર જેવાં છે. તેઓ એકક કુટને તક્ષવતે રોપેલાં હોવાથી અને વળી એક સરખાં ઉંચાં ઉચ્ચાથી જાડની દીવાલ બની રહી છે. એ જાડને ભાંનાં લોક 'સફેદ' કરી કહે છે.

આ સફેદ જાડોથી ઘેરીને એક મોટી વાડી કાશમીરી સરકારે બનાવી છે. તેની વચ્ચે વચમાં અમારે માટે તંબુ નાખેલો તૈયાર હતો. એ મેહરબાની શિનીક્સ કેરીઇંગ કંપનીના એજન્ટ મીં બેકરની સમજવી. તેનાજ મેહમાન દાખલ અમો હતા. રાતના સુતા પણ ઠંડી ક્યાં જાયછ ! પારો ૪૮ ડિગ્રી અને અંગ ઉપર કંતાનના તંબુ સિવાય બીજું કંઈ ન મળે. મારાં શરીર ઉપર મારા મીત્રની કૃપાથી ચાર ધાબળીઓ નાખી હતી, પણ આપણે સાધારણ રીતે કહીએ છીએ તેમ હું 'ઉકર કુકર' બની ગયો હતો અને વારંવાર પેટમાં સટકણ પાડવું પડ્યું હતું. આટલું છતાં ન ખમાયું એટલે લાકડાં મંગાવી લંકા લગાડવી પડી ત્યારે માર્ગ લાગ્યો.

બારામુલામાં ધર્મિકંપ વારંવાર પરાણા ઉતરે છે. અમે ગયા ત્યારે થોડા દહાડાનીજ વાત ઉપર એક આંચકો લાગ્યાથી પડાવ બંગલો બાગી પડ્યો હતો, તથા પાસેનું એક ગામ ગરક થઈ ગયું હતું. બારામુલા આગળ જે કાદવનો કિલ્લો હતો તેનો દેખાવ જોઇને મને ઘણી રમુજ લાગી. તે

બચારો એક લંગડો પુરુષ જેમ આંચકો ખાઈ કોર વાંકો પકે તેમ પડ્યો હતો.

આ બારામુલાનો દેખાવ વિચીત્ર છે. ચોમેર ઉંચા બરફવાળા પાહાડ અને વચ્ચેવચ્ચે સ્થિર કાચ જેવો સરોવર! દુધ બે પૈસે શેર અને તે પણ એવું કે આંખે આવી વળગે. ચોખા રૂપીઆ એકના પૈસે શેર! આ મુંબઈની કરકસરવાળી બાઈઓ, આ સુકાળનો લગાર વિચાર તો કરો! એક મોટી મરઘી અથવા બટકના આના ત્રણ અને માખણ રૂપીઆ એકનું પાંચ શેર! માછલી એક પૈસે શેર અને ઈંડાં પૈસાનાં ત્રણ! યા એલાહી! કોઈ આ કાશ્મીરી સુકાળ અત્રે ઉપાડી ન આણે ?

પણ એકસોને સાહાઈ મૈલ ઘોડા ઉપર હેજગારી ખમીને અત્રે આવી પોંહોચ્યા પછી થોડોક દમ ખાવાની જરૂર છે. જીવને જોખમમાં નાખી, ડોકી ભાંજવાનાં સંકટમાંથી આવ્યા તો ખરા અને હવે બાકીની મંજલ કિસ્તીમાં લાંબા તાંટીઆ કરીને પુરી કરવાની છે, એટલે કદાપી વાંચનારને વિચાર ઉભો થશે કે ત્યારે આવડું સંકટ આ પાહાડી મંજલમાં છે ત્યારે ઘણી સંકટની જગા આવે ત્યારે મુસાફર ચાલતો કેમ નથી ? આનો ઉત્તર હું આપું છું.—સીધો એક સરખો રસ્તો હોય તો સવારના બી બામદાદ બાર-પંદર મૈલ આવી હવામાં ચાલવાનું સેહલ છે, પણ ત્યાં ધડીમાં ચહડાઈ એટલી આવે કે એકસો પગલાં ચાલ્યા પછી દમ ચઢી આવે અને ઉતરાઈ એવી આવે કે હાથમાં નોકવાળો સોટો ન હોય તો સડી પડયે,

ત્યાં ચાલવાનું બની શકતુંજ નથી. કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો
એવી કઢંગી જગ્યા આવે છે કે તદુજ ટેવ હોવાને લીધે ચઢી
શકે ; બાકી આપણે પાંડ ખ્યાદા ચઢવા જઈએ તો પછવાડેથી
ટેકો આવવા ચાર માણસો જોઈએ. આ કારણથી નિમકહલાલ
તદુ સિવાય બીજો દોરગ રેહતો નથી.

બારામુલાથી શ્રીનગર—બોટમાં.

કાશમીરી ક્રિસ્તીઓ એ એક ત્યાંની નવાઇ છે. મુંબઇ છોડ્યા પછીથી ઘણે દહાડે એ આસાપસ ભરી મુસાફરી હાથ લાગે છે એટલે સંતોષનો નિસાસો નાખ્યા વના ચાલતું નથી.

આ ક્રિસ્તીવાળાઓ જેમને ‘માળુ’ કરી કહે છે તેઓ જાતના કાશમીરી મુસલમાન છે. છેક ગરી સુધી તેઓ ચાલી આવીને મુસાફરને વળગાણુ કરે છે કે બારામુલામાં અમારી ક્રિસ્તી સર્વેથી સરસ છે તે તમે રાખો. અમારી આસપાસ કાંઇ નહીં તો વીશ ત્રીસ માળુઓ ફરી વળ્યા હશે. તેઓ પોતાની ‘સરટીશીકેટો’ કાઢીને તમારાં નાક આગળ ધરે છે. બચારા ધરાડી મેળવવા માટે છેક સાહાઈ સિત્તેર મૈલ ચાલી આવે છે. આ સરટીશીકેટો પણ વિચીત્ર છે જૂદા જૂદા લખનારાઓ તેમાં પોતાના અનુભવ જૂદી જૂદી રીતે દર્સાવે છે. કોઈ લખે છે કે ક્રિસ્તીવાળો રાહામાના ઘણા પ્રમાણીક છે. કોઇ કહે છે કે સુભાના એકકો પકાવનાર છે. કોઇને ક્રિસ્તી ઉપર રેહનાર સ્ત્રીઓની ખૂબ-સુરતીની યાદ આવે છે તો કોઈ ખૂદ ક્રિસ્તીની પોતાની વખાણુ ગાય છે.

આ ક્રિસ્તીવાળાઓ વળગે છે કે જો તમે તેની ક્રિસ્તી લેશો

તો તે તમારી સાથે બાકીની મંજૂલ આવશે—તમારું કામ કાજ કરશે—તમારું ખાતું પકાવશે—અને તમારા શેકારી તરીકે કામ લાગશે. પણ સર્વેથી સારો માર્ગ એ છે કે ખૂદ બારામુલા જઈને ત્યાં કિસ્તી પસંદ કરવી. દર પડાવે પડાવ આ માળુઓ તમારી પુઠે લાગે છે તે એટલા સુધી કે તમને જમવા વટીક દેતા નથી. આથી એકવાર હું એટલો તો કંટાળી ગયો કે પચાસવાર તેમને જવા કહ્યા છતાં તેઓ ખસ્યા નહીં, એટલે મેં ધમકી આપી કે જો હવે નહીં જશે તો હું સરદારીકેટો ફાડી નાખીશ. આથીબી અસર થઈ નહીં એટલે ગુસ્સામાં આવીને મેં એક કાગળ મરડી મચડી નાખ્યું. આતું પરિણામ ધણું જ નવાઈ જેવું થયું. સઘળાઓ પોતાનાં કાગળો મારા હાથમાંથી લઈ લેવા લુટાલુટ કરવા મંડી ગયા અને જેવાં કાગળો હાથમાં આવ્યાં કે ત્યાંથી ઉભી પુછડીએ નાઠા.

બારામુલા આવી પુગા પછી ત્યાંના સરકારી કામદારે જે માળુની ભલામણ કરી તેની કિસ્તી અમોએ રાખી, તે એવી સરતથી કે જે દહાડેથી ઉપડ્યે તે દહાડેથી તે પાછા ફર્યે ત્યાં સુધી દરરોજનો રૂપીઓ અડધો આવે. આ દામમાં એક નાની બોટ જેને ‘શીકારી’ કહે છે તે તથા છ માળુઓબી સમજવા.

આ માળુઓ જોકે હિચકારા તોયે ભારે લોભ્યા છે, અને અનણ્યા મુસાફરો પાસેથી હર બહાને અને હર પગળે પૈસા કઢાવવાની તજવીજ કરે છે. એટલા માટે તેઓથી

પેહલાંજ સાવચેત રહી પાકો બંદોબસ્ત કરી લેવો. દાખલા તરીકે અમોએ કિસ્તી આઠ આને રોજે ઠરાવી પણ જ્યારે પાછા ૫૨૫૫ ત્યારે તે લોકે કલા બકોર કરી મુકી કે દર માણસ દીઠ આઠ આનાનો ઠરાવ હતો.

કિસ્તીમાં એક આખખી રાત અને આખખો દહાડો કાઢવો છે એટલે આ આપણું કામ ચલાઉ ધરતું થોડુંક વર્ણન આપવાની જરૂર છે.

આ બોટ બીજી આપણી ગમની બોટોની પેઠે ધારવાળાં તળ્યાંની નથી, પણ ચપટાં બેઠાં તળ્યાંની છે. આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ એમ કે બારામુલા સરોવરમાં તેમજ શ્રી-નગર આગળની નદીઓમાં વન્સપતી વેલો ધણો ઉગે છે, અને ચપટું તળ્યું ન હોય તો કિસ્તી ઉધી વળી જવાની ધાસ્તી બલકે નફી વડી રહે છે. આ કિસ્તી સુમારે ૪૦ ફિટ લાંબી અને ૮ ફિટ પોહોળી હશે. તે એક પ્રકારનાં દેવદારી લાકડાંની બાંધેલી છે, પણ એવી કઠંગી છે કે પવનનો સહેજ લેહેરો આવતાંજ ઉથલાઈ જાય છે. આ કિસ્તીમાં ત્રણ ખંગ છે, આગળા ખંગમાં ઉતાર્યોને સાર બેસવાની અને સુવાની જગા છે. આ જગા એટલી છે કે બે માણસો ખુશાલ પાસે પાસે સુઈ શકે. વચમાંના ખંગમાં મછવાવાળાઓનું કુટુંબ રહે છે. આગળા અને વચલા ખંગ વચ્ચે ફક્ત એક સાદડીનો પડદો છે. ત્રીજા અથવા છેક પછવાડેના ખંગમાં માણુઓ હલ્લેસાં મારવા બેસે છે.

આ કિસ્તીને સઠ જેવું કાંઈજ નથી. કિસ્તી કિનારેથી

હંકારી કે સધળા માણુઓ કિનારે ઉતરી જાય છે, અને તેને દોરડું બાંધી પોતે કિનારે ચાલતા જાય છે અને ખેંચતા જાય છે. એકાદ બે માણુ સાથે આવતી શિકારીમાં બેસી તમે ચાહો તો તમારું ભોજન પકાવી આપે છે. વારે-ધડીયે ઇંગ્રેજ મુસાફરોના બપોરચીઓને જોઈ આ માણુઓ એવા ઉસ્તાદ પકાવનાર બન્યા છે કે કોઈવાર લેહજતદાર વાણીઓ બનાવી તમને અચરત કરે છે. આ વેળાએ અલ-બતે કિસ્તી માંહેની સ્ત્રીઓ પછવાડેના પોતાના ખંભાંજ રહે છે અને હલ્લેસાં મારવા તથા બીજાં કામકાજમાં મદદ આપે છે.

દાદાર હોરમઝદનું નામ મોંહપર લઈ અને સહવારમાં આઠ વાગતે કિસ્તીમાં બેઠા. પચાશેક ડગલાં ગયા હોઈશું કે સધળા માણુઓ કિનારે ઉતરી પડી કિસ્તી તાણવા લાગ્યા. અમારા ટાંડેલનું નામ રાહામાના રહીમ હતું, જે અચ્છે પકાવનાર હતો. તેણે જાહેર કાધું કે બપોરસુધીમાં સુપુર નામનું ગામ આવશે ત્યાં ઉતરી પડી બજાર ખરીદ કરીશું અને ખાનું પકાવી જમાડીશું. અમારી સાથે ટ્રાવેલીંગ સ્પીરીટ લાંપ હતો તે સળગાવી ચાહ બનાવી અને પછી નિરાંતે રચના જેવા બેઠા. સાંમેથી પાહાડો તમામ બરફના ઉજળા રૂનાં પુમડાં જેવા હતા. જાણે ચાકના બનાવ્યા હોય અને ઉપર તડકો પડતો હોય એમ લાગતું હતું. કિસ્તી બહુજ હળવે જતી હતી અને આંચકો નામ માત્ર ન હતો.

બપોરના સુપુર ગામ આવ્યું અને અમો રમુજને ખાતર ઉતરી પડ્યા. રાહામાનાને બજાર ખર્ચ સારૂ રૂપીઓ એક આપ્યો, તેમાંથી તેણે ગોસ્ત, તરકારી, વગેરેને માટે સાડાત્રણ

આના ખર્ચા અને બાકીના કોણુ જાણે ‘ઇનકમ ટાક્સ’ સાથે ભરી હશે ! કેમજે બાકીની બાલાન્સ પાછી અમારા જોવામાં આવીજ નહીં. વાર ખેર ! પણ આ સુપર ગામમાં પેહલીજ વાર કાશ્મીરી ખરાં લોક જોવામાં આવ્યાં તેથી અમારા આ રૂપયાનો અવેજ મળી રહ્યો. ગરીબમાં ગરીબ ભડિયારાનાં છોકરાંખી ગુલાખી ગાલવાળાં ! અને બહુ અથવા માંજરી આંખવાળાં ! મોંહ જોઈયે તો સફેદ બરફ જેવું અને પગ જોઈયે તો કાળા ઠણક જેવા ! નરી સઘળી મોરની વ્યવસ્થા ! સ્ત્રીઓની આંખો તો જાણે નેનની તોક—આમ ચમક ચમક થાય તો જાણે નજર ડરે નહીં. પણ આ લોકતું વર્ણન આગળ આવશે એટલે આ ટુક એસારો કરીનેજ બસ કરું છું ; કેમજે નહીં તો વાતનો સ્વાદ જતો રહે.

ગોસ્ત વગેરે ખરીદી અમે પાછા કિસ્તી ઉપર ગયા અને રાહામાનાએ પકાવવું શરૂ કર્યું. હજુ તો તપેલી ગરમ થાય છે, એવામાં એક નાહની શિકારી અમારી અડોઅડ આવી ઉભી અને માછલી વેચવા માંગી. આ માછલી તેણે પકડી હતી અને ગળ તેનાં ગળાંમાંજ રાખી તેને પાણીમાં નાખી મેલી હતી. જેમ જેમ શિકારી ચાલતી જાય તેમ તેમ પકડાયેલી મચ્છી ગળ સાથે કુદકા મારતી અને તરતી પાછળ આવતી જાય. જે માછલી અમે વેચાતી લીધી તે હાથ જેવડી માગન હતી અને છ માગનના બે આના ! વાડીવાળા બબરચીઓ આ વિષે શુ ધાર્યું ? હોરમજી પાવડી ! તારમાં આ માછલી અન્ને મંગાવી શકાતી હોય તો કેવું ?

અડધા કલાકમાં રાહામાનાએ ખાનું તો એવું બનાવી હાજર કર્યું કે અમારો જીવ ખુશ થઇ ગયો. તળેલી માછલી, રૌસ્ટ મટન, પટેટા, કરી ચાવલ, વળી આવા હિંગામમાં બીજું શું જોઇએ. વળી ઉપરથી બખાનો બાહાર !

આ પ્રમાણે દહાડો નિકળી ગયો તે જણાયો નહીં. અંધારું થવા આવ્યું અને અમોએ નિંદ્રાવશ થવાની તૈયારી કરી. ક્રિસ્ટીને માથે બરનું છાપડું તો છેજ, તેમાં બે બાજુએ બરના પડદા ઉતારી દીધા એટલે ખાસો સુવાનો ચોરડો બની રહ્યો. બહાર ઠંડી પણ માંહે ખાસી ધણી રીતની ઢુંક હતી.

માજુઓ આખખી રાત કિનારે ચાલતા બોટ તાણે છે, પણ એ લોકનો ભરસો નહીં. એ લોક એટલા હિચકારા છે કે જરા લગારખી પવન લાગ્યો કે લાગલું લંગડ નાખી એક ખુણામાં ભરાઈ રહે છે અને જો પવન વધ્યો તો બાયલાઓની પેટે રડવા અને છાતી કુટવા પડી જાય છે.

આરામુલા સરોવરની વચ્ચે કેટલેક ઠેકાણે કમળના રોપા એટલા જટોજટ ઉગેલા છે કે મછવો હિંડી શકતો નથી અને ડાળા બાળીને ધૂળ કરી નાખે છે. નશીબયોગે રાતના ઉંઘમાં આપણને આ કંઈ જણાતું નથી.

આખરે આખખી રાત હંકાર્યા પછી સહવારના શ્રીનગર આવી લાગ્યું, અને અમારી આ બિકટ મુસાફરીનો અંત અડધો અંત આવ્યો. પાછું ફરતાં પછીની વાત પછી.

બીજા માર્ગો.

મુંબાઈથી નિકળેલા આખરે શ્રીનગર આવી પોંહોઆ ખરા ! અલખતાં વાંચનાર ભાઈએ જોયું હશે કે જે માર્ગે હું આજ્યો તે યાને મરીના માર્ગનું મેં વર્ણન આપ્યું છે. આ માર્ગે ઘણો સંકટવાળો હોવા છતાં ભુંડામાં ભસો છે એમ કહું તો ચાલે. કેમજે બીજા માર્ગો એથી નપેતર અને એકેકને વિસરાવે તેવા છે. પણ કદાપી મુસાફરને બીજા માર્ગનું થોડુંક જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો થોડા શબ્દોમાં તે સમજાવીશું.

મરીથી ન જવું હોય તો તેથી ઉતરતો માર્ગે પિર પંજલનો કહેવાય છે. આ માર્ગે મરી માર્ગના કરતાં વધારે ભયંકાર પણ અતીઘણો વધારે ખૂબસુરત છે. મુસાફરે રેલવે લાઇન ઉપર ગુજરાત સ્ટેશન સુધી જવું. ગુજરાત, લાહોરથી ૭૧ મૈલને અંતરે છે અને ટોંગાથી ભિમબર જે ૨૮ મૈલ આગે છે ત્યાં જઈ પેહલ વેહલો હિમાલયાને નમસ્કાર કરવા પામશે. આ ભિમબર કાશ્મીરના મહારાજનું પેહલું મથક આવ્યું, ત્યાંથી ખાર ટપ્પા સ્વારી કરવાની છે. તદ્વાત ૧૬૭ મૈલનો છે અને પિર પંજલ પાસમાંથી શ્રીનગર જવાય છે. આ પિર પંજલની ટેકડી સમૂદ્રની સપાટીથી ૧૧,૫૦૦ ફિટ ઉંચી છે.

ત્રીજો રસ્તો પુંજ ખીણમાંથી જતો છે. તે એમ કે નંબર બીજો રસ્તે આવતાં ચાણા મંડી કરી પડાવ આવે છે ત્યાંથી પિર પંજલ જવાને બદલે નિચલે રસ્તે યાને પુંજને માર્ગે ખારમુલા પોંહોઆય છે. આ રસ્તો કાશ્મીર હોવાથી ઝાઝો

વપરાતો નથી. જ્યારે એકસો મુસાફરો પેહલે અને બીજો રસ્તે જવા હશે ત્યારે એક આ ત્રીજો રસ્તો જતો હશે.

ચોથો રસ્તો જમુને માર્ગ છે. ખણુ આ રસ્તો મહારાજને પોતાને માટે ખાસ રાખેલો છે અને મહારાજની પરવાનગી વના સાંથી જવાની કોઈને રજા નથી. વળી આ રસ્તે મુશ્કેલ છે અને ખાતા પીતાની બહુજ આપદા પડે છે.

શ્રી નગર—કાશમીર !

ઇશ્વરે જ્યારે ગોંધલમાંથી આ પૃથ્વિ પેદા કરી ત્યારે પહેલું
ટીપું આ કાશમીરમાં નાખ્યું હોય કે ન હોય—બાવા આદમ
અને મમા અવ્વાએ ઇશ્વરની આજ્ઞા તોડી સના કરેલું કૃળ
ખાઈને મોહોકાન વાળી તેની અગાઉ ઈડનના બાગમાં તેઓ
રહેતાં હતાં તે બાગ આ કાશમીર હતો કે નહીં—તે હું
કહી શકતો નથી ; અને કહું તો કોઇ મારું માનનાર પણ
નથી. પણ ઘણાક શીલસુદ્ધિ અને વિદ્વાનો આ પ્રમાણે
નક્કી માને છે. હિંદુ શાસ્ત્રીઓ ધારે છે કે ઇશ્વરે જ્યારે
શૃષ્ટી એક વાર ફરીને પેદા કરી ત્યારે પહેલું મંડાણ
કાશમીરથી કર્યું હતું.

ગમે એમ હો, પણ આ નાનાં પુસ્તકમાં મને જે લાગ્યું છે
તે પ્રમાણીકપણે હું ટપકાવી ગયો છું. આમ કરવામાં આસ-
પાસનાં વખાણથી હું લોભાયોળી નથી અને મસ્કેરી ટકાર
થવાની દેહસ્તથી હઠયો પણ નથી.

સવારના છ વાગતામાં અમારી કિસ્તી શ્રીનગરના
મોહોલામાં દાખલ થઇ. આ મોહોલો તે કાંઇ પથ્થરનો
ખડીવાળો રસ્તો સમજવો નહીં. બે બાજુએ ઉંચાં ઘરો

શ્રીનગરનો નદીનો પાટ.

શ્રીનગરમાં દાખલ થતાં જે દેખાવ નજરે પડે છે તેનું આ ચીત્ર છે. પોહોળો નદીનો પાટ તેની આસપાસ ઘરો તથા સામે બરફના પાહાડ, આવો દેખાવ કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવતો ન હોય. નદી એવી સ્થિર છે કે જાણે કાચની હોય. ઉપરથી નાહાની કીશતીઓ અને ચાંદમારી ચાલી જાય છે તે ખીલકુલ સંભળાતી નથી. સ્થિર તલાવ ઉપર હંસ તરતું હોય તેમ લાગે છે.

અને વચમાંથી નદી તે મોટો રસ્તો સમજવો. આપણી આવજવની ગાડી તે કિસ્તી. એક ઘરમાંથી ખીજાં ઘરમાં જવું હોય તો કિસ્તીમાં બેસી હંકાર્યું એટલે જ્યાં જવું હોય ત્યાં એક બે મિનીટમાં પોંહોત્યા જવાય. કિસ્તીમાંથી પગ કાઢીને ઘરની સીડી ઉપર મુકવાનો. દુકાનમાંથી કાંઈ ખરીદવું હોય તો કિસ્તી છેક દુકાન આગળ લઈ જઈ, ખરીદી કરી, પાછું હંકારવા માંડવાનું. જેણે વેનીસ શહેર જોયું હશે તેને મનથી આ કાંઈ નવાઈ ન હોય; આઝી ખીજને મનથી તો આ નવાઈ ખરીજ.

આ નદીની વચ્ચે સઘળા મળી સાત પુલો નાખેલા છે. જે ઉપર થઈને સામે પારનાં ઘરોમાં જવાય છે. આ પુલોની નીચેથી થઈને કિસ્તી ચાલી જાય છે. સઘળો મામલો બાવા આદમના વખતનો છે. ઝાડનાં ઠડ અડાં નાખી—તેના ઉપર ખીજાં ઠડ ઉભાં નાખેલાં, વળી ત્રીજું ઠડ આડું, ચોથું ઉભું—આમ ઠડ પર ઠડ કરી, વીશેક ફિટ સુધી ઉંચે લઈ જઈ, પછી ઉપર સલીપાટ નાખી, તે ઉપર રસ્તો કરેલો છે. આખું શ્રીનગર એક નાકેથી ખીજે નાકે સુધી પોંહોત્યાતાં આવા સાત પુલો પસાર કરવા પડે છે.

જે બાજુએ ઘરો તો એવાં ભાગી તુટી હાલતમાં છે કે ખોદા માલમ આવા પાણીના મારામાં ઉભાંખી કેમ કરી રહેતાં હશે. એલંબા જેવી તો ચીજજ નથી. કોઈ કમ્મરમાંથી વાંકું વળી ગયલું તે! કોઈ જાણે નમીને સલામ કરવા માગતું હોય. તેમ વળી ગયલાં જણાય છે. કોઈ કોઈનાં તો છાપડાંતુંખી

ઢેકાણું નથી, માંહેથી આસમાન દેખાય છે અને આવાં મકાનોમાં કકડતી ઠંડી વચ્ચે લોક રહે છે !

નદીની આસપાસના આ દેખાવમાં સર્વેથી જોવા લાયક દેખાવ કાશમીરી સ્ત્રીઓનો છે. દીવસના તેઓ ઝાઝી દીસતી નથી, અથવા દીસે છે તો હલકી વર્ણની. પણ જો સવારન પરાદીયામાં પાંચ વાગતે 'શિકારી'માં ખેસી નિકળ્યા તો ખરી કાશમીરી ખૂબસુરતી નજરે પડે છે. આ નદી તેમનું ઘર, તેમનું ખાર, તેમનું હમામખાનું, તેમનું જાજર, તેમનો ઘોળીઘટો, તેમનું રમવાનું મેદાન, અને સઘળું સમજવું. નદી સિવાય તેમનો માર્ગ નથી. નાહનું છોકરું પેહલું પગ ઉપર ઉભું રહેવા શીખે ત્યારથી તે નદીમાં રમવા શીખે છે. બચપણથીજ તેની મા તેને નદીમાં ભચકારી કાઢી નહવાડે છે અને પછી નદીમાંજ રમવા સાર છોડી દે છે.

ઉંચાં કુળની સ્ત્રીઓ તેમાં મૂખ્ય કરી પંડીતાણીઓ જેમનું વર્ણન પછવાડેથી આવશે તેઓ સહવાર પડવાની આગાઉ ખેતાનું કામ નદી ઉપર આટોપી લે છે અને ખરેખર જોવાનું ત્યારેજ છે. તેમના ચેહરાનું વર્ણન કરવાને કવીની કલમ જોષ્યે. લાંબાં, અણીયાળાં અને ગેરાં મોંહોણાં, લલ લોઠની ફાટ, અને કાચબા જેવી ચળકતી આંખોથી ગુલે બકાવલીનો કીરસો આંખ આગળ ગોચા નાચે છે. પણ જ્યાં સઘળાંજ ખૂબસુરત ત્યાં આંખ ખૂબસુરતી જોતાં થાકી જાય છે, અને પછી જો મુખમાં આંખ ઠરી જાય એવાં ખૂબસુરત ગણાય તે ત્યાં સાધારણ લાગે છે.

શ્રીનગરનો પુલ.

શ્રીનગરમા દાખલ થતાં નદીના પાટ ઉપર આવા સાત પુલ છે. એ નદી તે ઘેરી રસતો યાને નદીને એ બાબુએ શેહર છે. બિનાં લાકડાં પાણીમા નાખી તે ઉપર આડાં લાકડાં નાખી તે ઉપર ઝાડના હડ નાખી તથા મટોડીથી સારવીને આ પુલો બનાવેલા છે. કાણુ બાણુ કેટલા વર્ષના હશે પણ હજી જોવાને તેવા છે. પુલની ઉપરથી માણુસોની તથા તટુઓની આવગ્ન થાય છે અને નીચેથી મજબા ચાલી જાયછે. આ પુલ આસરે સો શીટ લાંબા અને ૨૦ ફુટ પોહોળાઈમા હશે.

આ રચના બે બેવી હોય તો બી બામદાદના શિકારીમાં બેસી નિકળવું જે વારે સ્ત્રીઓ સ્નાન કરતી અથવા કપડાં ધોતી નજરે પડશે. આ વેળા બે ધારી ધારીને બેવાની તબવીજ કરશે તો તેઓ નાહસી જશે અથવા તમારી અમ પીઠ ફેરવશે. જાણે જાણતા ન હોઈયે તેમ બાળે ડાળે સઘળો તમારો બેવામાં મગ્નહ છે.

કાશમીરી મદોમાં કાંઈ ધણું જાણવા બેગ નથી. તેઓ મધ્યમ કદના, ધાંડલા રંગના, હિચકારા, જુઠા અને રરકંડા છે. જુઠાંમાં તેમનું જીવતર સમાયલું છે. હું ધારું છું કે બે રૂપીઓ એક મેળવવા માટે તેમને આપ્પો દહાડો જુઠું બોલવું પડે તો તેમ કરવાને ચુકે નહીં.

કાશમીરીઓ ત્રણ વર્ગમાં વહેંચાયેલા છે ; પંડીત, મુસલમાન અને ડોગરા. આ પંડીતોને બેઠ મને પેઠકાં તો ધણુંજ હસ્તું આવ્યું હતું. નરા જાણે આપણા પેશતનદાર અને શોરાબદારો ! આબાદ તેમનોજ એહેરો, તેવીજ અણીયાળી દહાડી અને નાક, તેવીજ ચંચળ આંખ અને આબાદ નરી મોબેદની પાલડી ! ફરક માત્ર એટલો કે કપાળે ટીલો કાઢેલો. આ પંડીત માંહેનો એકાદ બે બારીએ બેઠો હોય અને આપણે કિસ્તીમાં પસાર થઈ જતાં તેને બેઠયે તો ઠગાઇ જાયે કે કોઈ મોબેદ બેઠો છે. તે લોકનાં કપડાંખી આપણા જેવો જમો છે. આ પંડીતો સઘળા કાશમીરીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. સઘળામાં તેમને મોટું માન છે. તેઓ કાશમીરીઓના બ્રાહ્મણ અથવા ધર્મ-ગુર છે. તેઓની વસ્તી ઘણી થોડી છે પણ તેઓ ત્યાં

ધણા વમવાળા ગણાય છે. એમની બોલવાની ધપછપ અને ઉચ્ચાર સઘળા નશાકરા મોભેદોને મળતા આવે છે.

આ પંડીતો કોણ હશે અને તેઓ પારસીઓને આટલા બધા મળતા કેમ તે વિષે મને ધણી ચટપટ થઇ તે ઉપરથી મેં તેઓ વિષે વધારે ખબર મેળવી છે. જે જે ખરી હોય તો ધણી નવાઇ જેવી છે. જે મારી ખબર ખરી હોય તો, આ કાશમીરી પંડીતો કોઇજ નહીં પણ પારસી મોભેદોનીજ ઓલાદ છે !

કહે છે કે આગળા વખતમાં આપણે ધરાનથી અત્રે આવ્યા ત્યાર બાદ થોડી મુદતે મોભેદોમાં કાંઈ કુસંપ થવાને લીધે જે ત્યાર મોભેદનાં કુટુંબો રીસાઈને જતાં રહ્યાં, તે ક્યાં ગયાં તે જણાયું નહીં. હવે આમ જણાય છે કે આ રીસાઇ ગયલા મોભેદો જઈને કાશમીરમાં વસ્તા અને તેમની ઓલાદ તે આ પંડીતો છે.

મારાં મનમાં આ વિષે કસો શક નથી ; તેનાં ધણાં કારણો છે. એ લોકની રીતભાત બ્રાહ્મણ જેવી નહીં પણ મોભેદ જેવી છે. તેઓ જ્યારે નાહસીને આવ્યા હશે ત્યારે તેમની વિદ્વતાને માટે તેઓને કાશમીરી પાહાડી લેક્કોએ પોતાના ગુરૂ ઠોકી બેસાડેલા હોવા જોઈયે. તેઓ બ્રાહ્મણ છતે ગોસ્ત ખાય છે અને તેથી વળી જેને આપણા લોક સાધારણ રીતે 'ધાન શાક' કહે છે તે એ ભાઈઓને ધણું બહાલું છે. ધમખારમાં જમાય છે તેવાં મોટાં મોટાં મોટાં તેમને પસંદ છે. વળી ધણી મુઆઓને મુળા અને કચુંબરના

ચટાકા અને રાઈ ચઢાવેલી કાકડી ઘણી ગમે છે ! પ્રીય વાંચનાર, આખાદ આ કોણની મીસાલ ? શું આથી વધારે પુરવારીની જરૂર છે ?

આ લોક જ્ઞાતાણુ છે તોયે પોતાનું પકવાન મુસલમાનને હાથે રંધાવે છે અને પાણી મુસલમાન પાસે ભરાવે છે, પણ જન્મવા બેસતી વેળાએ તેમને દૂર કાઢે છે ! પંડીતો મીઠાજવાળા છે. તેઓ રસ્તામાં તમને નમીને સલામ કરતા નથી, પણ સામું ટગર ટગર જોયા કરે છે. તેઓ દેખાવે સોહામણા અને ગોરા છે ; વળી બીજા કાશમીરીઓ કરતાં કદે ઉંચા છે. તેઓ કાઈબી જાતનો નીચ ધંધો કરતા નથી, પણ સરકારી નોકરીઓમાં અથવા મેહતાગીરીનાં કામમાં, અથવા ખેતીવાડી કરે છે. એક ખુઝરોગ પંડીતને મેં તેના આપદાદનો આગળો હુવાલ પુછ્યો અને જાણવા માંગ્યું કે તેઓ પહેલાં ક્યાંથી આવ્યા હશે. આનો તે કાંઈ ઉત્તર આપી શક્યો નહીં, અને જ્યારે મેં સુચવ્યું કે તમે અસલ પારસી એલાદ છો ? ત્યારે તે ખભાં ચઢાવી બોલ્યો, “ હા, એમ બનવા જોગ છે ! ”

આ પંડીતો પોતાની સ્ત્રીઓને બીજી જ્ઞાતનાં લોકમાં આપતા નથી પણ પોત પોતામાંજ પરણે છે ; જેથી એમનો ટાળો વધતો નથી, પણ નાહનો રહી ગયો છે. હું આશા રાખું છું કે આ પંડીતોનું જે દુક વર્ણન આપ્યું છે, તે ઉપરથી વાંચનારની કાંઈક જાણ પોતાના ખોવાઈ ગયલા ભાઈબંધો વિષે જાગી હશે.

હવે થોડુંક વર્ણન પંડીતાણીઓનું આપવા ધારું છું જે ઉપર કરતાં વધારે વાંચવા યોગ્ય છે. કાશ્મીરની ખરેખરી ખૂબસુરતી જોવી હોય તો આ પંડીતાણીઓ છે. એ ગોરાણીઓને ખાતર હું મગરૂર છું. તેઓ પરી સમાણ સુંદર, ગોરી અને ઘટમારી છે. તેમના નાનુક અણીયાળા હાથ, મોટી હરણી સરખી કાળી આંખો અને કદાવદાર પણુ છોગાળાં અંગ જીવને રાહત પમાડનારાં છે. તેઓ કપાલે ટીલો કરે છે અને પગમાં ધાસની નાહની અપલી પેહેરે છે. તેથી તેઓ મુસલમાન કાશ્મીરજોથી ઓળખાઈ આવે છે. આ પંડીતાણીઓ આદેથી તુરકી બાતુઓ અથવા બગદાદી સુલતાનાઓને મળતી આવે છે. પંડીતાણીઓ અથવા જોઓને ત્યાં ટુકમાં પંચુતાણીઓ કહે છે તેઓ ઉંચાં કુળની હોવાથી દીવસના ઝાઝી બહાર દીસતી નથી, પણ સહવારના પરોઢીયામાં નદી કિનારે દીસે છે. એ લોક પોતાના વાલ હંમેશાં ઝુલતા છુટા રાખે છે, અને તે વાલ સાંપની ફેંણુ જેવા કાળા અને લાંબા હોવાથી બહુજ સોભે છે. કોઈ કોઈ વાલની જટા મેં છેક પગની ઓડી સુધી જોઈ હતી.

બીજે વર્ગ મુસલમાનોનો છે. આ વર્ગ સર્વેથી મોટા પણ તેમ સર્વેથી નાપાક છે. મોટામાં મોટી વસ્તીજ મુસલમાનોની છે. તેઓ કુવડ અને બધી વાતે ખોટા છે. તેમની સ્ત્રીઓ રૂપાળી તો ખરી, પણ એટલી તો કુવડ હોય છે કે મેલનાં ઠડમાંથી તેમની ચામડીનો ખરો રંગ શોધી કાઢવાની આપદા પડે છે. તેઓ પણ વાલ છુટા રાખે છે પણ તે ઉપર કોઈ જાતનું તેલ લગાડવાથી તે સ્ત્રીકુળા અને

સુગ લાગે એવા હોય છે. તેઓ વર્ષમાં એકવારખી પગ ધોતી ન હશે, કેમજે મોંહોડાંનો રંગ સુફેદ અને પગ કાળા !

ત્રીન્ને વર્ષે ડોગરા લોક છે. આ ડોગરા તે રાજ કરતી રૈયત છે. ખર્ચ પુછે તો તેઓ ખરા કાશ્મીરી નથી. આ ‘હેપી વાલી’ યાને સુખી ખીણુ તેમના હાથમાં ક્યાંથી આવી તેનું દુક અને ઝડપમાં જૂતાંત આ ઠેકાણે બંધ બેસતું થઇ પડશે.

અવાનટીપોર અને મારટાંડનાં નામીયાં કાશ્મીરી દેહડાંએ કોઈ કહે છે કે ૫,૦૦૦ વર્ષનાં જીનાં છે અને કોઈ કહે છે કે ૧,૫૦૦ વર્ષનાં જીનાં છે, પણ સાચું કયું તે કહેવાઈ શકાતું નથી. પેહલી અટકળ જે ખરી હોય તો પાંડવ કૌરવના વખતમાં યાને ઈસ્વી સનની ૨૫૦૦ વર્ષ અગાઉ આ મુલકનો પાયો નખાયલો હોવો જોઇએ.

કાશ્મીરના ખરેખરા અસલી વતનીઓ સર્પના પૂંજરીઓ હતા પણ લડવૈયા અને શૂરવીર હતા. સારપછી હિંદુસ્તાનમાંથી બ્રાહ્મણો માંહે પેદા જોઓએ બુધ ધર્મની જડ પહેલ વહેલાં ધાલી. તેરસો વર્ષ સુધી રાજ્ય કીધા પછી હિંદુઓના હાથમાંથી તારતરીના લડવૈયાઓએ કાશ્મીર લઈ લીધું. આ વેળાએજ કાશ્મીરી સ્ત્રીઓની ખૂબસુરતીની વખાણો ચોમેર પંથરાઇ હતી. એક કથા ત્યાં ચાલુ છે કે ઇશ્વરે બે દિવેસ્તાઓ નામે હારત અને મારતને પૃથ્વી ઉપર મોકલ્યા કે પોતાના સદાચરણનો દાખલો બેસાડી માનવને સુધારે;

પણ તેઓ કાશ્મીર આવીને ત્યાંની બે સ્ત્રીઓ ઉપર અશક પડ્યા અને માનવ સુધારે જ્યાંનો ત્યાં રહી ગયો.

દસમી સદીમાં માહમદ ગઝનવીએ કાશ્મીર જીતી લીધું ત્યારપછી દર્દીસ્તાન અને થિબેટના રાજાઓએ ચોમેરથી હુમલો ચલાવી હિંદુ રાજાઓની રૂપવંતી બેટીઓને ઉપાડી ગયા. કહે છે કે હિંદુ રાજાની સેવકની બેટી જોણીનું નામ રજપુતની હતું, તેણીએ જીતનાર સરદારની સાથા થઈ તેના ઉપર લ્યાનત નાખી અને તેની હજુરમાં કઠાર બોકી પોતાનો જીવ આપ્યો.

આ મુદત પછીથી ૧૩૯૬ના સાલ સુધી કાંઈ જાણવા જોગ બનાવ બન્યો નહીં. આ વેળા છઠ્ઠો મુસલમાન રાજા સિકંદર રાજ્ય ચલાવતો હતો. આ દોઢ અતુરે સધળાં હિંદુ દેહડાંઓ ભંજવી નાખ્યાં. ૧૪૯૬માં પાદશાહ ઐનુલ અબ્દીને કાશ્મીરનો દહાડો ફેરવ્યો. તેણે થિબેટથી ઉન અને તુર્કસ્તાનથી કામદારો મંગાવી શેઆલ વણવાનો હુન્નર દાખલ કરીધો અને કાગળ અથવા લાકડાં ઉપર રંગીત ચિત્ર પાડવાનું શીખવ્યું.

આ બંને પાદશાહ મરણ પામવા પછી સધળું પાછું ધૂળ મળી ગયું. સર્વે કોઈ પોત પોતામાં લડવા લાગ્યું અને એક જાણે પોતાની મદદે શાહનશાહ અકબરને ૧૫૮૬માં બોલાવ્યો. આ તો બકર કાઢતાં ઉંટ પેડું. અકબર પાદશાહ આવ્યા તો ખરા પણ સધળાને ટપલો મારી ખસેડી મુક્યા અને મુલકના ઘણી પોતે થઇ બેઠા. મગોળ વંશના શાહનશાહો

જોકે કાશમીરના ધણી થયા પણ ફક્ત ગરમ ઋતુમાં ત્યાં માત્ર હવા ખાવાને આવતા હતા.

૯૨વી ૧૭૫૨માં અધધાન સરદાર આમદશાહે કાશમીર ત્રીતા લીધું તે ૧૮૧૯ના સાલ સુધી અધધાનોના હાથમાં રહ્યું, પછી રણજીતસીંગ શિખે તે હાથ ક્યું. ૧૮૪૫માં ઈંગ્રેજોને શિખ સાથે લડાઈ થઈ ત્યાં સુધી પંજાબના મહારાજની તરફથી કાશમીર ઉપર એક ગવર્નર હાકમી ચલાવતો હતો. આ લડાઈ વેળાએ રણજીતસીંગના એક સાધારણ સીપાઈ ગુલામ-સીંહે બહુ બહાદુરી બતાવી તેના બદલામાં રણજીતસીંગે તેને જમુનો મુલક આપી દીધો. ગુલામસીંહ વીયાજ ઉપર વટાવ તરીકે સાથે લાગે લડાકનો મુલકખી પચાવી બેઠો. શિખ સાથની બીજી લડાઈ ઈંગ્રેજો સાથે થઈ તેમાં ગુલામસીંહ અમરીતસર જઈ ઈંગ્રેજોને મળી ગયો; અને તેના મુલકને જો ન હોવામાં આવે તો ઈંગ્રેજોને ૭૫ લાખ રૂપિયા આપવા મોકલ્યા. કંપની સરકારખી તે વેળા ‘કરકા બાલુ’ હતી તેથી આ સરત કમુલ કરી. તે એવી સરતે કે બ્રિટીશ સરકારનું વડીયલપણું કમુલ કરે અને બ્રિટીશ સરકારને જરૂરની વેળાએ મદદ કરે.

૧૮૫૭ના બળવાની વેળાએ ગુલામસીંહે દિલ્હી લશ્કર મોકલી બ્રિટીશ સરકારને મદદ કરી અને તેજ સાલના આગસ્ટ માસમાં મરણ પામ્યો. ચારપછી મહારાજ રણજીતસીંહ આવ્યા. અલખતાં ગુલામસીંહ ફક્ત એક સીપાઈ હતો અને ડોગરા રજપુત બતનો હતો તેથી તે ઓલાદ હાલ તો ચાલુ છે. હાલનો મહારાજ કાજો ઠીકરાં જેવો છે અને હમણાંજ

ગાદી ઉપર આવ્યો છે. તેનું કાંઈ ચાલતું નથી, સઘળું દિવાન લઈ મણુદાસના હાથમાં છે. જે ઈંગ્લેન્ડનો ગોડીયો છે, પણ તે વિષે આગળ ચાલતાં વધુ આવશે.

મહારાજા બ્રિટીશ સરકારને દર સાલ નીચલી ખંડણી આપે છે:—

૧ ધોડો, ૧૨ બકરા, અને ૩ શેઆલો.

આ રાજ્ય હસ્તક ૧૬૦ ટોપ, ૧,૪૦૦ ધોડેસાર અને ૨૫,૬૦૦ પાયદલ લસ્કર છે. હાલનો મહારાજા આવરને ખાતર એક બ્રિટીશ જનર્લ મળ્યા છે.

અત્રે મારે જણાવવું જોઈયે કે કાશ્મીરી લોકની ખરેખરી ખૂબસુરતી જોવી હોય તો તે શ્રીનગરમાં મળતી નથી. શ્રીનગરથી ત્રણ દહાડાના રસ્તા ઉપર લોલાખની ખીન કહેવાય છે તથા લિડારની ખીન છે સાંતું લોક ખરેખર એહસ્તનાં પરીયાં જેવું છે. એ લોકમાં આ વૃથ્વિનાં પાપનો કાંઈ વિચારજ નથી અને ઇડનના આગમાં જાણે સંતોષી રહેતાં હોય તેમ રહે છે. તેઓ આપણને જોઈ નાહસી જતાં નથી તેમજ તમારા અને પોતા વચ્ચે કશો ફેર સમજતાં નથી. તેઓ ભોલાં અને સ્વચ્છ છે.

આ કાશ્મીરી સ્ત્રીઓની મોટાંમાં મોટી ખૂબસુરતી એમની આંખો છે. આ આંખો જાણે રત્ન જડયાં હોય તેમ લાગે છે. તે એટલી ચમકાટવાળી છે કે તેના તાપથી આપણે મૂઠ ખની જઈએ છીએ. આ આંખ એક બાજુ ફરી રહેતી નથી,

પણ એક ગમથી બીજામેર તારાની પેઠે હાલ્યા કરે છે. આ આંખો એવી તો કાળી બ્રમર સરખી છે કે તેઓ રંગેલી હોય એમ લાગે છે.

કાશમીરમાંથી સ્ત્રીઓને દેરાબહાર કાઢી લઈ જવાનો હુકમ નથી. ઘણીવાર ઈંગ્રેજ મૂસાફરોએ કામદેવને વસ થઈ પોતાની પ્રિયાને લઈ જવાની વૃત્તિ કરેલી, પણ નિષ્ફળ થયલા કહેવાય છે કેમજે ચોકીએ ચોકી તેમને અટકાવવામાં આવે છે. એક હિંમતી ઈંગ્રેજ એકવાર એક કાશમીરી છોડીને ચામડાંના કિલ્લામાં છુપાવી લઈ ગયો અને કાશમીરી હદની બહાર લઇ જવા પામ્યો પણ તે માટે એટલી બધી કલાહોલ થઈ રહી કે ત્યારપછી તે પ્રમાણે ફરીથી કોઈએ કરવાની હામ બીડી નહીં.

ગરી આગળ અમને એક ખુશ મીઝઝનો ધરાની મૂસાફર મળ્યો. આ ધરાની સોદાગર મુ'બઈથી જાણીતો હતો અને અત્રે વેપારને અર્થે આવજવ કરવાનો માહાવરો રાખતો હતો. તેને કાશમીરના મુલકમાં આવવાનું કારણ પુછતાં જણાવ્યું કે તે આ ત્રીજી વાર કાશમીર જતો હતો, કેમજે તેની બાયડી કાશમીરી હતી અને તેણીને પોતાના ઘણી સાથ કાશમીરની બહાર જવાની છુટ ન હતી. આ ધરાનીને જ્યારે કાશમીરી સ્ત્રીઓ વિષે મત પુછ્યું ત્યારે તે હર્ષમાં આવી જઈ અલ્લાની મેદતની સ્તુતી કરવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે જોણે કાશમીર ન જોયું હોય તેની જાંઘળી શા કામની છે !

આ કાશમીરીઓનો પહેરવાસ ઘણો વિચીત્ર છે. મદદ તેમજ

સ્ત્રીનાં અંગમાં ફક્ત એક જ લુગડું! એક મોટું કુરતું ગળાંથી તે પગની એડી સુધી પોંહોચતું: 'નીચું કાંઈ મળે નહીં'. આ કપડું મેલું થઈને એટલું તો જનકું થઈ ગયલું અને ચિઠ્ઠા દેખાય છે કે તેમાંથી ઠંડી વડીક પેસવી મૂશકેલ છે. જ્યારે ઠંડી ઘણી હોય ત્યારે ત્યાંનાં સઘળાં લોકનાં પેટ આગળ જમણી બાજુથી એક ડુઆ જેવો ગાળો આ કુરતાની નીચેથી નીકળી આવેલો દેખાય છે. આ તે શું હશે તે પહેલાં તો સમજ પડી નહીં પણ વધારે ખોળ કરતાં જણાવું કે એક મટોડીનું વાસણ જેને તેઓ ગાંગરી કહી કહે છે તે સાંકળથી તેઓ પોતાનાં અંગ સાથે લટકાવી રાખે છે. આ ગાંગરી નાના વાટકા જેવી છે અને તે ઉપર નેતર અથવા ધાસનું પડ કરી લીધેલું છે. તેમાં બળતા અંગાર નાખી તે ગળે ઓળવી પછી તે ઉપર જબ્બો પહેરી લે છે. ઘણી ઠંડી જ્યારે પડે છે ત્યારે તેઓ આ પ્રમાણે કરે છે. જ્યારે ખમાતી નથી ત્યારે ભોંય ઉપર અકડુ બેસી જઈ જબ્બો પસારે છે એટલે આ ગાંગરીથી આખે અંગે હુંફ ચઢે છે એટલે ઉઠીને ચાલ્યાં જાય છે. આ ગાંગરીને લીધે કાશ્મીરની રૈયતનો પોણો ભાગ—શું પુરુષ કે શું સ્ત્રી—પેટ આગળ જમણી બાજુથી બળી જઈ કાળો થઈ ગયેલો જણાય છે. પેટની એક બાજુ ઘોળી બરફ જેવી અને બીજી બાજુ કાળી મેસ જેવી!

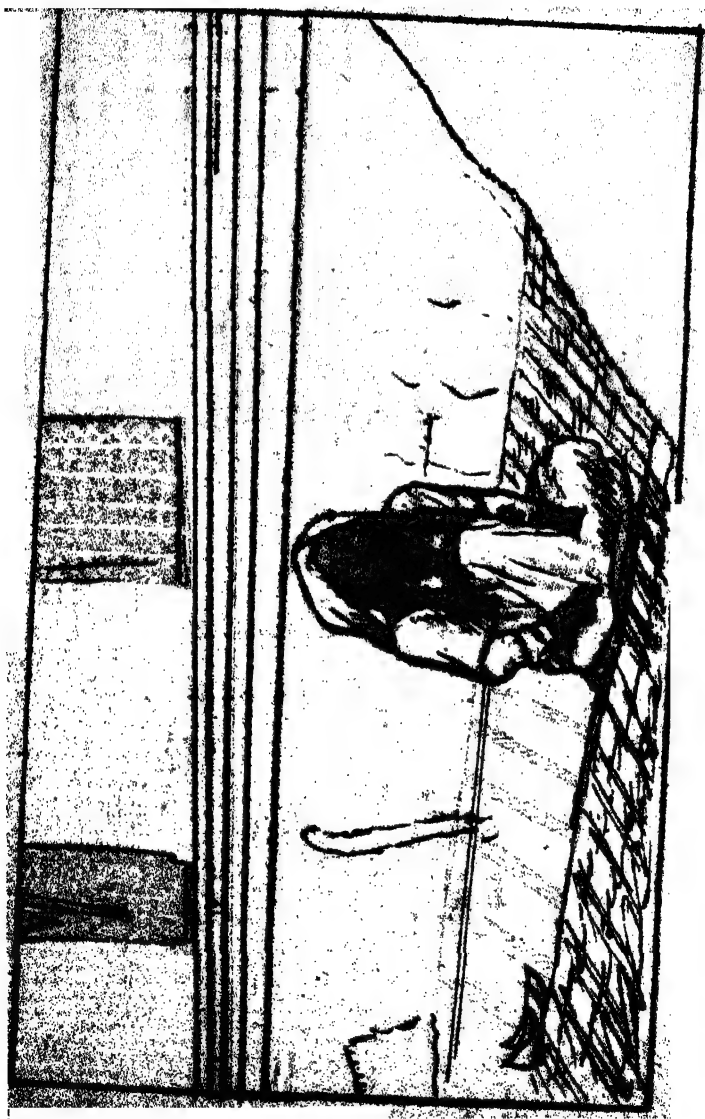
શ્રીનગરમાં પહેલાં દાખલ થતાં ત્યાંનાં ઘરોથી ઓચંપો ઉપજે છે. પથ્થરની સીડી, લાકડાંની દેવાલો અને ધાસથી ઉગી ગયેલું છાપડું! જ્યાં જ્યાં ઇંટ વાપરવામાં આવી હોય છે ત્યાં બહાર કફલાત જેવી કાંઈ ચીજ છેજ નહીં. આ ઘરો

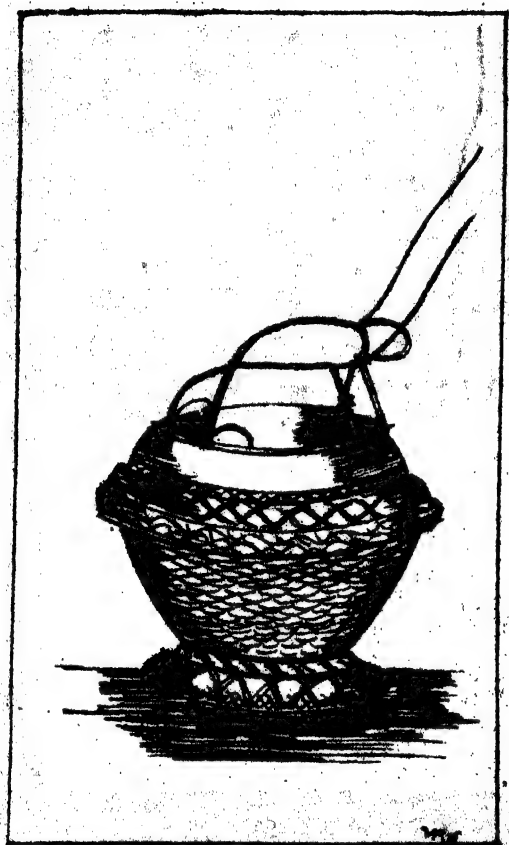

કાશ્મીરી સ્ત્રીના અવતાર.

કાશ્મીરી સ્ત્રી પોતાના વાળ ઘણા લાંબા રાખેછે અને તે ઉપર ધુમ તેલ ચોપડી ચલકતા કરે છે. તેઓ અંગમાં રંગત કપડું પેહરતાં નથી પણ સફેદ કપડાંનું એક લાથું કુરતું માત્ર પેહેરે છે. આ ચીત્રમાં સ્ત્રીને સામળી પાડી છે તેમાં કસુર મારી નથી. તેમનો રંગ ઘડુંલો છે, આંખો તારા જેવી છે અને ચેહરો ઘણું કરી સોહારાયલો લાગેછે.

કંકરી અથવા ગંગરી .

અતીશય હંડીથી બચવાને જે “ગંગરી” કાશમીરીઓ પોતાના પેહરવાશની નીચે ગળાં સાથ ટાંગે છે તેની આ આકૃતી. છેક તળીઆંથી તે ઉપર સુધી નેતરથી ગુંદી લીધેલું છે. થોડા ભાગ ઉપરથી લાલ માટીનો દેખાય છે. કીમત ચારથી છ આના. કદમા પાંચ શેર દુધ માય એટલું છે. અંદર ગરમ રાખ અથવા અંગાર ભરીને ગળે બાંધી ઉપરથી જબલો પેહરી લે છે એટલે સઘળાં મરદ ઓરતો પેટ આગળથી ઉપસી આવેલાં કદરૂપાં લાગે છે.

એક બીજને વળગી તે ક્રમ કરી રહેતાં હશે, તેમાં વળી અવારનવાર ધર્થાકંપ થાય છે તે છતે!

નદીની બે બાજુએ સરકારે લાકડાંના દસ ફિટ સમ ચોરસ બાકસો તરતા મેળી દીધા છે. આમાં લોક—શ્રી પુરૂષ ભેલાં— નહાય છે, જનરૂ કામ લીએ છે, દાતણ કરે છે, અને કપડાં ધોય છે. ધણીવાર તો મહવામાં બેઠાં બેઠાં બરાબર સામીજ નજર રાખી હોય તો ઠીક. આસેપાસે ડોકું ફેરવ્યું હોય તો નાપસંદ દર્સનો કરવાં પડે છે.

જેવી તમારી કિસ્તી નદીમાં દાખલ થતી જોઇ કે શેઆલ અને પટુ, રંગતકામ અને રૂપાંકમના વેપારીઓની કિસ્તીઓ તમારી પુઠે લાગે છે અને પેહલ વેહલાંજ તેમને ઘર આવી, ચાહ પી, આરામ ફરમાવવાને તમને આગ્રહ કરે છે. અલખતે આમ કરવામાં તેમની મતલબ ધરાફી ખેંચવાની છે. કાશ-મીરનો શેઆલનો મોટો વેપારી અને સરાફ બાહારશાહ કરી છે. આ ધણીની કિસ્તીએ અમને છેક વીશ-પચ્ચીસ મૈલ આઘેથી પકડયા અને અમારી સાથે સાથે આવી અમને સઘળી વાતથી વાકેફ કર્યા.

મૈલ સાતેક બોટ જવા પછી તથા સઘળા સાત પુલો ઓળંગી રહેવા પછી વધારે પાકાં અને નવી ધપનાં મકાનો આવવા માંડે છે. જાંહાગીરની કુાંની કોઠી, જલાનીની કુાં, જવાહી-રલાલની કુાં, એ સઘળી યુરોપ શાપો એકકની પાસેજ છે અને ધણી સારી ઇમારતોમાં છે. ત્યાં ઇંગ્લેન્ડના નોકરો બોટમાં આવી ચડપ દેતા ઉતરી જે સામાન લેવો હોય તે લઇ

પાછા બોટમાં બેસી ચાલ્યા જાય છે. મોઢોકાન એ છે કે કાશ્મીરના મુલકમાં કાશ્મીરી સિવાય બીજી બહારની રૈયતને જમીન ખરીદવાનો અથવા ઘર વેચાતું લેવાનો હક નથી. મહારાજનાં પોતાનાં થોડાંક ઘરો છે જે તે પરોણાઓને ભાડે આપે છે. વચ્ચે નદી કિનારે મહારાજનો મેહલ છે. મેહલ કહેશે નહીં તો જીવ રડશે ! મુંબાદેવી આગળ કંસારાની દુકાનોને માથે જે મોટી ચાહાલી છે તે બરાબર જોઈ લેવી. તેવાંજ બારણાં અને તેવીજ બારીઓ, ફેર માત્ર એટલો કે આ મેહલ (!)ની બારીઓ જે લોઢાંના નર માદાથી બનેલી છે તે નર માદા તુટી પડ્યા છે અને ઘણીક બારીઓ એકજ નર માદાથી લટકી રહી છે !

આ મકાનનું સઘળું લાકડ કામ મારવાડી બળરની પેઠે લાલ હીંગળા અને લીલા કંજર જેવા રંગના લપેટાથી રંગી મેળ્યું છે. કોણ જાણે આ મેહલને આવો લેપડો કરવા માટે કેટલાંક હજાર ટીપ હિંગળા અને લીલા રંગનાં આવ્યાં હશે. નદીમાંથી મહારાજનું દેહડું સુંદર દેખાય છે. આ દેહડાંના ટાપ ઉપર રૂપાનાં પત્રાં જડી લીધાં છે જે ઉપર સુરજનો તડકો પડવાથી જાણે આગનો ગોળો હોયતી એમ લાગે છે. મહારાજના મેહલ કરતાં તો દિવાન લઘમણુદાશનું મકાન અથવા મેહલ વધારે 'તેસ્ટ' બતાવે છે. તે સાદું પશ્ચુ વધારે સુધરેલી ધપનું છે અને તેમ હોય તેમાં નવાઈ નથી કેમજે દિવાન લઘમણુદાશને કેટલીક યૂરોપિયન લેડીઓ સાથ ઘણી મિત્રાઈ છે જેમની સલાહ તે અલખત ક્રેતો હશે.

રેઝીડન્સીનું મકાન પણ ઠીક છે. હવે તો નવી ગોઠવણ પ્રમાણે રેઝીડન્ટ સાહેબ બારે માસ કાશમીરમાંજ રહે છે. બીજા દેશી રાજ્યોની પેઠે અત્રે પણ મહારાજ તથા સર્વે કરતાં રેઝીડન્ટ સાહેબનું ચલણ અતીધણું વધારે છે તે અહીં સુધી કે મહારાજ સાહેબ ‘પાર્સી’ આપે તો તેમાં દારૂ વડીક રેઝીડન્ટ સાહેબની પરવાનગી વના ખરીદ થઇ શકતો નથી ! આબાદ-ધરનો ધણી હું ને બહાર નિકળ તું !

અમોએ આમળથી ગોઠવણ કરી રાખી હતી કે અમારે માટે તંબુનો બંદોબસ્ત કરી રાખે પણ અમારા મીત્રો જાંહગીરની કુળમાં જઈ ઉભા રહેતાં ત્યાંના માલેક શેઠ અરદેશર કાવશજી જસાવાળાએ પોતાની દલગીરી બતાવી કે તંબુનો બંદોબસ્ત થઈ શક્યો નથી, એકે કોઠડી અમારે માટે તૈયાર રખાવી છે તેમાં ઉતરવું. બે ત્રણ કારણોને લીધે આ ગોઠવણ પસંદ કરવા જોગ ન હતી. એક તો એ દૂકાનદાર બાઇઓને પરેણાઓથી અગવડ તો ખરી, બીજું તો અમને પોતાને પણ ચોરકાવું પડે, ઈલાહી. દાખલા તરીકે છ દાહાડામાં અમને બે વાર નહાવાનું બન્યું અને તે પણ બાંબુના બાંધેલાં કાપ્પાંમાં જ્યાં ભારી ઠંડીને લીધે અમે બહુ અકળાઈને અંગોળ કરવા પામ્યા હતા. પણ બીજો માર્ગ ન હતો. સાધારણ કાયદો એવો છે કે શ્રીનગર પોંહોચતાંનેવાર મહારાજના કારભારી બાબુ અંબરનાથને મળવું. મૂસાફરોને રાખવા કરવાનું તેના હાથમાં છે. બે ચાર જાહેર જગ્યાઓ ઉતારાને માટે જૂદી રાખેલી છે. મુનશીબાગ કરી છે ત્યાં ફક્ત પરણેલાઓનેજ ઉતારો આપવામાં આવે છે. આ મુનશીબાગમાં

મહારાજનાં નાનાં નાનાં ઘરો છે જે દર માસે રૂ. ૩૦ ને ભાડે ફક્ત મૂસાફરોને જ આપવામાં આવે છે. આ બાગના લત્તા ઉપર રાતના આઠ વાગ્યાની ટોપ પડવા પછી કોઠખી કાશ્મીરી સ્ત્રીને આવવા દેતા નથી. જો કોઈ ગુપ્તગુપ્ત આવવાની તજવીજ કરે તો દર પુલ ઉપરનો ચોકીવાળો અટકાવી બોટ પાછી વાળે છે. આ બાગના લત્તા ઉપર જ જાંહાગીર વાળાઓની, જલ્લાની, જવાહીરલાલ, વગેરેની દેડીઓ છે.

ખીજા હરીસીંગ બાગ તથા ચીનાઈ બાગો છે જ્યાં ઘણું ફરી છડાઓ ઉતરે છે. આ બાગો નદીના નાના ફાંટા ઉપર આવવાથી ત્યાં કિનારે તંબુ મારે છે અને આગળજ કિસ્તી પડી રહે છે તેમાં બજારચીખાતું રાખે છે. કિસ્તીના દર માસે રૂપિયા છ, તેમાંના બે માણુઓ સઘળું કામ બજાવે છે અને ચારથી આઠ આનાના બજારમાં આ સાહેબ ખુશાળ રહે છે. આ લીધે વાવ્યખુણાના પ્રાંતોના ત્રણસેથી ચારસો રૂપિયા કમાનાર સાહેબ લોકો કરકસરને માટે જ અત્રે આવે છે એમ કહીયે તો ચાલે. આ કુંવારાઓના બાગમાં હરકોઠા—પછી સ્ત્રી કે પુરુષ—ને કોઠખી વખતે આવવાની છુટ છે. ઇંગ્લેન્ડે ત્યાં પડયા પાંચરયા રહે છે. સવારના કિસ્તીમાં ૫૨ી આવ્યા કે નાસ્તો ખાઈ હાથમાં ગીતાર લઈ નદી કિનારે હમ હમ હમ કરવા બેસે છે તે પાછા સાંજના બોટમાં ફરવા નિકળી પડે છે.

જો કોઠખી યુરોપિયન અને દેશી વચ્ચે મારામારી કે લેણદેણ સંબંધી ખટપટ થઈ તો તેનો સુકાદો રેઝીડન્ટ

હસ્તક થાય છે. ઇંગ્રેજોને માટે એક ડાકટર, એક પાટી, અને એક ભૂમીદા કરવાની જગ્યા પણ રાખી છે. મહારાજની હાથ કોર્ટ છે તેમાં સુરજબળ નામે એક કાળા મસોટાં જેવા જડજ સાહેબ બિરાજે છે. આ જડજ સાહેબ એક ગોરી દૂધ જેવી ‘મદામ’ સાથે પરણ્યા છે.

બ્રિટીષ મુલકમાંથી કાશમીરમાં જવા માટે અગાઉ લાહોરના કમીશનરની ‘પાસ’ જોઈતી હતી તે હમણાં ક્ષત્રી નાખી છે અને વગર પરવાને હવે કોઈથી જઈ શકે છે. પણ લશ્કરી અમલદારોને એકીવારે આખાં કાશમીર મુલકમાં ૨૦૦થી વધારે જવાની રજા આપવામાં આવતી નથી. લશ્કરી અમલદારો માટે ‘પાસ’ આપવાનો અખતાર કમાન્ડર ઇન ચીફના હાથમાં છે. ચંબા અથવા જમુને માર્ગે અથવા પહાડો ઉપર થઈને સિમલાથી કાશમીર જવા માટે મહારાજની પાસ પરવાનગી જોઈયે. જે ચાર રસ્તા ઠરાવ્યા છે તે સિવાય બીજો કોઈથી રસ્તે જવાની સખ્ત મનાઈ છે. કોઈથી બ્રિટીષ મૂસાફરે કાશમીરના અમલદારોને જરૂરનાં કારણ વના મળવા ભેટવા જવું નહીં એવો કાયદો છે. વળી કાશમીરી કોઈથી રૈયતને કોઈથી બહાણું ખાસ લખેલી રજા વના દેશની બહાર લઈ જવાનો હુકમ નથી. તેમજ કાશમીરની દરબાર તરફથી અથવા કોઈથી અમલદાર તરફથી કોઈથી મૂસાફરે બક્ષીશ લેવાની બ્રિટીષ સરકારની સખ્ત મનાઈ છે. બ્યારેબી મહારાજ પાટી આપે ત્યારે સર્વે લશ્કરી અમલદારોએ ‘પૂલ ડેસ’માં જવું જોઈયે.

મહારાજનો સઘળો મુલક ૭૯,૭૮૪ ચોરસ મૈલનો છે

અને સુમારે ૬ થી ૭ લાખ માણસની વસ્તી છે. મહારાજના મુલકની ઉત્તરે થિબેટ અને બાલ્ટીસ્તાન આવેલાં છે અને તે સમુદ્રની સપાટીથી ૧૮,૫૫૦ ફિટ ઉંચાં છે. દક્ષીણે પુંજના મહારાજનો મુલક છે જે મહારાજનો ખંડીયો છે તથા તેજ ગમ નવશેરા, ક્રિસ્તાબાર, બદ્રાવાર અને જમુ આવેલાં છે. અત્રે ખ્રિષ્ટીય મુલકો ઝીલમ, શુજરાત અને સિયાલકોટ લાગુ પડે છે. પૂર્વે ઝંસકાર અને લડાક મહારાજના છે અને પશ્ચિમે હઝારા અને રાવલપીંડીનાં ખ્રિષ્ટીય સંસ્થાનો છે.

અમારા સાહસીક મેહમાન મીં એ. સી. જાંહાગીરે અમારે માટે તૈયાર કરાવેલાં ‘કાંબરાં’માં જઈ ખેઠા પછી ઉપલી દુક નોંધ મેં તપક્રવી લીધી હતી કેમજે ત્યાં વના આગળ ચાલવાને બને નહીં.

મુંબઈથી તા. ૭મી મે ૧૮૮૭ને દીને નિકળેલા રાત દહાડો કુચ કરતા અગીયાર દહાડે આ વખણાયલી જગ્યામાં આવી પુચ્યા ખરા. હવે આગળ શું થાય છે તે જોઈશું.

શ્રીનગરમાં સેહેલ.

જગતમાં ધધ્ધરે જો કોઈથી સુસ્ત સંસ્થાન સ્થાપ્યું હોય તો આ શ્રીનગર સુસ્તીનો સરદાર છે. હું જાણું છું કે બ્રિટીશ મુલકમાંથી આજસાઈના કોયળા ભરીને અલ્લાતાલાએ અંહી મોકલી દીધા હશે. એસીને બગાસાં ખાવા જેવો અવતાર છે. જાણે આ આજસાઈનો વા કુતરાઓનેથી ઉડ્યો હોય તેમ તેઓ પણ દર પક્ષે પલ અવાચી પર અવાચી ખાય છે.

અમને જણાવવામાં આવ્યું કે નદી ઉપ્રાંત પગે ચાલીને જવાય એવોથી શેહરનો ભાગ છે તે જોવો જોઈએ. ત્યાં ન જવાને અમને ઘણા જણે સમજાવ્યા પણ અમે એ મીત્રો એક કિસ્તીવાળાને લઈને નિકળી પડ્યા. કાશ્મીરીઓની ખરેખરી રીતભાત, વસ્તી અને જીવગીનું ચિત્ર જોવું હોય તો જાંજ છે. નદી ઉપરનો પોહોળો પાટ તો સોબણ સાબણના લેયા—ને ખરું કાશ્મીર તે આ! ગલીઓ ઘણામાં ઘણી છ ફિટ પોહોળી હશે. કોટમાં જેઓએ મરઘાચોરની ગલી જોઈ હશે તેઓને આ ગલીઓનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે. પણ આ મરઘાચોરની ગલી તો આ કાશ્મીરી

ગલીઓ આગળ ટ્રાફિકલગર સ્કવેર જેવો રસ્તો સમજવો. આ ગલીઓમાં તડકો તો પડેજ ક્યાંથી? ઘરો એકકના ઉપર પડી જાણે બગલગીરી કરે છે. આ શહેર બે ઘરોની વચ્ચે ભંગ્યાની ગલીને વધારે મળતું આવે છે. ઘરની આગળજ કચરાના ઢગનો પાર નથી અને શહેરમાં દેડા પરવારી જેવી ચીજ ન હોવાથી નર્મ પણ ત્યાંનું ત્યાંજ સંભળવા કરે છે. આ સઘળાથી દુર્ગંધ તો એવી આવે છે કે નાકે હાથ દીધા વના ચાલતું નથી. અમને આ ગલીઓમાં ફરતા જોઇ ત્યાંના રેહવાશીઓ ઘણા અચરત થવા લાગ્યા કેમજે અમને પાછળથી ખબર મળવા મુજબ કોઇ પણ યુરોપિયન આ ગલીઓમાં જતો નથી.

અમને ઘણી નવાઈ લાગી કે શ્રીનગરમાં એકાદ બે ભડિયારાની દુકાન સિવાય ખોરાકી વેચવાની દુકાન અમારી નજરે પડીજ નહીં, પણ પછવાડેથી તેનો ખુલાસો મળ્યો. તે ખુલાસો એમ છે જે અનાજ વગેરેનું સઘળું વેચાણ અને વેપાર મહારાજાએ પોતાના હસ્તકમાં રાખ્યો છે. આસપાસનાં ગામોમાંથી સરકારી મછવાઓ અનાજ ભરી લાવે છે અને ઠરાવેલાં નાકાંઓ ઉપર ઉભા રહે છે, જ્યાં સરકારી કારભારી આવી મછવાઓ ઉપરજ લોકને અનાજ વગેરે વેચે છે. આ લીધે વેચાણને દહાડે નદી કિનારે લોકની તુટાતુટ પડે છે અને પૈસા આપવા છતાં અનાજ મળતો નથી તેથી લોકો કંકળે છે. આ પ્રમાણે મહારાજા પોતે દુકાનદાર બને ત્યારે ખીજ દુકાનો હોયજ શાની? આવી રીતના કારભારથી આ દેશ બિખારી સ્થિતિમાં છે.

ત્યાંનું લોક એટલું તો દિન સ્થિતિમાં છે કે દર માસે

૩. ૧)માં નિવાઈ કરી શકે છે. ત્યાંના નોકરોને બે રૂપ્યા દર માસે પગાર હોય તો બસ છે. આખો માસ કિસ્તીના રૂપ્યા છે, તેમાં બે માન્યુઓ સુધાં ! આ પ્રમાણે બ્યારે સૂકાળ હોય ત્યારે ઈંગ્રેજો પડયા પાંચરયા પડી રહે તેમાં નવાઈ શી છે ! જેઓને સિમલા અને ડેલહાઉસીમાં દર માસે રૂપ્યા પાંચસોથી છસો ખરચ લાગે તેઓ હાં ચાળીસ ને પચાસમાં રહી શકે ત્યારે વળી એવું કોઇ ડાહ્યું હોય કે ખરચમાં પડે.

અમે ત્યાં હતા ત્યારે ઠંડી ખાસ્તી પડતી હતી પણ ખુદ નવેમ્બર-ડીઝેમ્બરમાં તો ત્યાં રસ્તા ઉપર ત્રણથી ચાર ફિટ ખરફ પડેલો રહે છે. તોખી નવાઈ જેવું એ હતું કે અમને રસ્તામાં એક કાશમીરી ટોપલીમાં ખરફ વેચતો મળ્યો. આ ખરફ નાંના પડાના આકારમાં ગોઠવીને ટોપલીમાં મેલ્યું હતું. ત્યાં રતુતું કાંઈ ઠેકાણું નથી ; ધડીમાં વરસાદ અને વાદળ, ધડીમાં કકડતો તડકો અને ધડીમાં ઠંડી નિકળી આવે છે. ઝાડાનો રોગ આ રતુના ફેરફારથી ત્યાં ઝાઝો છે.

સાધારણ રતુમાં શ્રીનગરમાં ખરફ પડતું નથી તેથી આસેપાસેના પાહાડોમાંથી ખરફ આણી સાહેબ લોકોના વપરાસને માટે ખાડા ખણી રાખી મુકે છે અને ખપતું ખપતું કાઢે છે. આખ્યાં શ્રીનગરમાં પારસીઓ ધણા તો છે કે સાત હશે. આ કાળાં માથાંના દેવ જ્યાં હોય ત્યાં પહેલો. મીં અરદેશર ઉકરજી ઈન્જનીયરનાં નામથી કદાપી મુંબઈના વાંચનારા અણુભણ્યા નહીં હશે. આ ગ્રહસ્થ મહારાજની નોકરીમાં એકલા એકજ પારસી છે. મહારાજ નવો મેહલ

બાંધવા ધારે છે તેનું કામ આ ઇજનેર સાહેબને સોંપવામાં આવ્યું છે. મીં અરદેશર ઉકરજના ખુશ મીનજ અને મદદથી અમને ધણી તરાહની રાહત હતી માટે આ ટાંકણે હું તેમનો પાડ માનું છું. બીજો એક જીવાન પારસી નામે નશરવાનજ એદલજ ગોટલા પણ મહારાજની નોકરીમાં હતો તે કાંઈ ખટપટ થવાથી હાલ નિકળી ગયો છે પણ કાશ્મીરમાંજ છે. જાંહાગીરની કુળના માલેક મીં અરદેશર કાવસજ જાંહાગીર જસાવાળા પોતે ત્યાં છે પણ તેવજ ત્યાંની સરદ રતુને લીધે સારી પ્રકૃતી ભોગવતા નથી. તેમનો આસીસ્ટન્ટ મીં બેરામજ કાતરક કરી છે. એ મહસ્ય કાગુલ દુકાન લઈ ગયો હતો અને છેખી કાગુલી જોગજ મજબુત. તેવજનું નામ બેહરામખાન કરી અમોએ આપ્યું હતું. બાકી એક પારસી રહ્યો તેનાં મનમાં એવો શંકા આવેલો છે કે કાશ્મીરી સરકાર ઉપર તેનું મોટું લેહણ છે તેથી વરસો વરસ થયાં લડવાને માટે ત્યાં પડી રહ્યો છે. મુંબઈમાં મેલાં મોજાવાળો એક પારસી જે બગળમાં જીનાં કાગળ્યાં લઈ ફરતો ફરે છે તેમ આ ધણીને બીજી કસું કામ કાજ સુજ પડતું નથી.

ચોકસ મુદતે અથવા સર અવસરે મહારાજ શ્રીનમર મધેના સર્વે ઇંજેનેર પાર્ટી આપે છે. આ પાર્ટીનો સર્વે ખરચ મહારાજનો છે અને મેનીજ રેઝીડન્ટ ખાતાની છે. પાર્ટીમાં દાર, સોડા, વગેરેનું સત્તાનાશ સારું વજે છે, પણ તે સધળાંની પેટ્રોલેજ રેઝીડન્ટ સાહેબને હસ્તક છે. આ પાર્ટીમાં ખાનું ખલાસ થવા પછી સધળા મેજબાનોને નાચના

ઓરડામાં લઇ જવામાં આવે છે, જ્યાં કાશમીરી રૂપસુંદરીઓ મોટા જથ્થામાં નજરે પડે છે.

ચામડાંની ચપલીતું જે વર્ણન મેં આગળ આપ્યું છે તેજ ચપલી અંહી અંગ્રેજો વાપરે છે. લેડીઓ, છોકરાં, સઘળાંના પગમાં આ ચપલી સાધારણ રીતે જોવામાં આવે છે.

કાશમીરમાં મોત અને જન્મનો કાંઈ તોટો નથી. છોકરાં જણવાની બાળદમાં કાશમીરીઓનો અવતાર સસલાંનો જોઈ દ્યો અને ઝુગાવંધ. મરવામાં પણ તેમજ. મ્યુનીસીપાલિટી જેવી કાંઈ ચીજ હોય તો મરણ જીવણનો હસાવ હોય કે. હિંદુઓને બાળવા માટે દૂધગંગા નામની જગ્યા ગૂદી કાઢી છે અને તેનીજ પરખે મુસલમાનની ભૂમીદા કરવાની જગ્યા છે.

જેમ મુબઈમાં ગવર્નર સાહેબ ચાર ઘોડાની ગાડીમાં નિકળે છે તેમ મહારાજ સાહેબ નદીમાં પોતાની ચાંદમારીમાં નિકળે છે. આ દેખાવ જોકે આગળથી 'રફ' દેખાય છે તોયે આઘેથી રમણીય લાગે છે. આ ચાંદમારી લંબુચા આકારની અને લાલ લીલી રંગેલી છે. પછવાડેની બાજુએ બંદરખોટની પેઠે મોટી કુખીન છે જેની ઉપર મહારાજ તથા દિવાન તથા દરબારીઓ બેસે છે, અને નીચે સુમારે ૪૦ માણુઓ એક સરખાં કપડાંવાળા એકઠા હલ્લેસાં મારે છે. આ ચાંદમારીને કસબી કપડું જડી લીવેલું છે અને કુખીનની બારીઓમાં કિનબાબની ઝાલર જડી છે, તેથી બહુ વાણીયા સહી બપકો મારે છે. પછવાડે દિવાન ત્રણમનદાસની,

રેઝીડન્ટ સાહેબની અને બીજી દરબારી ચાંદમારીઓ કસબી કિનખાબ જડીત આવે છે, અને આ સરઘસ ધીમું ધીમું નદીમાંથી પસાર થઈ જાય છે. નદીની વચ્ચોવચમાંથી આ સરઘસ ચાલે છે, ત્યારે કિનારે કિનારેથી મહારાજની 'બોડી ગાર્ડ' ચાલે છે. તેઓનાં અંગમાં ખાકી રંગનાં કપડાં છે, અને ખભે બંદૂક ચઢાવી કાયદા સર ધીમે ધીમે ચાલે છે તેથી સારું લાગે છે.

કોઈબી યુરોપિયનને દેશી શેહરમાં રહેવાની છુટ નથી અને અગર છુટ આવે તોયે કોઈ રહેવા જાય એ વિષે મને ધણો શક છે. શેહરની કંગાળ્યત વિષે તો જોટલું બોલું એટલું થોડું. જ્યારે સઘળુંજ સરકારના હાથમાં ત્યારે દેશ વધે તે ક્યાંથી? અનાજ જોઈયે તો સરકાર વેચે, ધર બાંધવા યુનો જોઈયે તો મહારાજની કૌન્સીલની પરવાનગી જોઈયે. હું જાણું છું કે, બાયડી કરવી હોય તોયે મહારાજની રજા જોઈયે આમ કોઈ મને કહે તો હું અચરત થાઉં નહીં. કુદરતે પોતાની ખૂબસુરતીની હરીઆળી જેમ અંહી આંખ વિચીને રેડી દીધી છે, તેમ 'સ્ટુપીડીટી' યાને બેહુદ મુર્ખાઈનાં વહાણ પણ અત્રેજ ખરાબે લાગેલાં છે. મહારાજ તો બચારા નામના છે, સઘળો કારભાર કૌન્સીલના હાથમાં છે. કૌન્સીલમાં દિવાન લછમણદાસ, તથા મહારાજના નાના ભાઈઓ અમરસીંગ અને રામસીંગ છે. આ કૌન્સીલની સઘળી હઠોડી વળી રેઝીડન્ટ સાહેબના હાથમાં છે. જ્યાં જોઈયે ત્યાં અને સઘળાં ક્રમમાં બાર મણ તેલે અંધારું!

બનાંહાગીરની ટોડીથી સુમારે બે મૈલ દૂર તખ્તે સુલેમાન

નામનો પાહાડ છે. આ પાહાડ બહુજ ઉંચો અને તેને મથાળે એક ઘણુંજ નાનું પણ ઘણુંજ પૂરાણું હિંદુ દેહકું છે. આપણાં દોખમાની ચઢવાની સિડી છે તેવી ખડકમાં કાપેલી સિડીથી આ પાહાડને મથાળે જવાય છે. સઘળા મુસલમાનો આ પર્વત આગળથી જતાં જેમ પારસીઓ આતશખાનાને બે હાથ જોડી નમસ્કાર કરે છે તેમ નમે છે. અમોએ આ પાહાડ ઉપર જવાનું માથે તો લીધું પણ દમ આપર આવ્યો. અમોએ સઘળા મળી ૯૧૮ ટપ્પા ગણ્યા અને દર ટપ્પો સરાસરી બે ફિટ ઉંચો અને ચાર ફિટ લંબાઈમાં હતો એટલે મથાળે પોંછોચવાને અમને કાંઈ નહીં તો બે મૈલ જેટલું ચઢવું પડ્યું હશે.

અં
ક

ચાર ફિટ.

અં
ક

ચાર ફિટ.

જમીન ઉપરથી છેક ઉપર પોંછોચતાંમાં અમને બે ચાર વાર આસાએશ લેવી પડી હતી. એ ચઢાણુ એટલું તો ઉંચું છે કે આપણી સાથે આવનારા ભોમીયાઓ પણ થાકી જાય છે, પણ એક વાર ઉપર ગયા કે જે પેનોરામાં તમારી દ્રષ્ટીએ પડે છે તે તમોએ લીધેલા સઘળા શ્રમનો અવેજ વાળી આપે છે. મુસલમાનો માને છે કે હજરત સુલેમાન પેહલવેહલો અંહી ઉતર્યો હતો પણ એ છતાં પાહાડની ટોચ ઉપર હિંદુનું દેહકું આંથી આવી ગયું તે કોઈ સમજવી શકતું નથી. હિંદુઓ

અળે પડે છે કે એ પર્વત તો અસલ અમારા એક માહાગુરુનું રહેઠાણ હતું. તેઓ એ પર્વતને તખ્તે સુલેમાનને નામે ઓળખતા નથી પણ તેનું નામ શંકરાચાર્ય પાડ્યું છે. દેહડાંમાં કાંઈ દમ નથી પણ અતિશય ઉંચું અને ઉંચા પડારોકા પાહાડની બરાબર ટોચ ઉપર આવેલું એટલે શ્રીનગરમાં જ્યાં જુઓ ત્યાંથી નજરે પડે છે. જે પથ્થરની લાદીઓથી એ દેહડું બનેલું છે તે લાદીઓ જેમની તેમ ગોઠવાઈ રહી છે પણ વચેના ચુનો સઘળા ખરી પડી હાથ હાથ જેટલા ખાડા પડ્યા છે.

આ દેહડાંના ઓઠલા ઉપર ઉભા રહી આખું શ્રીનગર તમારા પગ આગળ પડેલું દેખાય છે. નિશાદબાદ, ચિનાર-બાગ, -મૂનશીબાગ, નુરજહાંનની શાલેમાર વાડી, રૈઝીડન્સી સમનદરબાગ, વગેરે જાણે તમારા પગ આગળ નકશો પાંથર્યો હોય એમ એકીવારે નજરે પડે છે. શ્રીનગરનાં ઉંચાં નીચાં ઘરો આઘેથી બહુજ સુશોભીત લાગે છે. મેં આવું ચિત્ર સ્ટીયોસ્કોપ સિવાય બીજે કેઠે જોયું નથી. શેખબાગ જેમાં ખ્રિસ્તીઓને માટે દેવળ બનાવ્યું છે તે પણ અહીંથી દેખાય છે. લાંબે નજર કર્યે તો ચોતરફ ઉજળા બરફવાળા હિમાલયા બાવા ઉભા છે. અહીંથીજ તરતી વાડીઓ જેનું વર્ણન હવે પ્રછી આવશે તે સરોવરમાં લીલાં ધાલાં જેવી દેખાય છે. મહારાજા પ્રતાપશીંગનું દેહડું જેના કળશ ઉપર રૂપાનાં પતરાં જડ્યાં છે તે તડકાંમાં એટલું તો ચકચકે છે કે તે ઉપર નજર ઠરી શકતી નથી. આઘેથી હરીપર્વતનો કિલ્લો પોતાના ખૂર દમામમાં ઉભેલો દેખાય છે. તખ્તે સુલેમાન જમીનની તલેટીથી ૧,૦૦૦ ફિટ ઉંચો છે.

તખ્તે સુલેમાન.

આ ચીત્રનું વર્ણન પુસ્તકમાં આપેલું છે. તખ્તે સુલેમાન અથવા હીંદુઓ કહે છે તેમ સંકરાચાર્યનું દેહકું કાશ્મીર જનાર દરેક મુસાફરે જોવા વના ચુકવું નહીં. આ ચીત્ર આબેહુલ છે. ઉપર જવા પછી શ્રીનગરનો દેખાવ એક ગાલીઓ બીછાવ્યો હોય એવો લાગે છે. પથરાનો રંગ રાખોડી છે અને સઘળા પથરા ધીળા પડી ગયલા જણાય છે, તે એવા કે જો જલદીથી તે ઉપર ધ્યાન આપ્યામાં ન આવશે તો હવે લાંબા દાહાડા સુધી તેઓ ખડા રહી શકશે નહીં એમ જણાય છે.

શું મુસલમાન કે શું હિંદુ આ આખા પવંત ચઢી માનતા કરવા અત્રે આવે છે. કોઈને જણવાની હાંસ હોય, અથવા કોઈને પોતાના ઘણીને વશ કરવો હોય, અથવા કોઈનું બાળક બેમાર હોય અથવા કોઈની કંઈબી આસ્થા હોય તો અહીં આવી એકાદ રંગત કપડાંનું ચિહ્ન બાંધી જાય છે અને સપત લીયે છે કે મારું કામ શિદ્ધ થશે તો પાછું આવી આ કપડું છોડી જઈશ. આ ટોચ ઉપરનું દેહડું બુદ્ધ ધર્મવાળાઓનું જણાય છે અને તે ઈસ્વી સનની ૨૦૦ વર્ષ અગાઉનું યાને ૨,૦૮૭ વર્ષનું પુરાણ છે એમ કહેવાય છે. તે માત્ર ૧૪ ફિટ પહોળું અને ૧૧ ફિટ ડુંડું છે અને વચ્ચોવચમાં લિંગ છે. નવાઇ જેવું એ છે કે એના એક ખામલા ઉપર ફારસી કાતરકામ છે જેમાં જણાવે છે કે આ દેહડું હિંદુ સને ૫૪ યાને ૧૮૭૬ વર્ષની વાત ઉપર રાજ હાતી નામે એક સોનારે બાંધ્યું હતું.

અમે નીચે ઉતર્યા ત્યારે એક બીજી બીના મારા જોવામાં આવી.—એ ચાર સ્ત્રીઓ કાંઈ પોતલાંમાં લઈને આવી અને પાંચેક મિનીટમાં એક ખાડો વેહેત જેવડો જમીનમાં ખોદી કાઢ્યો અને ઉં-ઉં-ઉં કરી એ ચાર મિનીટ પોકાર કરી પોતલાંમાંથી મુવેલું બાલક કાઢી અંદર મુક્યું તથા ઉપર ખોલો ભરી મટોડી નાખી તથા તે ઉપર પાણી છાંટી ચાલવા માંડ્યું. હું ધારું છું કે સઘળી ક્રિયા પંદર મિનીટમાં પૂરી થઈ હશે. પરપૂછ કરતાં ખબર મળવા પ્રમાણે કાશમીરીઓમાં દફનાવવાની રીત આ છે. તેઓ લાંબી વાત કરતા નથી પણ પા અથવા અડધા કલાકમાં નિકાળ કાઢી નાખે છે. તેઓ કબર બનાવવાની તસ્દી લેતા નથી પણ હથેલી વડે બનાવેલી મટોડાંની કબરથીજ સંતોષ પામે છે.

એક વાત કહેવી હું ભૂલી ગયો છું તે આ ઠંકાણે કદાપિ કહેવાઈ શકાશે. તે એ કે કાશ્મીરમાં પારસી સ્ત્રી માત્ર એકજ આવી હતી પણ કમનશીએ તે ત્યાંજ ગુજરી ગઈ.

કાશ્મીરની અન્યબાંઓ માંહેની એક ત્યાંનાં તરતાં ટાપુઓ છે. મોટાં મોટાં ટાપુ તે ઉપર છુપડાં, મોટાં ઝાડો, માય, દેર, તટવાં, વગેરે સઘળું સંપૂર્ણ, પણ તે ટાપુ તરતું! આ વાત પહેલાં તો માન્યા જોગ લાગતી નથી પણ તે સાચી છે. આ ટાપુઓ ધણીયાતાં છે અને જો ધણી ઇચ્છે તો સરોવરના એક ભાગમાંથી ખસેડી બીજા ભાગમાં પોતાનો આ મુલક તાણી લઈ જાય. તેઓ થંભ ટાપુ જેવાં લાગે છે પણ ખરેખરાં તેઓ તળિયાંથી અળગાં છે. જમીનમાં ખુટા દાટી તે સાથે રોકી રાખેલાં છે. આ ટાપુઓ તરતાં કેમ થઈ ગયાં હશે તેની વધારે તપાસ કરતાં માલમ પડે છે કે સરોવરમાં બાંધુની ગિચ ઝાડી થઈ હોય તેને પાણીનાં તળિયાંમાંથી પહેલાં કાપી કાઢે છે એટલે જમીનથી છુટી થવાથી આ ઝાડી એમની એમ પાણીની સપાટી ઉપર ઉચ્ચકાઈ આવે છે. આ પછી તેની ઉપરની સપાટી છાંટી છુટીને સાફ કીધા પછી તે ઉપર મટોકું નાખે છે જે રફતે રફતે બંધાઈને નક્કર પથરા જેવું થઈ જાય છે. આ ટાપુઓ ઉપર તરખુચ, કાકરી, કોહરાં, વગેરે ઘણુંજ જોરમાં ઉગે છે અને મોટાં મોટાં ઝાડોના છાવ હોવાથી ખૂબસુરત લાગે છે. ટાપુ ઉપર ઉભું રહેતાં કોઈથી રીતે હાલતું હોય એવું લાગતું નથી પણ નક્કર જમીન જેવું લાગે છે.

તપ્તે સુલેમાન અથવા સંકરાચાર્ય ઉપરથી ઉતરેલા અમો

ડાળ સરોવરમાં તરતાં ટાપુ.

મેં તરતાં ટાપુનું વર્ણન આપ્યું છે તેનો માંધક ખ્યાલ આ
ચીત્રથી આવશે. જમણી બાજુ જે જાડોતી બટા અને
કટેરા જેવું લાગે છે એ તરતું ટાપુ છે અને ધણીઆતું
છે. એક જગાએથી બીજી જગાએ લઇ જવાઇ શકાય અને
તેમ કરવામાંબી આવેછે.

ચાલતા ગુપ્તકા ગાર્ડન જ્યાં મહારાજનનું દારૂ બનાવવાનું કારખાનું અને દ્રાક્ષના મસ મોટા બાગો છે ત્યાં જોવા ગયા. આ બાગો અને દારૂ ગાળવાનું કારખાનું મોરચુ પિયુ નામના એક ફ્રેચમેનના સ્વાધીનમાં છે. આ ગ્રહસ્થના બતાસા જેવા ભરેલા ગાલ અને લાલ તુતી જેવો એહરોજ કહી આપે છે કે આ જગ્યાની હવા અને કતારેટથી તેવણ ઘણા ખુશમાં દલાડા કાઢતા હશે. મુંબઈના એક જાણીતા વેપારી તરફથી મને આ ગ્રહસ્થ ઉપર સેફરસ હતી એટલે આ ઉદ્યોગ ઘણીજ બારીકાથી તપાસવાને મને બની આવ્યું.

અમે બાગના કમ્પાઉન્ડમાં પહોંચ્યા દાખલ થયા ત્યારે ગોલાખી રંગનાં મસ મોટાં ફૂલોની હારની હાર આધેથી જોઈ હું અચરત પામ્યો. આગળ જઈ જોયું તો આ ખરાં ગોલાખનાં ફૂલ હતાં, અને બીહીતાં બીહીતાં કહું છું કે મારી ખુશીની ટોપીનાં જેવડાં મોટાં હશે. આવડું મોટું ગોલાખ મેં કોઈ દહાડે મારા જનમમાં જોયું ન હતું. આ ગુપ્તકાબાગ એટલો તો મોટો છે અને તે એવો નાદર રીતે રાખેલો છે કે આપણી વિક્ટોરીયા ગાર્ડન તો તેના આગળ ક્યાંની ક્યાં વઘાવમાં જાય. સેબનાં ઝાડો તો હજારો હજાર અને દરેક ડાળી ઉપર સેંદકડો ફળ લાગેલાં. કાશમીરમાં જાંડી ઘર બનાવે છે તે આ સેબનોજ— દ્રાક્ષનો બનાવેલો પરવડે નહીં. કોઈ ધારશે કે આ જાંડી દ્રાક્ષનો નહીં એટલે સારો નહીં—પણ અહીં હું એક ભૂલ ભાંજવી દરસ્ત ધારું છું. જે જાંડી સાધારણ રીતે આપણા વપરાસમાં આવે છે અને જેના આપણે રૂખા

અદારથી વીસ અથવા બાવીસ એક ડબ્બનના આખે છેયે એ
 બ્રાંડી ખુદ ફ્રાન્સનો તો છેજ નહીં પણ જર્મનીથી આવે છે.
 જર્મનીનાં જે શહેરોમાં એ બને છે ત્યાં એક કે બે શિલીંગે
 ગ્લાસ બનાવનારાઓ આપણને કાલાવાલા કરી આપવા આવે
 છે. આ કિમ્મતમાં બ્રાંડીનો સોડમ લાવવા સારૂ તેલ, રંગ
 લાવવા સારૂ રંગ, બુચ, કેપસુલ તથા તીકીટ અને છાપ પાડેલાં
 બાકસનાં ધાકણાં સુધાં. હવે આ બાટલી જ્યારે ખર્ચ
 ખાતી હઈ આવે છે ત્યારે ચાર હાથે નફો ખાતાં તથા ડચુટી
 ભરતાં વહેવારે અદાર અથવા વીસ રૂપે પડી રહે છે.
 વાંચનારે વિચાર કરવો કે જ્યારે બાટલી સુધાં બે દોઢીયે
 અથવા એક આને બાટલી બ્રાંડી મળે તે શામાંથી બનતો
 હશે? નરી દ્રાક્ષનો? ત્યારે શું પટેટાનો? તેનાથી પૈસા
 ક્યાંથી લાવે! પટેટા પણ મોંઘા પડે. એ હલકો બ્રાંડી
 કાંઈજ નહીં પણ વહાણો ઉપર ડમીસ થયેલો માલ જેવા કે
 બાહુ પડેલા ધાંઉ અથવા સડેલા પટેટા અથવા એવી બીજી
 પડત પડેલી જણસોને કોહોવાડી તેમાં ખમીર ચઢાવી બનાવેલો
 હોય છે. આપણાં સાદાં લોક ભોલાઈમાં આપણાં ભલાં સ્વચ્છ
 મોવડાંને ‘હાત-છીટ’ કરી આ નામિયો બ્રાંડી પીયે છે અને
 ખુશ થાય છે કે અમોએ ઉંચો દારૂ પીધો. મોસ્કુ પિયુના
 કહેવા પ્રમાણે સોજાં ફળમાંથી અથવા પટેટામાંથી બનાવેલો
 બ્રાંડી હિંદુસ્તાનમાં ચારથી પાંચ રૂપાની અંદર બાટલી
 પરવડે નહીં અને ખરી દ્રાક્ષનો તો ખુદ ફ્રાન્સમાં પંદર ફ્રાંકે
 બાટલી મળી શકતો નથી એટલે જે મુંબઈમાં ૧૮૦ રૂપે
 દબ્બનને લાવે પડવા જાય. આ ભાવની અંદર દ્રાક્ષનો
 ગાળેલો બ્રાંડી મળી શકેજ નહીં.

ત્યારે કાશમીરમાં ફ્રેંચમેનને હાથે ગાળેલો અને તેથી વળી સોજનું સેવ્ય ફળમાંથી—તે દારૂ આપણે અહીં આણીસ રૂપિયે દબાવેલો પીયે છે તેની બરાબર સમજવો. અને તે બાટલી ત્યાં ૧૦ આને આપે છે !

જ્યારે હમો ગયા ત્યારે વાડીમાં ઝાડો ઉપર કરોડો ફળ લાગ્યાં હતાં પણ પૂર બહાર અકટોબરમાં હતો. મોસ્કુ પિયુના કહેવા પ્રમાણે ત્યાં સેવ્ય જ્યારે પુષ્પ કદનું થાય છે ત્યારે કોઇવાર એથી હઠી રતલ વજનમાં ઉતરે છે. લીલી દ્રાક્ષો પણ કરોડો લાગી હતી પણ હાલ તુરત તો મરીના દાણા જેટલી મોટી થઇ હતી. ત્યાંની હવા એટલી તો મોતેબર છે અને બરફના વરસવાથી તેને એટલો તો ટેકો મળે છે કે ક્રાન્સમાંથી આણેલા રોપા અને ફળો ત્યાંનાં કરતાં કાશમીરમાં વધારે જોરમાં ખીસે છે. તે ફળ એટલાં તો જથ્થાબધ થાય છે કે જો કારખાનુ બારો માસ ચાલુ રાખે તો અડધાં હિંદુસ્તાનને પૂરો પડી શકે એટલો દારૂ ગાળી બહાર મોકલાઇ શકાય.

એક બીજી વાડી જેને શિરાઝવાડી કહે છે તે આ બાગથી અલાહેદી દૂર રાખી તે ઉપર બે ઈરાનીઓને ઉપરી તરીકે રાખ્યા છે. આ ઈરાનીઓ શિરાઝબાગમાં દ્રાક્ષ ઈરાની રીત પ્રમાણે ઉછેરે છે. તેઓ દેખાય છે તો મુસલમાન જેવા પણ પક્ષી બાતમી મળવા પ્રમાણે જરથોસ્તી છે અને છુપી કરતી રાખે છે. હજારોને હજારો ગુલાબના છોડ અને દ્રાક્ષના માંડવા તથા પીચ અને આપલનાં ઝાડોથી આંખો ઠાકવી હવે આપણે અંદર થું છે તે જોઈએ.

દારૂ ગાળવાની બહી સઘળી નવા ફ્રેંચ નિયમ ઉપર છે.

અને જોકે હાલ માલ ભરવાનાં ભોંયરાં ચીકાર હોવાથી કામ બંધ છે તોયે સઘળું પિતળકામ અને લોહાંકામ કાચ જેવું ચલકતું રાખ્યું છે. ભોંયરાંમાં સુમારે પાંચસો પિપોની જગ્યા છે તે સઘળાં ભોંયરાં લખામ ક્લારેટ અને સોલ્ડર્ન દારૂથી ભરી મેલ્યાંછે એટલે જ્યાંસુધી જગ્યા થાય નહીં ત્યાં સુધી હાલ ખીજે દારૂ ગળાઈ શકતો નથી અને ઉમેલાં રૂબ ૨૬ ભય છે.

અમો ભોંયરાંમાં ઉતરતાર હતા તેથી પાએક કલાક અગાઉથી તેમને ઉંઘડાવી મેલયાં પછી માણસો પાસે અંદર મોમબતીઓ સળગાવીને મોકલાવી. બહાર તાપ સખ્ત પડતો હતો કેમજે અપોરતા અગ્યાર વાગતાનો વખત હતો. નીચે ઉત્યાં એટલે મને એકાએક ટાઠ વાગી આવી કેમજે અંદર ચરમામીટર પર° અને દેવાલ ઉપર થંડી અને સરદીથી ડુગના લેપડા બંધાયલા. અંધાર કીલ તો એટલું કે મોરખુ પિયુ હમારીથી બે પગલાં આગળ આલે તે મુતલગ દેખાયજ નહીં. મોમબતી બળતી હતી અને આસપાસ અંધાર એટલે જાણે દોજખના ગારમાં ઉતર્યા હોઈએ એવો વિચાર પેદા થતો હતો. રેહતે રેહતે નજર ઠરવા લાગી એટલે મોટા મોટા રાક્ષસો દીસવા લાગ્યા. તે કોઈ નહીં પણ ચસ મોટાં પિપ એકેકના ઉપર ઠરી મારી ચઢાવી મેલેલાં હતાં. થોડીવારમાં સઘળું નજર પડવા લાગ્યું અને ઠંડી પણ કમતી લાગવા માંડી. મોરખુ પિયુએ ઝલસો તૈયાર રાખી મેલયાં હતાં તેનું હવે કામ પડ્યું. પહેલાં પિપમાં બાળુથી કાણું પાડી ત્યાં ટંબલર ભરી રાખ્યું અને ઉપરથી ખીજું કાણું પાડ્યું એટલે દારૂની

શહેરો છુટી. ટંબલર ભરાઈ રહે એટલે બેઉ કાણાંમાં લાંકડાંની સૂળ મારે એટલે પાછું જેવું ને તેવું થઈ જાય.

આસરે છએક પિપમાંથી જૂદા જૂદા વિનટેજનો ક્લારેટ અમોએ ચાખ્યો. તેખી એટલા જથ્થામાં કે મુંબઈમાં હોઈયે તો અડધા તૈયાર થઈ જઈયે. આ ક્લારેટની જેટલી તારીફ કઈ એટલી થોડી છે. ખટાસ નામ માત્ર નથી. ‘ફ્લેવર’ યાને લપટ એવી મધૂર અને ચોખ્ખી છે કે જીવ આનંદ પામી જાય છે. આ ક્લારેટ ૧૪ રૂપે દળન બાટલી વેચવાનો હુકમ છે પણ તે ૭ રૂપે દળન સમજવો કેમકે એક બાટલીમાંથી બે બાટલી ‘અપામન્યુસ’ કરી સહેલથી બનાવી શકાય એટલો તે ખરો છે અને તોખી વળી આપણા અન્નેનાં ‘અપામન્યુસ’ કરતાં સરસ કહેવાય. આ ક્લારેટ તે ખરો ક્લારેટજ છે. તેમાં રંગ અને વાસની બેળસેળ જેવું કાંઈજ નથી, કારણકે બેળસેળ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. આ ક્લારેટનાં ત્રણસો પિપ તમામ ભરીને મુકી છાણ્યાં છે.

ખીબો દારૂ ચાખ્યો તે ઉજ્જો ‘સોટર્ન’ હતો. જે કે આ સોટર્ન ચોખ્ખો અને દગાથી દૂર છે તોયે તેની વખાણ ક્લારેટના જેટલી કરી શકતો નથી. તેમાં જરા સ્વાદ ખતુમડો લાગે છે. પણ મોરચુ પિચુ સમજાવે છે કે એ નવીજ બનાવટ છે અને બરાબર રાહ ઉપર આવવા બે ચાર વરસ ઠંડાં ભોંયરાંમાં પડી રહેવો જોઈયે. કાશમીરમાં ચમપીન એકવાર બનાવ્યો હતો પણ તેને માટે વધુ ઠંડી જોઈયે અને જુદાં ભોંયરાં બાંધવાં જોઈયે જે કરવાનો હાલ વિચાર નથી.

પણ તમારા સેવકને ક્લારેટ અને ચમપીનનો શોક નથી. માઈં તો ધક ધ્યાંન ખાંડીમાં ભરાયું હતું. કદી બે ચાર લાખ ગ્યાલન લાવી તેના ચાર આઠ ગ્યાલન બનાવી એકના ચાર કરી નિહાલ થઈ જઈ કે નહીં એવા તુરંગ મનમાં રમી રહ્યા હતા. માસ ફ્રેંચ મિત્રે ધીરજ રાખવા કહ્યું અને થોડીજ વારમાં મને પેટ ભરતો ખાંડી ચખાડવાની કબુલાત આપી.

ભોંયરાંમાંથી અમો બહાર આવ્યા અને મકાનના એક બીજન ભાગમાં ગયા જ્યાં સઘળો ખાંડીજ ભરી મુકેલો હતો. એકકુ ઉભું વાટ યાને પિપ એકેક ગરીબનાં ઘર જવડું મોડું હશે ; તેમને પિતલનો કાક એવડો જડેલો કે માઈં માથું માંહે ચાલી જાય. હું ધાઈ છું કે એકેક પિપમાં કાંઈ નહીં તો ખાસાં પચીસ આણસો સિંચી શકાય. દરેક પિપ કાંઈ નહીં તો ૨૦ ફિટ ઉંચું અને ખાસું ૫૦ ફિટ ઘેરાવામાં હશે. એવાં તો કાંઈ ખાંડીબંધ પિપો ખાંડીથી ભરી મેલ્યાં હતાં. પહેલાં ૧૦ આને ખાટલીવાળો યાને સેબનાં ફળનો બનાવેલો ખાંડી અમોને પાયો. આ દયા ફટકા વગરનો દારૂ સ્વાદમાં ઉંચાં મોવડાંના દારૂને મળતો આવતો હતો પણ એજ ખાંડી મસાલો નાંખી મારા મિત્રો મીસીયર્સ જાંહાગીરની કંપનીએ તૈયાર કીધેલો એવો તો મોઢે ચઢ્યો કે બીજું સઘળું છોડી દઈ આપણે તે ઉપરજ સુકરાંના કીધા. આ મસાલો મેં તેજવાર લખાવી લીધો હતો, જે નીચે પ્રમાણે આપું છું :—

એક દળન ખાટલી માટે

ખોખરી કીધેલી એલચી બે આનાની.

વરીઆળી એક આનાની.

જેથીમધ એક આનાનો.

ગોલાળનાં ફૂલ સુકાં બે આનાનાં.

તજ એક આનાની.

કાળી દ્રાક્ષ એક આનાની.

ખાંડ ત્રણ રતલ ચાસ પાઇને.

ચાસ પાએલી ખાંડમાં ઉપલો મસાલો ખાંડીને નાખવો, પછી ઠંડુ પડે ને અંદર ખાંડી નાખવો.

પણ મારે તો નરી દ્રાક્ષનો ખરેખરો ખાંડી ચાખવો હતો જે મારી આશા મોસ્થુ પિયુએ તૂટ કરી. આ ખરો ખાંડી જે મુ'બઇમાં ૧૫ રૂપે એક બાટલીખી મળી શકતો નથી તે ત્યાં ૩ રૂપે બાટલી આપે છે. એ ઉંચો 'ખાંડી લેહેઝતમાં 'ખાંડી જેવો લાગતો નથી પણ મદીરા અથવા શિરાઝ વાઇન જેવો લાગે છે. સ્વાદમાં તો નરમ પણ પરિણામ જખરદસ્ત ગરમ—નરો આકળો ભૂત—એક ગ્લાસ પીતાં બધે પિયુ અને ચચ્ચાર દોસ્તો દેખઇ જવાનો સોદો હતો. પૃથ્થમાંથી ધણો વધારે એટલે ધડીની વચમાં ફેસ્તો કરી નાખે. અમારા નવા મિત્રે ધણી હુકમાઇથી નવી બાટલી નમુનાની મને ભરી આપી. આ બાટલી મુ'બઇમાં લાવી મારા મિત્રોને ચખાડવા હું ધણો ઈતેન્નર હતો. એ લીધે તો ઉપલી બાટલી બાર મૈલ સુધી બુલતી લઇ હું પાછો ઘેરે આવ્યો અને ધણી સંભાળથી મારા પોર્ટમેન્ટોમાં મેલી. પાછી ફરતી મૂસાફરીમાં જ્યાં જનઉં ત્યાં છાંટાપાણીની વાસ! વેહેમ પડ્યાથી મેં પોર્ટમેન્ટો ઉંઘાડીને જોયો તો મારી લાડકી નમુનાની બાટલીનો મુચ ઉંઘડી ગયલો અને સઘળો 'ખાંડી

મારાં ખમીસ અને કપડાં ઉપર છંટાયેલો. ખાટલીમાં એક ટીપું પણ ન મળે. તે મીઠો વાસ હજી મારા પોર્ટમેન્ટોને વળગી રહ્યો છે. અને કદાપિ મારા કપડાં ઉપર પણ વળગી રહ્યો હશે માટે મારા મિત્રો આમળ આવતાં શ્રાંડીની વાસ આવે તો આ અકસ્માતથી છે એમ માની લેવું !

આ સેબનો તેમજ ખરો શ્રાંડી એટલો સાર્યો અને નાદર છે કે જો ખરો પીનાર હોય તો બીજા કશાને હાથજ લગાડે નહીં. જે ત્યાં જા રૂપે દળન આપવા કહે છે તે અત્રે લવાઈ શકાય તો ૩૬ રૂપે સહેલથી વેચી શકાય. વળી કાશ્મીર એટલું ફળદ્રુપ છે અને એટલું મોટું છે કે જો સઘળી પડત જમીન ખેડવામાં આવે અને દ્રાક્ષ ઉગાડવા દે તો વર્ષ દહાડે લખ્ખો ગ્યાલન વાઈન અને શ્રાંડી બની શકે. તે એવો સરસ કે એકવાર ‘કીઓર્ડો’ નેખી ધાંકી નાખે કેમજે ફ્રાન્સનાં મોટાં ‘શાટો’માં દ્રાક્ષ અને સેબ ઉગે છે તે કરતાં અહીં વધારે રસવાળાં અને મોટાં તથા જીજ્ઞ ખર્ચમાં થઈ શકે છે.

પણ જ્યારે આટલું બધું છે ત્યારે કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે દારૂ બનાવીને આજીવન કેમ નથી ? આનો ખુલાસો હું કરું છું. પહેલાં તો કાશ્મીરી સરકાર અને બ્રિટીશ સરકાર આ સવાલ ઉપર એકમત થતાં નથી. બ્રિટીશ સરકાર કહે છે કે તમારા મુલકમાંથી અમારા મુલકમાં દારૂ લાવવા દઈએ તો જેટલી શી ફ્રેંચ દારૂની લઈએ છીએ એટલી તમારી પાસેથી લઈએ. હવે કાશ્મીરી સરકાર કહે છે કે અમારા સઘળા મુલકનો આગ બનાવ્યે અને સાંચા વગેરેનો મોટો ખર્ચ રાખ્યે તો અમારે પણ તેટલીજ

શી જોઈયે. એટલે જે આ બે જણ વચ્ચે શી ભરતાં ભરતાં ખરડાની બેઠક વખી જાય, અને જાનો ખાંડી મુંબઈ આવતાં ૩૦માં પડે. બળી ખીજી દરેક બાકસ, પિપ અથવા બાટલી ઉંટના ખરડા ઉપર લવાય તેજ. શ્રીનગરથી તજદીકમાં તજદીક રેલવેનું સ્ટેશન બસે મેલ છે તેટલાં ઉંટ ઉપર લાવતાં થોડો સુકાઈ જાય, થોડો ખીવાઈ જાય, અને બાકી રહ્યો સહ્યો ખીજીમાં જાય. વળી દરેક બાકસ માથે ખીંડી સુધી લાવતાં રૂપા પાંચેકનો ખર્ચ બેસે, પછી ખીંડીથી આપણી ગમ લાવતાં રેલવેનો ખર્ચ બેસે તે તો જુદો.

ક્લારેટ તથા સ્પોર્ટર્સ લાવવાની ખીજી આપણ એ છે કે તે ઈંડીની મોહોસમમાંજ આવી શકે, નહીં તો બગડી જાય. ટુંકમાં જ્યાંસુધી કાશમીરથી હિંદુસ્તાન સુધી રેલવે થાય ત્યાં સુધી આ વ્યપાર ખીલવાનો તથી એમ લાગે છે. જ્યાં માણસના આવગના વાંધા ત્યાં દારૂનો વ્યપાર તે કેમ કરી ચાલે!

હાલ કાશમીરનો બતાવેલો વાઈત વ્યપારને અર્થે આપણ તરફ લાવવા દેતા નથી પણ આપણા ખાતગી વપરાસને માટે અથવા નમુના માટે એકદમ પિપ લાવવામાં કશી હરકત નથી. કાશમીરમાં થું ભાવે દારૂ વેચવો એ ભાવ પણ રેઝીડન્ટ સાહેબે પોતાને સ્વાધીન રાખ્યો છે એખી એક હુશીયારીની વાત છે. તેમજ કાશમીરની બહાર કેટલો જવા દેવો એખી તેવજીનાજ હાથમાં છે.

કાશમીરનો ખીજો વ્યપાર ત્યાંની શાખ અને પકુ કલાથ વગેરે ઉત્તરું કપડ છે. આ વ્યપારનો ખરો ખાલ મેળવવો હોય તો

બાહારશાની દુકાનમાં જવું. ત્યાં તમારો મીઠાનું ઠેકાણે રાખવા સાર પહેલાં તો ‘કોકીયાન’ ચાહ પાય છે પછી સાદું થાય છે. તરેહ કીશમની શાળો, ફલાનલ, પદુ, વગેરે કપડ તમને બતાવે છે અને તે એટલું સસતું છે કે કાંઈને કાંઈથી લીધા વગર તમને ચાલતું નથી. દાખલા તરીકે મારો અંગ બેસતો એક પદુનો સુટ યાને કમ્મરના પટાવાળો ડગલો અને ટુકાં પાટલુનની જોડીના સીલાઈ સાથે રૂપા ૪ તથા દશ વર્ષના છોકરાનાં સુટના સીલાઈ સાથે રૂપા ૩. આ પદુ એટલો તો ગરમ છે કે ભર ઠંડીમાંથી અંગમાં કપડાં ધાલ્યાં હોય તો થોડીવારમાં અકળાઈ જવાય છે. ત્યાંનાં લોક આ પદુના લાંબા પાટા કરી પગનાં ગુંટણથી તે નીચે તેટાં સુધી વીંટાળીને બાંધે છે, જેથી પાહાડપર ચઢવાનું તથા ચાલવાનું જોર આવ્યા સાથે ગર્ભી રહે છે. આ પાટા સુમારે ૯ ફિટ લાંબા હશે અને જોડીના ફક્ત આના ચાર. ગરમ ઉનનાં વણેલાં મોજાં છેક ગુંટણ સુધી આવે એવાં અને ધાબળી જેવાં જડાં તેના જોડીના આના.આઠ, ગરમ હાથનાં મોજાંની જોડીના આના ચાર.

આ પ્રમાણે ગરમ ઉનનું કપડું અહીં સસતું છે. જીણા કુમાસતું ઉનનું કપડું એટલું બધું સસતું નથી પણ મુંબઈ કરતાં અડધો ભાવ હશે. જડો ધાબળી જેવો માલ લડાકથી વેચાવા આવે છે તેથી યુરોપીયનો નવાઈ દાખલ બહોળો ખરીદે છે.

શાળ વણવાનો હુન્નર એ ખૂદ કાશ્મીરનો છે. ‘કાશ્મીરી શાળ’ એ શબ્દો આપણા કાનને સાધારણ છે. શાળ બે

રીતે અને છે—એક હાથમાં અને એક ફેમ ઉપર. વણકરો એકાદ નીચી નજીસ છાપડીમાં ઢગલો થઈને કામ કરે છે. અને મરી ચરી રહેલા જણાય છે. આ શેઆલો આખખી વણાતી નથી પણ પહેલાં નાના કકડા વણીને પછી તેને અચ્છી કારીગરીથી રફુ કરી આખખી બનાવે છે. ઉંચા પાહાડો ઉપર વસ્તાં બકરાંઓનાં ઉનમાંથી આ શેઆલો બને છે. એ ઉંચાં બારીક ઉનને ‘પશમીના’ કહે છે. જડાં ઉનમાંથી ધાબળી, પટુ, વગેરે બને છે. કોઈ ધારણે કે ખરેખરી ઉંચી શેઆલ કાશમીરમાં પાણીને મૂળે મળતી હશે. તેવું કાંઈ છે નહીં. સારી ઉંચી શેઆલના રૂપ્યા એકસોથી પાંચસો આપવા પડે છે. બાહારશા વળી મૂરોપિયનો સાથે સરાપું રાખે છે, તેમને ‘નાહનાં જ્યાં’ બ્યાન્ને નાણું ધીરે છે. એ બાહારશા ધણો ખૂબસુરત છે અને ખરા કાશમીરી મદદના નમુનો છે. ત્યાંથી સારીપેટ ચીરાઇને નિકળ્યા એટલે એક બાન્ને ઉદ્યોગ જોવા ગયા. તે ‘પાપીયર માથે’ યાને લાકડાં ઉપરનું રંગત કામ હતું.

આ હુન્નરખી ખરેખર વખાણવાજોગ છે. લાકડાંની નાની ટિપાઇઓ અથવા બ્રાકેટ અથવા બાકસો અને હજારો જણસો એવી તો કારીગરીથી એ લોક રંગે છે કે આપણે હેરતમંદ થઇએ છીએ. આ રંગારીઓ ભોંય ઉપર એસી ખોળા ઉપર રંગવાની જણુસ લઇ કામ ચલાવે છે. તેમનાં ઓળરોમાં ત્રણ ચાર મુદ્દામુદ્દા રંગની પ્યાલીઓ અને એક પિછી છે. પણ સધળો હુન્નર તેમના હાથની કળામાં છે. ઉંચી શેઆલના પાલવની જેવી બુદ્ધાની તરેહ આવે છે તેવી તરેહ રંગમાં

તેઓ આમેહુમ લાકડાં ઉપર ઉતારે છે. એકેક ફૂલની કળી અને રંગનો શેડ તેઓ કુદરતને મળતો રંગ છે અને સધળો રંગ ખલાસ થવા પછી તે ઉપર વારનીશનો હાથ મારે છે. એક રંગ ખલાસ થયો કે લાગલી તેજ પિછી મેંદિમાં લાલી સાફ કરી નાખીને બીજો રંગ ધરે છે અને આ પ્રમાણે થોડા સામાનથી તેઓ હેરતબર્થી પરિણામ કરી દેખાડે છે. જે રીતે તેઓ કામ કરતા હતા તે ઉપરથી હું આટકળી શકું છું કે એકેક ટિપાઇ પાછળ એક માણસને એક માસ લાગતો હશે, અને તેવી તૈયાર ટિપાઈના રૂપ્યા પાંચથી છાં તેમાં લાકડું, મળુરી, રંગ અને વારનીશ સુધાં. આ શોભાયમાન ટિપાઇઓ માંહેની મેં રાવલપીંડીમાં જોઈ, ત્યાં તેના મારી પાસે પચ્ચિસ રૂપ્યા માગ્યા અને લાહોરમાં જોઈ ત્યાં ત્રિસ રૂપ્યા માગ્યા. જો એજ રીતે પ્રમાણુ વધ્યું જાય તો મુંબઈ આવી પોહાંચતાંમાં રૂપ્યા પચાશેકે પડવા જાય ખરી. અમોએ પાંચ ટિપાઈ, બે બ્રાકેટ, અને બીજી ચીજો મળી રૂપ્યા ચાળીસેકનો માલ લીધો, પણ ગરીબ બચારા કરીગરનાં સંકટનો અંદી છેડો આવ્યો નહીં. આ સામાન તેને વિંટાળી આપવો પડ્યો અને વળી ચામડાંના કિલ્ડામાં બંધ કરવો પડ્યો. ચાળીસ રૂપ્યાના ખર્ચમાં ચામડાંનો કિલ્ડોળી મફત! પણ તેટલાંથીબી આ વેપારી છુટક પામતો નથી. ત્યાંના કાયદા પ્રમાણે માણુઓએ તકાબ્બે કરી રૂપ્યો દોઢ પેલાની હકસાઇ કાપી લીધી. આ ઉપરથી વિચાર કરવાનું એ છે કે ખુદ મળુરી કરનાર કરીગરને શું મળ્યું હશે? હિસાબ કાઢતાં તેને આખા મહીનાની મળુરીના રૂપ્યા ત્રણ ભાગ્યેજ મળ્યા હશે. આ ખરા ચતુર કામદારોની આવી દરિદ્ર અવસ્થા છે.

ઉપર મેં જણાવ્યું છે કે આ સમજો સામાન વિંટાળી આપ્યો ! તે શામાં ? અગળ જેવી ચીજ તો ત્યાં છેજ નહીં. વેપાર વણજમાં જે કાગળ લખવાનાં કામમાં આવે છે તે સઘળાં આપણા ગમથી જાય છે. જે ચીજમાં આ સામાન વિંટાળ્યો તે ચીજને ‘ભોજ પત્ર’ કહે છે—તે કાગળનેજ મળતી ખીળા રંગની જાડની છાળ છે અને કાશમીરીઓ તેને સઘળાં કામમાં લે છે. છાપડાંની ફાલીઆર, પહેરવાનાં કપડાં, અને ખીજાં હજારો કામમાં આ ભોજ પત્ર અકશીર છે.

કિલ્ટા વિષે હું એકવાર બોલી ગયો છું. મેલાં કપડાં ભરવાના કંડીયા જેવું કામરાંતું બનાવેલું અને તે ઉપર સફેદ ચામડું સીવી લીધેલું તેને કિલ્ટો કહે છે. આવો નવો કિલ્ટો બાર આનાથી એક રૂપ્યા સુધીમાં મળે છે. આ ઉપરથી મને લખવાનું યાદ આવે છે કે કાશમીરમાં ચામરકામ ઘણુંજ સોંધું છે, અને બનાવનાર પણ અછછ છે. ચામડાંના કુરીયર બેગ, લગામ, પોર્ટમેન્ટો, ગન કેસ, કિલ્ટો, ચપલી, જીન, વગેરે ‘પાણીને મુળે’ મળે છે, અને તે વેચનારા એકવાર જોનાની પેઠે વળગ્યા કે કેમે કરી શીટતા નથી.

કાશમીરનો ત્રીજો ઉદ્યોગ ત્યાંનું રૂપાંકામ છે. જેઓએ આપણી તરફનું નાદર કચ્છકામ જોયું હશે તેઓને આ કામનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે. રૂપાંમાં કારીને ‘ઇનલેડ’ એવું તો સજાઈથી અને કારીગરીથી કરે છે કે આપણી અક્કલ હેરાન રહે છે. વળી આકૃતી અને ‘ડિઝાઈન’માં પણ મના નથી. હું ખાત્રીથી કહું છું કે જો આ કામ વિલાયત મોકલવામાં આવ્યું હોય તો ત્યાં લુટ પડે. ખરી ચાંદીના માલના

એક તોલે રૂપ્યા ૧) આપવા પડે છે. રૂપાંની લાકડીટો વજનમાં બે તોલા કે ત્રણ તોલા હોય તેના રૂપ્યા લડીથી સાડા ત્રણ આપવા પડે પણ આપણા તરફ હોય તો એવું કામ કરવાને સોનારને એટલી મળુરીજ આપવા કલથે તો ફફડી પડે. કચ્છ અને વખણાયલું ‘દિલ્લી વર્ક’ તો આની આગળ કુચ નથી. હું માંહેથી ઘણો સામાન આણનાર હતો, પણ ડેટલાંક ન ધારેલાં કારણોને લીધે ખર્ચા ખુટવાથી ‘સસેકા ત્રીન પાંઉ’ કરી જવા પડ્યા. આ રૂપાંકામ ઉપર મીનાકામખી બહુ વખાણવા લાયક છે અને ઘણીવાર તો દસથી બાર વર્ષની વયના છોકરાઓ હાથમાં ટાંકણાં અને નાની હથોડી લઈ આ કામ બહુ ચપલાઈથી કરતા જણાય છે.

શ્રીનગરની આસપાસ જેવા લાયક

જગ્યાઓમાં ડલ લેક, શાલેમાર બાગ, અંબરનાથ, ગુલમર્ગ વગેરે છે.

શ્રીનગર પોહોંચવા પછી ચોથે દહાડે અમારા લાયકીવાળા મેહમાન શેઠ અરદેશર કાવશજી જાહંગીરે સૂચના કરી કે, આપણે સહવારથી એક લટાર મારી આવ્યે. ભલા કામમાં હીલ કેવી હોય? સહવારમાં અમારી ભાડેની કિસ્તીમાં અમો નિકળ્યા અને નાની શિકારીને બાવરચી-ખાનાં તરીકે સાથે રાખી. શેઠ અરદેશરની મેહરખાનીથી અમારી મનવાર ઉપર 'ગજખ'નો કાંઈ પાર ન હતો. બિર, પોર્ટર, બટક, ચટાકો, જાંડી, વગેરેના દેખાવથી સેવકની જીભ લાલ ચોળ થઈ આવી હતી. ડલ સરોવરમાંથી અમે હળવે હળવે હંકારવા લાગ્યા. પાણી તો એટલું થંભ હતું કે જાણે કાચના તપ્તો પાંથરો હોય. થોડુંક હંકાર્યા પછી એક દરવાજો આવે છે તેમાંથી પાણી એવું તો સપાટામાં વેહે છે કે સામેથી આવતી જોટા જાણે બંદુકની ગોળાની પેઠે આપણા અંગ ઉપર આવતી દેખાય છે. આ કાચથી આપણી ગમથી બહુ સંભાળથી હંકારવું પડે છે. આ દરવાજામાં એવી કળા કાઢેલી છે કે જ્યારે પાણી વધીને ચોકસ ઉંચાઈએ આવે છે ત્યારે દરવાજા પોતાની મેજે બંધ થઈ જાય છે. આ ઠેકાણે પાણીની દોડ એવી જોરાવર છે કે

ત્યાં જો એકાદ ‘મિલ’ અથવા ચકી ઉભી કરી હોય તો મજેહથી ચાલે.

આ ઉલ સરોવર પાંચ મૈલ લાંબો અને હડી મૈલ પોહોળો છે. કોઈકોઈ જગ્યાએ પાણી બહુજ છાલકું છે, ઘણું તો ૮ થી ૯ ફિટ હશે. પણ ઉપલી જગ્યાએ ૩૦ થી ૪૦ ફિટ ઉંડું હશે. જગે જગે પાણીમાં ઉંચું ઘાસ ઉગીને આ સરોવરની ખૂબસુરતીને બગાડે છે. કોઈ ટેકાણે તો ઝાડી એટલી ગીચ છે કે કિસ્તી હંકારવાને પણ મુશ્કેલ પડે છે. આ ઝાડી જે બરફને મળતી આવે છે તે કાપીને સુકવ્યા પછી લોક ચટાઈ બનાવે છે, જે ઘરોનાં છાપડાં ઉપર તથા મછવાને ઢાંકવા માટે કામમાં આવે છે. આ ‘ઉલ લેક’નો દેખાવ એટલું છતાંબી બહુજ રમણિય છે. આસપાસ બરફની ટોચવાળા પાહાડોની ઘટા, અને તેમાં મોટી મોટી છાંયાવાળી ખો તથા તેમાંથી પડતા બિલોરી ધોત, કાશ્મીરની બહાર બીજે ક્યાંઈ જોવામાં આવતા ન હોય. આખો રસ્તો તપ્તે સૂલેમાનની ટેકડી નજરે પડતી રહે છે. એક ખોમાં ‘ચશમે શાહી’ નામે નાળું છે. આ નાળાંનું પાણી આખાં શ્રીનગરમાં સર્વેથી સ્વચ્છ અને મીઠું છે. ઈંગ્લેન્ડે મૈલના મૈલ સુધી નોકરો તથા મછવા મોકલી આ ચશમાનું પાણી મંગાવે છે. આ પાણીનેજ સોડા લેમેનેડ બનાવે છે અને તે પાણી વાપરચું હોય તોજ ખપ થાય છે. જો નદીનું પાણી પીધું તો કમબખ્તી! આ ચશમે શાહી આગળ મહારાજાએ એક નાનો સોવામણો બંગલો બંધાવ્યો છે, અને ત્યાં આગળજ એક નાના બાગાં તુટાં મકાનમાં “ મુંબઈ ગેઝેટ ”નો આગળો મેનેજર ધરડો

મીં કોલેટ પોતાની જાંઘીના બાકી રહેલા દહાડા પુરા કરે છે ; મીં કોલેટ કાશમીરમાં જનથુક પોતાનો વાસો કીધો છે. આ ચશમે શાહીના એક ખુણામાં બણી ઉંચી શેઆલો ધોવા માટે શ્રીનગરથી આણે છે. આ ઠેકાણે કોઈકોઈવાર દસ બાર શેઆલો સુકાતી નાખેલી જોવામાં આવશે. તેમાં કોઈકોઈ ૫૦૦થી ૧,૦૦૦ રૂપિયા સુધીની કિંમતની હશે. આ ચશમાનાં પાણી વિષે માન્યુઓ ઘેલા જેવા થઈ જાય છે અને તરેહવાર વાતો કરે છે.

આગળજ તપ્તે સૂલેમાનની તલેટીમાં એક નાની મુસલમાનની કબર છે. આ મુસલમાન વિષે એવી કથા છે કે સો વર્ષની વાત ઉપર તે આ ચશમાં ઉપર એટલો કુરબાન થઈ ગયો કે શ્રીનગરનાં સઘળાં લોકોને આંહી ધજન કરીને નાચ, રંગ અને ખાનાપીનામાં બે લાખ રૂપિયા ઉડાવી દીધા. જ્યારે પોતાની સઘળી દોલત આ પ્રમાણે ખવાડી દીધી અને મરણુ પામ્યો ત્યારે તેની ઇચ્છાથી તેને ત્યાંજ બૂમીદા કરવામાં આવ્યો.

આગળ ચાલતાં શાહાનશાહ જાંહાંગીરે પોતાની બાતુ નૂર-જાંહાંનને માટે જે બાગ બનાવ્યો હતો અને જે બાગની વખાણ દુન્યાવર્ણુ કવી મીં મૂઅરે પોતાની 'લાલા રૂખ'માં ગાઈ છે તે શાહેમાર બાગ આવે છે. અત્રે ઉત્તરમાંની અગાઉ પહેલાં અમારાં 'તળીયાંનું ટાઢું' કરી લીધું હતું.

આ શાહેમાર બાગનો લાંબો ઇતિહાસ છે. કાશમીર જનાર મૂસાફરે એ બાગ જોયા વના પાછું આવવું એ ગોયા મુબર્ક

જઈને 'વિક્ટોરિયા ગાર્ડન' જોયા વના પાકું ફરયા બરાબર છે. જ્યારે દિલ્હીના શાહાનશાહ જાંહંગીર પોતાની વહાલી બેગમ નૂરજાહાંન સાથે રસાયલો પાછો રાહ ઉપર આવ્યો ત્યારે રમતગમતમાં અને મોહોબતમાં થોડા માસ પોતાની મોહોરદાર સાથે ગુજરવાને તેણે આ નામિયો બાગ બનાવ્યો હતો. કહે છે કે આ બગીચાનો 'પ્લાન' નૂરજાહાંન પોતે બનાવ્યો હતો ; એક બાજુથી ઉંચા સફેદ પાહાડો, બીજી બાજુથી સોના લંકાં યાને સોનેરી ટાપુ, ત્રીજી બાજુથી સ્થીર ઠંડો સરોવર અને ખુદ બગીચામાં હઝારો છાવદાર દરખ્તો તથા સેંકડો ફુવારાઓ ખરેખરજ એક પાદશાહી જોડાંની વિશ્રાંતિની જગ્યાનો ખ્યાલ આપે છે.

દરવાજામાં દાખલ થતાંજ એક ઉંચી બાંધેલી પાર ઉપરથી ચાલી જતાં બીજી પાર અને પછી ત્રીજી—એ પ્રમાણે દસ તબક્કા આવ્યા પછી છેક નાંકે કાળા સંગેમરમરનો એક નાનો ઝરખો બિબિ સાહેબને માટે બાંધેલો છે. જ્યારે આ બાગમાં નાચ, રંગ અને ખાનાંપીનાં થાય છે ત્યારે ચશમે શાહીનું પાણી છોડી મુકે છે એટલે તે ધસ્યું આવી બાગની અંદરથી એક પાળપરથી કુદીને નીચલી પાળપર એ પ્રમાણે કુદતું કુદતું ધોધમાર બહાર નિકળી જાય છે. આ વેળા ફુવારાની જોટલી નળીઓ મેળી છે તેમાંથી હઝારો ફુવારા ઉડે છે અને તેમનાં ટીપાં આસપાસની રોશનીના ચમકાટથી જાણે હીરાઓ ઉડતા હોય એમ લાગે છે. વાડીમાં ફળનો તો કાંઈ સૂમાર નથી. સેબનાં ઝાડ, દ્રાક્ષના માંડવા, જર્દઆળુ, શંતુર, વગેરેની સંખ્યા લખોથી ગણી શકાય. બાગની બહાર રસ્તા ઉપર બે બાજુએ

શેતુરનાં ઝાડ લગાડી દીધાં છે. જેમ આપણા તરફ થુવરની ઝાડી અથવા મેદાનમાં વડ પિપળનાં ઝાડ છે તેમ અહીંયાં શેષ અને શેતુર. ‘ગધેડાં દરાખ ચરીન્નય’ એ કહેવતઘણાંનેસથી મને આ ઠેકાંણે યાદ આવી હતી. રસ્તે ચાલનાર રાહદારીને ઝાડ નીચે ઉભો રહી ફક્ત હલાવવાનીજ વાર ! આગમાં ધરડાં ઝાડો ઉપર દ્રાક્ષના વેળા વળગી ગયલા તે એટલા ખીચોખીચ કે કેટલાંક વર્ષો સુધી કોઈએ હાથ લગાડયો ન હોય એમ લાગતું હતું.

ઇતિહાસે આપણને એટલા તો જાણીતા કર્યા છે કે શાહ જાંહાંગીર કંઈ નવાઈ જેવા લાહાટનો માણસ હતો. પોતાની આખી જીંદગી સુધી છાકટો રહી ખીન્ન દારૂ પીએ તેને સજા કરતો. તેના બેટા ખુશરૂએ બળવો ઉઠાવ્યો તેની તેને શી સજા કરી તે તો જુઓ ! ખુશરૂનાં સાતસો સાથીઓને લોઢાંના અણીયાળા સાતસો કાંટા ઉપર બેસાડ્યા અને તેમના ઉપરથી ચાલી જવાનો પોતાના બેટા ખુશરૂને હોકમ કર્યો. ત્યારે એવા શાહાનશાહને કોઈકોઈવાર શાલેમાર આગ જેવી જગ્યાની જરૂર ન પડે ? જાંહાંગીરને માટે કહે છે કે તે હંમેશ બોલતો કે હું માફ આપું રાજપાટ આપી દઉં પણ કાશ્મીર ન આપું. પોતાની માનીતી ખાંતુમ નૂરજાહાંન જેનું અસલ નામ મેહરનિશા બેગમ કરીને હતું તેના સાથે પ્યારમાં લપટાઇ શાલેમાર આગમાં તે વર્ષનો મોટો ભાગ પડી રહેતો હતો. આ નૂરજાહાંનને કોઈ નૂરમાહાલ ખી કહે છે અને જાંહાંગીરના બેટા શાહજાહાંનની માથુક જેની કબર ઉપર આગરાનો પ્રખ્યાત તાજમેહેલ ઉભો છે તેનાથી આ ખાનુને

જુદી સમજવી. જાંહાંગીરની પટરાણી નૂરજાહાંન તે સરદાર શેર અફઝલની ખાચી થતી હતી. આ સરદારને મારી નાંખી તેની વીધવા સાથે જાંહાંગીર પરણ્યો. જ્યારે આ સઘળા તવારીખના સફાનું સ્મરણ ખાગમાં ઉભાં ઉભાં થાય છે ત્યારે મનને બહુ આનંદ લાગે છે. કાળા સંગેમરમરની બંગલી જે બહુ નાની છે તેના પાલીશ કીધેલા ઓટલા ઉપર જગે જગ મેં બેસી જોયું કે જોઉં હું પણ શાહાનશાહ જાંહાંગીર જેવો લાગું છું કે નહીં. વાર આપણે પોતે શાહાનશાહ ન થઈએ તો શાહાનશાહ બેઠા હોય ત્યાં બેસીએ તો ખરા. મહારાણીની જુબીલીને દહાડે જ્યારે ‘ટાઉન હાલ’ના ઉંચા વરંડા ઉપર સઘળી ક્રિયા ગવર્નર સાહેબે ખલાસ કરી અને સઘળા અમલદારો વિદાય થયા ત્યારે ખાલી પડેલાં તખ્ત ઉપર એક હોરાજી ચઢી બેઠા હતા તે વાત ઉપલા વિચારને મળતી આવે છે.

આ ઉલ લેકનો કેટલોક ભાગ એટલો તો સાફ છે કે વાંકું વળીને જોતાં માંહેથી માછલીઓ તરતી જણાય છે. તેમ કેટલોક ભાગ એટલો તો ગિચ ઉગી ગયેલો છે કે મછવાને ચાલવાનું કઠણ પડે છે. આ ઉલ લેકમાં શિંગોડાં હજારો મણુ ઉગે છે અને તેની મહારાજને મોટી આવક છે. ફક્ત ‘ઉલાર લેક’માંથી વર્ષ દહાડે ૬૦,૦૦૦ ટન શિંગોડાં નિકળે છે અને ૧૩,૦૦૦ માણસનો આખ્યાં વર્ષનો ખોરાક થાય છે. ગરીબ કાશમીરીઓનો એ મોટો ખોરાક છે. તેને છોલીને કાચાં અથવા બાફીને શેટી બનાવી ખાય છે. જેઓને માછલી પકડવાનો શોખ હોય તેઓને ઉલ લેકમાં મળહ પડે છે. આ સરોવરમાં જ્યારે ફરતા હોઈએ ત્યારે સંખ્યાબંધ મછવાઓ

લાંબા 'હુક' લઇને કમળના રોપા એકઠા કરે છે. કહે છે કે આ રોપાને બાશીને કાશમીરીઓ ખાવામાં લે છે.

કાશમીરની ખરી મજલ એ છે કે તે ભૂમી આપણી ભૂમીથી કેવળ ગુદીજ કીસમતી છે. હિંદુસ્તાનની બાળી બરમ કરી નાખનારી ગર્ભિ અથવા વિલાયતની કંટાળો હિપગવનારી ધુમસ સાથ સરખાવતાં આ બાગે બેહસ્ત છે. ડાકટર વિલસનના બેટા મી० એન્ટ્રુ વિલસને એકવાર કાશમીરના મહારાજને કહ્યું, કે “મારી મૂસાફરીઓમાં સર્વેથી ખુશનુમા ભૂમી ઘટાલી, જાપાન, અને કાશમીર છે.” આ વાત મહારાજને પસંદ પડી નહીં. તેનાં બે કારણ હોય, એક તો મહારાજ મનમાં આમ બોલ્યા હોય, કે “ભાઈ મીઠો ગાળો મુકો, અંહી તમારું કાંઈ કામ નથી”—અથવા બીજું તો કાશમીરનું નામ છેલ્લું મુક્યાથી મહારાજને અપમાન લાગ્યું હોય. ગમે એમ હોય પણ કુદરતની બક્ષેશ જેવી કાશમીર ઉપર છે તેવી બીજા કોઈ મુલક ઉપર નથી. જો આ મુલક અડધા જંગલીઓના હાથમાં હોવાને બદલે કોઈ સુધરેલા રાજ્યવાળાઓના હાથમાં હોય તો તેનું શું થઈ જાય તે પણ કહેવાઈ શકાતું નથી. સાહાઈ મૈલ પોહોળા અને ચાળીસ મૈલ લાંબા સપાટ મુલક ઉપર સ્થિર સરોવરો, બરફના પાહાડો, લીલી કંજર જેવી ખીણો, ધમધમ પડતા ધોતો અને મસ મોટાં ફળોથી ઝુલી પડેલાં ઝાડો અને પરી સમાન સ્ત્રીઓ સિવાય અત્રે બીજું કાંઈ નથી. અંહી જેવાં ચુનાર, એદમ અને પોપલર અથવા સફેદાનાં રાક્ષશી ઝાડો છે તેવાં આખખી પૃથ્વીમાં નથી.

શ્રીનગર એક કાબા જેવી છે. આઘેથી તે શૂશોભિત છે

પણ ઘણું આગળથી જોવું નહીં; નહીં તો પાઉરના લેપડ અને ગાલ ઉપર રંગ દીસી આવે. અફસોસ કે આ મુલક જેમ ખૂબસુરત છે તેમ લોક ચપળ નથી. કાશ્મીરને કિતી લેનાર રણજીતસિંહે સર અલેકઝાન્ડર બર્ન્સને કહ્યું હતું, કે “કાશ્મીરમાં એટલી તો મોજમજલ અને ભોગવવાનું છે કે મારા જે માણસોને ત્યાં મોકલું છું તેઓ હરામઝાદા બની જાય છે.” મૂચર ક્રૉફ્ટ નામનો મૂસાફર લખે છે કે તેઓ એકળપેટા, વહેમી, અભણ, લુચ્છા, દગાખોર, અપ્રમાણિક અને જુઠા છે. હમણા તુરતનો જઈ આવેલો એક ઈંગ્લેન્ડ મૂસાફર કહે છે કે તેઓ આળસુ, ગંધીલા, નિચ, હિચકારા, અવિશ્વાસુ અને બગાડાના સાથી છે. પણ આમ તેઓ ધૂવડ બની જાય તેની નવાઈ નથી. એક તો જાતે પોચા અને એશઆરામમાં રહેલા તેમાં વળી જમાનાના જમાના સુધી લડવૈયા લોકોને હાથ હાડમાર થયલા એટલે પછી દેશાભિમાની અથવા જાતીભિમાની તેઓમાં હોયજ ક્યાંથી? કાશ્મીરના મહારાજાનો ‘કામનમાં કામન’ સિંપાઈબી તેમને ધક્કા મારે તેમાં શી નવાઈ!

કાશ્મીરની સ્ત્રીઓની ખૂબસુરતી જો જગ ગવાયલી છે. જ્યારે હું પાછો ૫૪૦૦ સારે મને બહુ રમુજ પડી કે મારા મિત્ર મંડળ તરફથી પહેલો પ્રશ્ન એજ નિકળ્યો કે ત્યાંની સ્ત્રીઓની વખાણ થાય છે તે ખરી કે ખોટી? હું કહું છું કે, કાશ્મીરની ખરી ખૂબસુરત સ્ત્રીઓ જોવી હોય તો કાશ્મીરની બહાર જાઓ. તેઓની આંખો રત્ન જેવી છે ખરી, પણ જે ખરેખરાં રૂપવંતાં છે તે ઉંચી વર્ણનાં છે અને ઘરમાં ભરાઈ રહે છે. કહે છે કે, સાધારણ

લોકમાં જે છોકરી સોવામણી નિકળવાની ઈધાણી બચગીથી આપે તેને આઠ વર્ષની વયમાંથી વેચી નાખવામાં આવે છે. કાશમીરમાંથી છોડીઓને બહાર લઈ જવાનો હોકમ નથી તે છતાં ઘણી છોકરીઓને ચોરીછુપીથી પંજબ ભણી લઈ જવામાં આવે છે એવું ઘણા મૂસાફરોનું મત છે. એક ચીજ મારા જોવામાં આવી તે એ હતી કે ઘણીખરી કાશમીરી સ્ત્રીઓ અંગે દુબળી છે; એમનાં અણીયાળાં, નાંક, લંબુચી કુંઠડી, કાળી પણ લંબુચી આંખોને લીધે તેઓ યાહુદી અથવા સરકાસ્યન ખૂબસુરતીઓને વધારે મળતી આવે છે.

હાલના મહારાજાની અગાઉનાં રાજ્યમાં જ્યારે રેઝીડન્ટ સાહેબનો પથારો ત્યાં ઝાઝો ન હતો ત્યારે ઈંગ્રેજ મૂસાફરો ટપાટપ ઉંચકાઈ જવાના કમનશીબ દાખલા બન્યા હતા. લફ્ટનન્ટ ડોર્ષે શ્રીનગરમાં ફર્યા પછી ‘કાશમીરમાં અંધેર’ એવે નામનું ચોપાન્યું ૧૮૬૮નાં સાલમાં છપાવ્યું. આ વાર શ્રીનગરમાં મોસમ ખલાસ થવાથી તે એકલોજ બાકી રહી ગયો હતો એવામાં તે અચપ્પચ મરણ પામ્યો. કેટલાકો કહે છે કે તપ્તે સૂલેમાન ઉપર ચઢતાં હાંફ ચઢી જવાથી તેનું મરણ નિપજ્યું હતું. પણ ઘણુંખરું મત એવું હતું કે ‘કાશમીરમાં અંધેર’ ના બદલામાં તેવણને આ સરપાવ મળ્યો હોવો જોઈએ.

ડાક્ટર એમસ્લી પાદરી હતો અને ગરીબ ગુરબાંને દવા આપતો. તેણે એક કાશમીરી ડિક્ષનરી પ્રગટ કરી હતી. આ કમબખ્ત પુરૂષે કાશમીરમાં ચાલતી બેદાદી વિષે કાગળો છપાવ્યાં અને થોડાજ વખતમાં તેઓખી પોંદતા થઈ ગયા. મીં હેવડ નામના એક ગ્રહસ્થે હિંદુસ્તાનનાં ઈંગ્રેજી વર્તમાન પત્રોમાં

મહારાજની તથા તેનાં લશ્કરની નિંદા કરી. આ વેળા તે ગિલ-
 છતથી પંજબ તરફ આવતો હતો ; માર્ગમાં એક કાશ્મીરી
 સરદારનાં ગામમાં ઊવણી નાંખી. તે રાતના તેણે પોતાના
 તંત્રીની આસપાસ ૨૦૦ હથીયારબંધ સિપાઈઓને જોયા. કંઈબી
 કારસ્તાન છે એમ જાણી હેવડે હાથમાં રિવાલ્વર લઈ આજ્ઞી
 રાત બેસીને લખ્યા કર્યું. સવારમાં કમનશીબે તેને લગાર ઝોંપ
 આવી, એટલામાં સરદારે આવી તેને પકડી તેના હાથ પિઠ પાછળ
 બાંધ્યા અને તેને જંગલમાં લઈ ચાલ્યા. જંગલમાં તેને જખેહ
 કરવાની તૈયારીઓ જોઈ આ કમળખત મૂસાફરે મોટી રકમ
 આપવા માંડી પણ નિર્દય શત્રુ સમજ્યા નહીં. તેઓએ તેને
 ગુંટણ ઉપર બેસાડ્યો અને તે બંદગી કરતો હતો એટલામાં
 તેને એક બુઠી કાઢાડીથી રેંહસી નાખ્યો. આ શોકકારક
 આક્રમણ વિગતવાર હેવાલ રાંપલ જીયોગ્રાફીકલ સોસાયટીનાં
 પુસ્તકમાં આપેલો છે.

ખ્રિસ્તીપનાં નામથી કાશ્મીરીઓ ખરેખરાજ ફફડે છે. પહેલી
 પંજબની લડાઈ પછી ૧૮૪૬માં અમૃતસરના કરારની રૂઢે
 આપણે કાશ્મીરનો મુલક હાલના મહારાજના બપાવા ગુલાબ-
 શીંગને પંચોતેર લાખ રૂબે વેચ્યો, પણ ન્યારે તે આ
 ખરીદેલા મુલકને કબજે લેવા ગયો ત્યારે ત્યાંની રૈયત સામી
 થઈ અને તેનાં લશ્કરને હાંકી કાઢ્યું. આખરે ખ્રિસ્તી
 સરકારની મદદથી તે ગાદીએ બેસવા પામ્યો. તેવારે આપણી
 સરકાર પાસે કુલુસમાંથીસ હતું, એટલે વર્ષ દહાડે ત્રીસ
 લાખની ઉપજવાળો મુલક પોણા કરોડમાં વેચી દીધો. આ
 સાદું હેમકાઈથી ક્યાં પછી હવે યૂરોપિયનો ત્યાં ધાઈ પડવા

માંજે છે તે કાશમીરીઓથી બેઠ શકાતું નથી. યૂરોપિયનો ત્યાં છડેચોક બેઠે છે કે આ મુલક બે બ્રિટીષનાં સ્વાધીનમાં હોય તો યૂરોપિયનોનો મોટો ભાગ ત્યાં આવી વસે. હિંદુસ્તાનમાં નોકરી કરી ઘરડા થઈ અહીં બાળગોપાળ સાથે બહુક આવી રહે. આ જ્યારે કાશમીરી સરકાર અને કાશમીરી રૈયત સાંભળે છે ત્યારે તેમને કુદરતી બડકણ ભરાય છે. એ લીધે તો તેઓ એક તસુ જમીન કાઢી બ્રિટીષ રૈયતને વેચતા નથી કે રખે હાથ આપતાં પોંહાચો લઈ બેસે.

કાશમીર શોખને થકી જતા ઘણાખરા મૂસાફરો અકટોખર માસમાં પાછા ફરે છે. અને તેઓ સીધા પાઘરા ધર જાય તે માટે પંજબની બ્રિટીષ સરકારે બહુ મક્કમ કાયદા ધડી કાઢ્યા છે. જે ચાર રસ્તા ઠરાવ્યા છે તે ઉપ્રાંત બીજે રસ્તે જવાની સખ્ત મનાઈ છે. જમ્મૂ થઈને જવાનો માર્ગ તો મહારાજની ખાસ ઇચ્છાથી યૂરોપિયન મૂસાફરોને બંધ કરવામાં આવ્યો છે.

જોકે કાશમીરમાંથી સ્ત્રીઓને કાંઈબી જહાને કાઢી લઈ જવાની મનાઈ છે તોયે હિંદુસ્તાનના જૂદા જૂદા ભાગોમાં ઘણીક કાશમીરી રૂપસુંદરીઓને ઝનાનામાં લાવી રાખેલી છે. કાશમીરી સઘળા કાયદા પાલવાને મૂસાફરને માથે જરૂર ફરજ આવી પડે છે, નહીં તો તેને મુલકમાંથી કાઢી મુકવાનો રેઝીડન્ટ સાહેબને અપ્પત્તાર છે.

કાશમીરના મહારાજ તે ખરેખરા મહારાજ છે. હાલના મહારાજના બાપ રણબીરસીંગને માટે કહે છે કે એકવાર તેને ગુરૂઓએ કહ્યું, કે “તેના સ્વર્ગવાશી પિતા ગુલાબસીંગનો આત્મા એક માછલીનાં રૂપમાં

જાઈ પેઠો છે.” આ ઉપરથી રણુભીરસીંગે હુકમ કાઢ્યો કે આખા કાશ્મીરના મુલકમાં કોઈએ મચ્છી મારવી નહીં. આથી તો લોક બહુ મરવા પડ્યું કેમજે ત્યાંની રૈયતના અડધા ભાગનો ખોરાક મચ્છી છે. તાળીઆરોળ પડી રહી—અંતે થોડાંક વર્ષ જવા પછી ગુરૂઓએ વાત ફેરવી તોલી, કે “મરનાર મહારાજનો આત્મા હવે કાંઈ બીજાં રૂપમાં પ્રગટ થયો છે.”

કાશ્મીર દરિદ્ર અવસ્થામાં છે તે માટે મહારાજનો સાધારણ રીતે હું વાંક કાઢી શકતો નથી. તે બાપડો શું કરે? તેનું ત્યાં કશુંએ ચલણ નથી. પહેલો હાથ રેઝીડન્ટ સાહેબનો છે અને બીજો દિવાન લજમણદાસનો છે. મહારાજ તો માત્ર સોબણ સાબણના ભૈયા! હાલના ગવર્નર સાહેબનો રૂપ્યા ૧૭૫નો દસ માસે પગાર! પણ તેથી કાંઈ લુલવું નહીં, કેમજે એની આગળ જે ગવર્નર હતો તેને રૂપ્યા ૨,૦૦૦ મળતા હતા અને હવે પછી જે થાય તેને કદાપિ પચાસબી મળે. ત્યાં બધો હિસાબ ‘ખામ’ રૂપ્યાનો છે. ખામ રૂપ્યો એટલે આપણો અડધો રૂપ્યો. કોઈને પુછ્યે, કે “દર માહે ક્યા મીલતા હય?” —તો કહેશે—“છે ખામ રૂપીઆ, ગરીબ પરવર,” યાને ચોખ્ખા રૂપ્યા ત્રણ! આ જ્યારે મારા જાણવામાં આવ્યું ત્યારે મને દમણના ‘પારધાંડ’ની યાદ આવી. ત્યાંથી સિનોર સાહેબને રૂપડી વીસ મળતી હોય ને પુછ્યે ત્યારે કહેશે, “૨૦૦ પારધાંડ.” આપણે અણગણ્યા તે શું જાણ્યે કે પારધાંડ તે શું હશે? ખસેનું નામ સાંભળી મોહું ભરાઈ જાય પણ રૂપ્યાના દસ પારધાંડ છે કે એકસો છે તે મને બરાબર યાદ નથી.

શ્રીનગરના સધળા કાશ્મીરી વઝીરો અને દિવાનોને માટે એકજ સમજ પડે તેવો શબ્દ આપીશ. તેઓ સધળા ‘હમ્મય’ છે. નાનો ટોચથી જેવો કારખારી તેખી વઝીર ! આંડીખંધ વઝીરો આંખ વિંચીને ભરી મુક્યા છે અને નામ તો એવાં ડમ્મરદાર કે બે ઘડી જીવ ધરાઈ જાય. ચિક્ક જસ્તીસ તેજ રેશમનાં કારખાનાંના વડા ! ઇંટ બનાવવાનાં સરકારી કારખાનાંના વડા તે કર્નલ જોહાર ! ચૂનાની ફાકટરીનો વડો તે દિવાન સાહેબ—અવાસ બળી ગયા ને કોયલા રહી ગયા !

એક હુન્નરમાં હુન્નર બાકી શેઆલનો રહ્યો છે અને તે ઉપર સધળી મદાર છે. કુલ કાશ્મીરમાં જેટલી શેઆલો બને છે તેના ૮૦ ટકા ફ્રાન્સમાં જાય છે. અમેરીકા ૧૦ ટકા, ઈટાલી ૫, રશિયા ૨, અને ઈંગ્લંડ ૧ ટકો વાપરે છે. હજુખી કાશ્મીરી ઉંચી શેઆલના ત્રણથી ચાર હજાર રૂપા ઉપજ શકે છે. સુમારે ૧૩ લાખ રૂપાની શેઆલો વર્ષ દહાડે કાશ્મીરથી બનીને બહાર જતી હશે. એ ઉંચાં નંગ સારૂ ઉનનાં બકરાં ચારકંદથી આવે છે, તે ખૂદ કાશ્મીરની પેદાયશ નથી. મોટો જીલમ તો એ છે કે શેઆલના ત્રણ-કરોને કાશ્મીર છોડી બહાર જવાનો અથવા પોતાનો ધંધો બદલી બીજા ધંધો લેવાનો હુકમ નથી. તેઓ ગુલામ જેવા મુલામ છે અને તેમને દરરોજના ધણામાં ધણા દોઢ આનાથી બે આના મળતા હશે !

કાશ્મીરમાં કેટલીક જગ્યાઓ જેવાજોગ છે, જે કોઈખી સૂસારે જેવા વના પાછું ફરવું નહીં. જે નદીમાં પૂર ન

હોય તો ઇસ્લામાબાદ બે દહાડામાં ક્રિસ્તીથી જવાઈ શકાય. કાશ્મીરનું મોટું સૂખ એ છે કે ત્યાં ઠંડી છે, ગર્મી છે, વરસાદ છે, પણ વાયુ નામ માત્ર નથી જોયી તાંબુમાં રહેવાઈ શકાય છે.

કાશ્મીરનું અસલ પાયતખ્ત પંદ્રીનાથ કરી છે. ત્યાંનું દેહકું આખ્યાં હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત છે અને હજારો મૈસની મંજલ કાપતા હિંદુ પૂંજરીઓ આ દેહકુંમાં પૂંજ કરવા આવે છે. અમને માર્ગમાં ઘણીક રૂપાળી હિંદવાણીઓ અને વણુગનરો પાંડિપ્યાદી આ મંદીર જોવા જતી મળી હતી. ધારવામેળે પાંડવના પાંચ છોકરાઓનાં વંશમાંથી આ મંદીરનો પાયો નખાયો છે. આ દેહકુંની આસપાસ પાણી ઘણું હોવાથી બરાબર તપાસ થઈ શકતી નથી, પણ કેટલાક મૂસાફરો જોયો જઈ આવ્યા તેઓ કહે છે કે છાપડાં ઉપર બહુજ નાદર કોતરકામ કરેલું છે અને તે ચિત્ર અને રોમન કિસખને મળતું આવે છે. યૂરોપિયન મૂસાફરો બઈ પડે છે કે પ્રાચીન કાળમાં ચિત્ર અને રોમનો આ ઠેકાણે આવી વસ્યા હશે તે વેળાએ આ કળા તેઓએ સૂઝ પાડી હશે. પણ આ બુનાં મંદીરોની ઉમ્મર જોતાં બ્રાંતિ આવે છે કે સો વસા ચિત્ર અને રોમનોએ પોતાનાં 'ડીઝાઇન' અહીંથી તફડાવ્યાં હશે.

કાશ્મીરની કુલ વસ્તી જમ્મૂ સુધાં પંદર લાખ માણસની ધારવામાં આવે છે. ૧૮૬૯માં જ્યારે ગણતરી થઈ ત્યારે ૪,૭૫,૦૦૦ની વસ્તી ધારવામાં આવતી હતી, પણ તે વધીને પંદર લાખની થાય એમાં નવાઈ નથી, કેમજે એકકડા કાશ-

મીરી સ્ત્રી સરાસરી દસથી પંદર બચ્ચાં જણે છે. વળી કાશ-મીરની સંખ્યા ત્રણ મદદે એક સ્ત્રી છે તે જોતાં આ પેદાશ નવાઇ જેવી છે.

કિસ્તીમાં જ્યારે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મૂસાફરી કરતાં રાતના માંહેજ સુતું પડે ત્યારે આંખ વિંચીને સુતું નહીં, કેમજે તેમ કરતાં ઘણીક ગમત તમારા જોવામાં ન આવશે. રાતના માળુઓ નદી ઉપર બતી ધરી છાલકી જગ્યામાં માછલીને નાનો ભાજો મારી પકડે છે. નદી માછલાંથી એટલી ઉભાઇ જાય છે કે એક કલાકમાં પાંચી ૬૦ માછલાં પકડાઇ આવે છે. કોઈકોઇ તો તેમાં ખાસ્સી ચારથી પાંચ શેર વજનમાં હશે.

ઈસ્લામાબાદ ઠેક મહવામાં જવાતું નથી. બેએક મૈલ આગેથી ઉતરવું પડે છે. શ્રીનગરથી બીજું શહેર ઈસ્લામાબાદ છે. એમાં સુમારે ૧,૫૦૦ ઘરો હશે. હિંદુઓ તેને અનતનાગ કહે છે અને ખરેખર ત્યાં સર્પ અથવા નાગની સંખ્યા જોતાં આ નામ ખરેખર જ આપ્યું છે. શહેર કંગાલ છે પણ તોયે ત્યાં ૧૫ મસીદ છે. લોકો શેઆલ વણવાનો અને ચમારનો ધંધો મૂખ્ય કરી ચલાવે છે. સૂસાફરોને કાજે ત્યાં બે માળની એક હવેલી છે. ત્યાંનાં પાણીમાં ગંધકનો ભાગ છે અને તેથી તેમાં મોટી માછલીઓ દોડતી દૂરે છે પણ તેમને મારવાની સખ્ત મનાઈ છે.

આ ઈસ્લામાબાદમાં કેસરની મોટી ઉત્પત્તી છે. એનાં ફૂલ તાજાં હોય ત્યારે વાસ આવતાં નથી પણ સુકાયાં એટલે માથું શીડી નાખે છે. આ બીજામાં વર્ષ દહાડે

૨૦,૦૦૦ રતલ કેસર પાકતી હશે. એ જમીનને એટલી ચુસી લેતી કહેવાય છે કે, દસ બાર વર્ષમાં જમીનને ખીલકુલ થાકવી નાખે છે અને બીજાં આઠ વર્ષ સુધી એ જમીનને પડત નાખી મેલ્યા સિવાય કામ આવતી નથી.

હું આટલું બધું કાશમીર વિષે ટકટક કરી ગયો. પણ કાશમીર નામ કેમ પડ્યું હશે તે હજી સમજાવ્યું નથી. જુઓ સાંભળો :—

કાશમીરનો આખો મુલક અસલ એક મોટો સરોવર હતો. આ સરોવર તુટી ગયો અને જગે જગે જમીન નિકળી આવી. આ સરોવરનું નામ ‘સાહલીસાર’ કરી હતું. તેની આસપાસના પાહાડોમાં લોક વસતું હતું. કથા છે કે આ સરોવરમાં યલદેવ નામનો એક રાક્ષસ આવી ભરાયો અને સરોવરો માંહેનાં કસેડો માછલાં ખાઈ ગયો, તોયે તેની રૂચી તૂટ ન થઈ એટલે લોકને ખાવા માંડ્યાં, જેથી લોક ખીદીને હિંચા પાહાડો ઉપર ભરાયાં. આ ઠાંકણે એક પવિત્ર રિષી આવી ચઢ્યા તેનું નામ કાશ્ કરી હતું. આ રિષી એટલા તો પવિત્ર હતા—નરા જાણે અમારા કેટલાક મોખેદો—કે તેઓ મોઢેબા કરી શકતા. તેઓએ આ ખીસ બેઈ કોધાયમાન થઈને જમીન ઉપર પેસતાનું ત્રિસૂળ ઠોક્યું એટલે ખાણી ઉતરી ગયું અને યલદેવ રાક્ષસ મરણ પામ્યો. આ રિષીનાં નામ ઉપરથી તે મુલકનું નામ કાશમાર યાને કાશમાર—કાશમીર—પડ્યું. પછી ખડે ખોદું તો ઈશ્વર જાણે !

આ પ્રમાણે કાશમીરના મુલકનો ઉપર ટપે હવાલ

આપવાનો મેં યત્ન કર્યો છે. કદાપિ વાંચનાર જુહારે કે સધળું જોવા પછી શું વિચાર ? નાશીપાસી, અભયખી, કે ખુશાલી ? જેટલું જોઈ તેથી હું તદ્દન નાશીપાસ થયો છું એમ કહું તો તે સાચું કહેવાશે. કુદરતીરચનાથી હું મોહ પામ્યો, પણ મેં મારાં મનમાં જે તુરંગ બાંધ્યા હતા તે હવામાં ઉડી ગયા. કાશ્મીર જવા અગાઉ મારાં મનમાં એવું હતું કે હું ત્યાં સધળાં પરીયાં જોઈશ જેઓને માત્ર પાંખ ન હશે; પણ તે પરીયાં તો સધળાં ત્યાંની ભૂમી છોડી ઉડી ગયલાં જણાયાં અને તેને બદલે નાચારી, બેવકુફાઈ, અને હિચકારાપણું સામે આવી ઉભું.

ઓ કાશ્મીરના બેહસ્તના બાગ ! કવેશ્વરોએ તારી ખૂબીનાં વર્ણન ગાયલાં ક્યાં છે ? ઈતિહાસ કર્તાઓએ તારે માટે મારેલી ડીંગો ક્યાં સુધી ગઈ ? તારી સ્ત્રીઓની ખૂબસુરતી માટે દેશ પરદેશનાં લોક ઘેલાં થઈ ગયલાં કહે છે તે રૂપસુંદરીઓ ક્યાં સંતાઈ બેઠી છે ? જે વાતની તો વકી ન રાખેલી તે ઉલટું જોવામાં આવ્યું, તે એ કે કકડતી ભૂખ ! રૂચી તો એવી લાગે કે જાણે આખો બકરો ખાઈ જાઉં. કુદરતી રચના, પાહાડોની ઘટા, બરફની ટોચો, વગેરેને માટે જેટલી મેં વકી રાખી હતી તે કરતાં બેવડી પાર પડી. તખ્તે સુલેમાન ઉપરથી જે દેખાવ દીસે છે તેવો મેં કોઈ કાળે જોયો નથી અને હવે પછી કોઈવાર જોવાની આશા રાખતોથી નથી. અંહી ઉભા ઉભા ચોમેર બરફના બિલોરી પાહાડોથી આપણે ઘેરાઈ ગયલા લાગ્યે છીએ. એકીવારે આંખમાં આંખા રૂપ મૈલ બરફના પાહાડ નજરે પડે છે એમ હું હિમ્મતથી કહી શકું છું. આ મધે હરખા નામે પાહાડની ટોચ સર્વેથી ઉંચી યાને

૧૭,૦૦૦ ફિટ ઉંચી છે. શ્રીનગરમાંથી વહેતી નદીનો પાટ ૮૮ વાર અથવા ૨૬૪ ફિટ પોણોજો છે અને તે 'સરપેન્ટાઈન' યાને સર્પરોડો તથા સ્થિર હોવાથી જ્યારે કુદરતે નહીં પણ માણસે પોતાના હાથે ખણીને બનાવ્યો હોય એવો લાગે છે. જ્યારે ગર્મમાં બરફ પીગળવા માંડે છે ત્યારે નદી છલાછલ બરાબ જાય છે અને પાણી હાથને ટાકું લાગે છે પણ ઉનાજો ખસાસ થવા પછી તો કોઇ કોઇ ઠેકાણે થોડાક તસ માત્ર પાણી રહેતું હશે.

પાછું ફરવું.

હાલ મને વધુ કાંઈ ચાદ આવતું નથી. મારી નાની 'નોટ બુક'માં ટપકાવી લીધેલી યાદીઓ ખલાસ થઈ છે. મારે હાલ તુરત તો હું મારો પાછો ફરવાનો હેવાલ આપું છું, પછી બીજા કાંઈ ધ્યાનમાં આવશે તો પછવાડેથી આપીશ. મને ધણી તરફથી ભલામણ થઈ કે મારે ગુલમર્ગ અને અંબરનાથ જોવા વના જવું નહીં. પહેલાં તો મને વખત ન હતો, બીજા તો મારું ધક ધ્યાન મુબઈમાં ભરાયું હતું અને ત્રીજા તો ગુલમર્ગ જવાની આ મોસમ ન હતી. અંબર મળવા પ્રમાણે આ વખતમાં સાં એક જાતના નાના સાંપ એવા થાય છે કે માણસને ડાખતાંજ માણસનું અંગ ડૂગી જાય છે અને તેની સુરત બદલાઈને બદસુરત બની જાય છે. મોહોસમમાં યૂરોપિયનો ગુલમર્ગ જઈ રહે છે અને તે વેળાએ શ્રીનગરના દુકાનદારો પોતાની દુકાનો સાં લઈ જાય છે.

અંબરનાથ ન ગયા તેનું કારણ એ જ અંધી જઈને પાછું આવતાં બીજા ખારસા આઠ દહાડા નિકળી જાય. આ અંબરનાથ ઉપર હિંદુઓ મરી શીટતા જણાય છે. છેક સિલોન વેરથી આ મંદીરે જાત્રાળુ આવે છે. તે માંહેનો મોટો ભાગ

એમ માને છે કે શ્રિયાળામાં આ મંદીરનાં દિવાનખાનામાં બરફનો લીંચ પેતાની મેળે બંધાય છે.

રાણીસાહેબની સાલધરેહ તા. ૨૪મી મેએ પડવાની હતી જે દહાડે કાશ્મીરના મહારાજ સાહેબ શ્રીનગરમાં આવેલા સર્વે મુસાફરોને મોટી જીયાફત આપે છે. અમેએ ઠરાવ્યું કે અમેએ તા. ૨૩ની સહવારનાં નિકળી જવું. ૨૩મીએ સહવારમાં હજુ તો આંખ લાગી છે એવામાં ધડાધડ તોપ પડવા લાગી. અમે ચમકીને ઉઠ્યા અને વિચારવા લાગ્યા કે અમે દિવસ ચુક્યા કે શું? રાણીની સાલધરેહ તો કાલે અને આજે તોપ શાની? એક, બે, ત્રણ, ચાર, આમ ધડાકા ચાલુ થઈ થોડી વારમાં બંધ પડ્યા. ખબર કાઢતાં માલમ પડ્યું કે કાશ્મીરના ઉજમારા અમલદારોએ ચૂક કરી હતી. અને ચૂક જણાતાંજ સલામતી અડધી આપીને બંધ કરી હતી. અમારા મિત્રોના ધણા આચ્છને લીધે તે દિવસે શ્રીનગર છોડવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને ખીજે દિવસે જવાનું ઠરાવ્યું.

ખીજે દીને સહવારમાં તૈયાર થઈ સામાન કિસ્તીમાં લાધ્યો અને અમારા મેજબાન શેઠ અરદેશરને તેમનાં ખાનગી મકાનેથી આવવાની રાહ જોતા ઉભા. ચાલવાનો રસ્તોખી ન હતો કે સ્ટેજ જઈ આવતો. સંધ્યું પાણી સાથેજ કામ! મેજબાન આપી શક્યા નહીં એટલે દલગીરી સાથે તેમને મળવા વના રૂખસદ લેવાની ફરજ પડી, કેમજે તડકો ચઢવા માંડ્યો હતો. વળી તે દહાડે રાણીની સાલધરેહ હોવાથી સલામતી છુટવા માંડી હતી એટલે અમે તો એમજ

No 97

JAMMU AND CASHMIRE STATE

Official Post
Receipts
being as

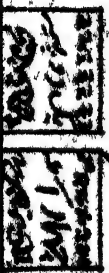
Amount Blanked 1/4 to Station
Amount for reply
Foreign charge

Sole office
S. R. 16/7

Signatures of Tele
master
S. R. 16/7

Amount of
1/4

Date 20/5/17

ટેલીગરાફ રીસીટ.

આ નકલ ખરાબર છે. પેલ્લવેલ્લી આ રીસીટ જોઈ
મને હસવું આવ્યું હતું તેમજ કદાચ મારા વાંચનારને પણ
આવે! મથાળાંના દસખત શું સરખા અને મરોડદાર છે!
બલા આદમીઓ સૌ ખરચીને સવાયાની વાળુ! પાંચ
રૂપીઆ ખરચે તો આખું વર્ષ ચાલે એટલા ટેલીગરાફના
ફારમો મળે. આ શીઘ્રથી લખેલા ફારમ દેખાઈતા કોઈ
છોકરા પાસે ચંડાં કઢાવેલાં છે. અજબ છે કે રેસીડન્ટ સાહેબ
કાંઈ બોલતા નથી.

મચકાયા કે બાણે સમજે કે આ સલામતી આપણા જ માન ખાતર છે !

એક વાત મારે નોંધી લેવી જોઈએ કે અમે જે દહાડે નિકળ્યા તેને આગળેજ દહાડે શિનીક્સ કંપની સાથે મહારાજને કરાર થયા હતા જેની રહે ઉપલી કંપનીને શ્રીનગરથી ઠેઠ રાવલપીંડી પોહોંચાડવાની સત્તા મહારાજએ આપી હતી. અને એ કરારની રહે સર્વેથી પહેલો કાશમીરી મૂસાફર તમારો સેવક પોતે હતો. ઉપલી કંપનીના એજન્ટે મને મુખ્ય-રકબાદી આપી કે, કાશમીરની તવારીખમાં આવી ગોઠવણ પહેલીજ વાર થઇ છે અને તેમાં નાનું ૧લી ટીકીટ તમારે નામની છે ! અમારે સાડા બે તરુ તથા નોકર સાડા ખચ્ચર અને અસખાખ સાડા બે ખચ્ચરો મળી રૂપ્યા ૮૨ બચ્ચા પછી તારે આંશીસમાં જઈ તારે કર્યો. આ તારે આંશીસ વિષે વધુ બોલવાની કંઈ જરૂર નથી. મારી પાસે એની રશીટ છે તેની *fac simile* યાને આબેહુલ નકલ જો બનશે તો આપીશ. બહા આદમીઓ ! લખ્ખો રૂપ્યાનો ખર્ચ કરે અને સવાકાની વાણ !

સહવારના આઠ વાગે અમારી કિસ્તીમાં સ્વાર થઈ અમેએ શ્રીનગર છોડ્યું અને નદીના રોહ સમેત સપાટામાં ધરબણી ચાલવા માંડ્યું. હિચકારા માળુઓ બહુ થવા લાગ્યા કે બીજે દીને સહવાર સુધીમાં બારામુલા નહીં પોહોંચાશે કેમજે રાતના અંધારામાં હંકારવું ધારતી બધું છે ; પણ ધનામની લાલચ આપી એટલે આખી રાત હલેસાં તાણી સહવારના પાંચ વાગતામાં બારામુલા પોહોંચાડી દીધા. અલબત્તે

રાતના ક્રિસ્તીમાંજ સુવું પડયું હતું અને જતી વેળાના જેવોજ સંધળો મામલો હતો. માત્ર ૨૨૬ એટલેજ કે ઠંડી ધણી લાગવાથી માણુઓએ અમારી ક્રિસ્તીની આસપાસ ધાબળીઓ બાંધી બંધબસત કર્યું હતું અને અમે જેમ ઝનાનાની બિબિઓ હોઠયે તેમ માંહે બરાબ રહ્યા હતા.

જતી વેળા બે ચાર ઠેકાણે અમે બૂખા મુવા તેથી આ વાર સાથે એક ખાનસામા લઈ લીધો હતો અને ઠરાવ્યું હતું કે તેને મરી પોહોંચી છોડી દઈશું. આ ખાનસામા ચોખ્ખો માથે પડ્યો, તેની વીગત હવે પછી આપીશ.

ખારામુલા પોહોંચતાં ત્યાં કિનારે તંબુમાં જલાની નામના એક કાશમીરીએ દુકાન કાઢી છે ત્યાંથી એકના ચાર ભાવ આપી થોડીક રકાબીઓ, ચમચા, કાંટા, દારૂ, ફાણસ તથા વિલાયતી માખણ, વગેરે લઈ લીધું. હવે સર્વેથી મોટી મૂશ્કેલી માણુઓને પતાવવાની હતી. તેઓ સાથ સરત એ હતી કે દરરોજની ક્રિસ્તીનું બાહું અડધો રૂપ્યો આપવું પણ તેઓ તો ગળે પડવા લાગ્યા કે દર માણસ દાઠ અડધો રૂપ્યો યાને બે જણ માથે રૂપ્યો એક! આ રકમમાં કાંઈ દમ ન હતો પણ કાશમીરીઓની લુચ્છાઈનો આ નવો સફા! તેઓએ જેમ માગ્યું તેમ આપ્યા છતાં તે ઉપરાંત રૂપ્યા પાંચ બક્ષિસ આપ્યા તોયે તેઓ બરબડવા લાગ્યા અને અમારાં તંદુઓની પાછળ લગભગ એક મૈલ સુધી આવ્યા. જ્યારે કાંઈજ ન ચાલ્યું ત્યારે જેમ મોખેદે આસોદાદ વેહેચાતી વખતે નાના છોકરાઓનેથી સફેદ પાથડી પહેરાવી ઉતરી પડે છે તેમ તેઓ પોતાના નાના છોકરાઓને આગળ ધરી આગુજી કરવા લાગ્યા. આથી અમારું તો

બહુજ પાકી આવ્યું. પછી આખરે ચામુક ઉઠાવી વધતું ઓછું ફરવાની નિશાની જોઈ સારે તેઓ પાછા લઈયા, નહીં તો મારી ખાત્રી છે કે ત્રિસ મૈલ સુધી સાથે આવતે.

આ પીડા કાઢીને અમોએ તદ્દુ ઉપર સ્વાર થવા માંડ્યું. અમારો સામાન બે ખચ્ચરો ઉપર લાધ્યો અને એક તદ્દુ ખાન-સામાને આપી તેને આગળથી રવાના કર્યો. આ ઠેકાણે મારે જણાવવું જોઈયે કે શ્રીનગરમાં બેકર સાહેબે અમોને રસ્તા માટે એક પરવાનો આપ્યો હતો, તેમાં સઘળા પડાવના પોતાના મૂનશીઓને સખ તાકીદ કરી હતી કે આ બે મૂસાફરો અમારા દોસ્ત છે માટે તેમની બહુ માવજત કરવી અને તેઓને સ્વારીના ખાસ તદ્દુઓ ગરીબ જોઈ એક પડાવથી ખીજે પડાવ રવાના કરવા.

આ નામાંકિત પરવાનો પહેલવહેલોજ અમોએ બારામુલાના મૂનશીને બતાવ્યો, જોણે અમારે માટે બે તદ્દુ આણીને તૈયાર કર્યાં. કુદરતી રીતે અમોએ સવાલ કર્યો, કે “ગરીબ હય?”

“હા, ગરીબ પરવર, બહોત ગરીબ,” જવાબ મળ્યો.

આ ઠેકાણે અમારી સાથે આવનાર બાલગીર કાંઈ વચ્ચે બોલવા જતો હતો તેને અટકાવીને મૂનશી સાહેબે શ્લોકી કાઢી. જીન, રેકાબ, લગામ, સઘળું સામેત છે તે જોઈ અમો બોદાનું નામ મોંહ ઉપર લઈને સ્વાર થયા અને લેહેરે લેહેરે ચાલવા માંડ્યું. ઠંડી તો એવી પડે કે હાડકે હાડકાં ખખરી જાય. અમારા મિત્રને નાક સુકાઈ જવાની આદત હતી—હું તેની પાસે ક્ષમા માગું છું કેમજો ‘નાક સુકાવા’ના બે

અર્થ થાય છે—મારી મતલબ કહેવાની એ કે તેમને ખરેખર નાક સુકાવાની તબેહ હોવાથી તથા બેહદ ઠંડીથી તેવણ અકળાવા લાગ્યા. ‘વેસેલીન’નો ચપ્પુ પણ ખીસામાં નહીં મળે એવા વિચારમાં જતા હતા એટલામાં ગામની પાદરે એક ધી વેચનાર મળી આવ્યો, “ધી કયસા શેર બેચતા હય?” એવા સવાલ સાથે મારા મિત્રે લુગદો લઈ નાકમાં ચલાવી દીધો અને ત્યારથી તેમને કરાર થઈ!

બારામુલાથી પાંચેક મૈલ આવ્યા હોઈશું કે એક બનાવ બન્યો જેથી મારી આખી કાશ્મીરની મૂસાફરીની મનહ ધૂળમાં રગડાળાઈ! રસ્તામાં એક અફધાન જેવો મળ્યો તેને જોઈ માફ તદું મસ્તી કરવા લાગ્યું. હું કાંઈ સમજ્યો નહીં અને તેને નેતર મારી લગાર આગળ ચલાવ્યું. તે બીહીતું બીહીતું ફેરેફેરે ચાલતું હતું એટલામાં ઉપલા અફધાને પોતાની પાસે બાંધેલું એક રિંછનું ચામડું ઉઘાડીને કહેવા લાગ્યો, કે “બાલુકા ચમડા બેચનેકા હય.”

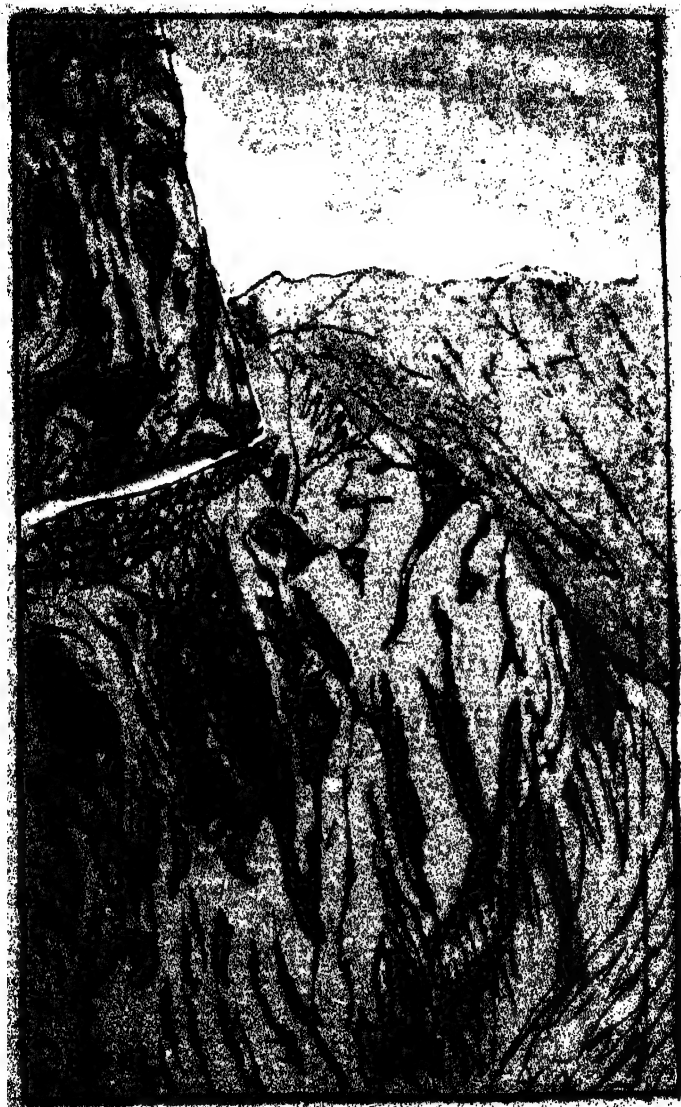
કોણ જાણે આ ચામડું જોઈને તદું એમ સમજ્યો હોય કે ખરેખરો રિંછ આવ્યો અથવા બીજા કોઈથી કારણને લીધે કાંઈથી ઈધાંતી, નિશાની અથવા ‘નોટીસ’ આપવા વગર તેણે દમ બાંધીને નાહસવા માંડ્યું. આ વાર રસ્તો ધણોજ સાંકડો અને ઉતરાઈનો હતો. એક બાજુ ઉંચો પાહાડ અને બીજી બાજુ ઉંડી કાળી ખાહી. સુમારે સોએક વાર સુધી મેં તેને મારાં પૂર જોરથી તાણીને ઉભો રાખવાની તજવીજ કરી, પણ બ્યર્થ! ખાહીની અથવા જીવની દરકાર કરવા વના તે મોંહોડાંમાં લગામ પકડી નાહસવા લાગ્યું. આ વાર ધર બાર,

મને અકસમાત થયાની જગ,

પાછું ફરતાં બારામુલાથી રામપુર જતાં મેં જો અકસમાત થયો તેનું વર્ણન મેં આપ્યું છે. તે જગાનું જેવું તેવું ચીત્ર આ સાથે આપવાની તજવીજ કરું છું. ચીત્રમાં કાવી બાબુએ ઊપરથી ત્રણ ઈંચ નીચે સફેદ પાટો છે તે રસતા સમજવો. આ રસતો ઘણો ઊતરાઈનો છે. અંહી બહુજ સંભાળીને ઊતરવું પડે છે. એક બાબુએ પાહાડ અને બીજી બાબુએ ખાહી છે. આવે ઠેકાણે તરુ મોહાડાંમાંથી લગભગ કાઢાડી જીવ લઈને નાહાસે તેનો અર્થ વાંચનારાઓને સમજી લેવાનું સોંપું છું.

દેસ્ત આસનાવ, બચ્ચાં છોકરાં, સઘળાં વિઠ્ઠાના ચમકારાની પેઠે એક પલમાં મારા ભેળમાંથી પસાર થઈ ગયાં. ચાલો મારું આવી બન્યું ! આવો વિચાર મારાં ભેળમાંથી ચડપ દેતો પસાર થઈ ગયો. તે તાજો બન્યો હોય તેમ હજી મને યાદ છે. ચારથી પાંચ ફિટ પોહોળા અને તેથી ભયંકાર ઉતારાઈના રસ્તા ઉપરથી આ ભલમ તદ્દુ દિવાનાની પેઠે જતું હતું. એક ઠોકડ અને તે તથા હું બન્નેને છેલ્લી રામ રામ ! આ વાર મારાં સઘળાં જોરથી મેં લગામ ખેંચી હતી અને જોમ તેમ મારી જીન ઉપર ખેંઠક સાચવી શક્યો હતો. કોણ જાણે જીવ ઉપર આવેલાં એક પુખ્ત માણસે આટલી લગામ ખેંચ્યાથી તદ્દુથી ખમાયું નહીં કે શું તેથી ચડપ દેતી ઠોકાંની ઝટાક મારીને રેન પોતાનાં મોહોડાંમાંથી કાઢી નાખી અને નાજો થઈ ગયો. રેન મારા હાથમાં છુટી અને તદ્દુ તો કલાકના પંદર મૈલની ઝડપથી ઉતરતું હતું. આ વાર મારાં મનમાં શું થતું હશે તેનો વિચાર કરવાનું હું મારા વાંચનારનેજ સોંપું છું. મારી છાતી ઠડક ઠડક થતી હતી તેવામાં એક ઠોકાંજો રસ્તો લગાર પોહોળો આવ્યો. દાદાર હોરમઝદનું નામ લઈ મેં રેકાબમાંથી મારા ષગ છુટા કીધા અને એકદમ જમીન ઉપર ઝિપલાવી દીધું ! મને જીવવાને માત્ર આ ‘ચાન્સ’ હતો તે મેં લીધો. કોઈ કહેશે કે આ વાર આમ કરવું હતું અને તેમ કરવું હતું પણ આમ કરવા કરતાં કહેવું સહેલું છે. આ સઘળું બની જવાને બે ત્રણ મિનીટથી વધારે વાર લાગી ન હશે. આવા અકસ્માત એટલા જલદી બની જાય છે કે વિચાર કરવાનો તો વખતજ આંથી મળે ! તેમાં વળી આવી જીવલેણ જગ્યામાં, નદીના

ઉછાળાથી બે હજાર ફિટ ઉંચે, અને જીંહાંગાર ખાલીનાં મથાળાં ઉપર એવી શિલસુરી અજમાવવાનો વખત રહેતો નથી.

કુદી પડવા સમેત હું હિમાલયા બાવા સાથે જઈ એવો તો અપ્રણયો કે મારી અડધી શુધ્ધ હતી ગઈ. મારાં માથાં ઉપર ઈંગ્રેજી 'હેલમેટ' પીતળના ટાપવાળી હતી તે ફાટી ગઈ અને અશ્મો ભાગીને ચૂરેચૂરા થઈ કોણે જાણે ક્યાં ઉડી ગયો. તદ્દુ તો લાગલું પાહાડ ઉપર ચઢીને જંગલમાં નાસી ગયું. તે તો મુક્ત થયું પણ આપણે મરવા પડ્યા. તદ્દુએ સેરવી નાખેલી અભાગણી લગામ મારા હાથમાંજ હતી તે એક બાળુએ મુકી હું પાહાડ ઉપર સુતો કેમજે મારી છાતીમાં જમણી બાળુએ જખ્ખર અશ્ક મારતી હતી અને દમ લેવાને મૂકેલ પડતું હતું.

હવે મારો મિત્ર જે પછવાડેથી આવતો હતો તેણે મારાં તદ્દુને લગામ તથા સ્વાર વગર નાહસતું જોયું કે તેની તો ખાત્રી થઈ કે તેનો દોસ્ત ગુમાયો. તે બહુજ અકળાઈને આમળ આવ્યો અને મને પાહાડ ઉપર પડેલો જોઈને ઝડપમાં ઉતરી પડી મને જીવતો જોઈ તેણે ઈશ્વરનો પાડ માન્યો કે વાહ એટલામાંજ બચ્યો એ ગનીમત છે. તે કહે છે કે આ વાર મારો એહેરો એટલો તો ઉજળો મારી ગયો હતો કે મારી સલામતી વિષે તેને સંકા પેદા થઈ. તેના સવાલનો મારેથી જવાબ પણ અપાસો નહીં તેથી મેં ઇશ્વરતથી સમજાવ્યું કે જરા થોભવું. ધણીવાર પડી રહેલા પછી મને વામા આવી અને થોડા શખ્દોમાં મેં હકીકત સમજાવી. વધારે તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે

મારી જમણી બાજુની પાંસળીઓ, જમણો હાથ, અને જમણો પગ સુજી આવ્યાં હતાં. તે વાર તો મને માલમ નહીં પડ્યું પણ મારે અત્રે જણાવવું જોઈએ કે મારી એક પાંસળી ભાગી હતી અને તેને લીધે આ સખ્ત દર્દ થતું હતું. પણ આ બીના હું છોક મુંબઈ આવ્યો ત્યાંસુધી મને જણાઈ નહીં. થોડી-બારે પાછળ પડી ગયલો બાલગીર આવી લાગ્યો. તે તદ્દુ ક્યાં ગયું છે તે જોવા પાહાડમાં ભરાયો. થોડીવારે પાછો આવી તેણે ખબર આપી કે તદ્દુ તો જીન સાથે પોતાને વતન પાને પાહાડોની ખોમાં ગયું અને હવે હાથ લાગે નહીં. અમોએ બાલગીરને બહુ ખખડાવ્યો કે તદ્દુ આવું હતું તો શા સાર તે અમને આપ્યું. આ ઠેકાણે તેણે બચાવ કર્યો કે બ્યારે સ્વારી માટે આ તદ્દુ બારામુલા ખાતે બહાર આપ્યું ત્યારેજ તે કહેવા જતો હતો કે તે બહુ બદમાશ છે પણ મૂનશીએ તેને ગાળો ભાંડી બોલતાં અટકાવ્યો હતો. આ તેનું બોલવું સાચ્યું હતું. એકર સાહેબના પરવાનાના આ પ્રતાપ !

હવે જે બનતાં બની તે ખરી, પણ બીજો પડાવ પોહોંચવા માટે દસ મૈલ બાકી રહ્યા તેનું કેમ કરવું ? તડકો તો કહે માઈ કામ અને રસ્તો ભૂંડો, સાથે ચઢાઈ ભારી. મારા મિત્રે આગ્રહ કર્યો કે મારે તેનું તદ્દુ લેવું અને તે મારી સાથે ધીમે-ધીમે ચાલશે. આ અધટિત હતું તોયે આ વાત મેં કયુલ રાખી. પણ તદ્દુ ઉપર ચઢાડાયજ ક્યાંથી ? ચઢાડાય તો ઉપર ખેસાય કેમ ? અને ખેસાય તો ઉતરાઈ અને ચઢાઈમાં લગામ કેમ ધરી રાખું ? છાતીમાં સડક તો એવી મારતી કે જાણે શું નું શું થઈ જશે.

પણુ વિચાર કરવાનો કાંઈ માર્ગ ન હતો. જંગલ વચ્ચે
કોઈ માણસ તો શું પણ ચલિયુંથી ન મળે એટલે

‘પહેલી રાત્રે મરે તેને ક્યાં સુધી રહે’

એવો જીવને દિલાસો દઈ અમોએ બન્ને જણે પાંડિખાદા
ચાલવા માંડ્યું. આવી સ્થિતિમાં આવડી લાંબી મંજલનું
દુઃખ તો જેના પર પડે તે જણે ! ચઢાઈ એટલી આકળી હતી
કે દર સો વારે અમોને બેસી આશાયસ લેવી પડતી અને
જ્યાં જ્યાં પાણીના ઘોત મળે ત્યાંથી ખોખા ભરી માથાં અને
મોંઢોડાં ઉપર છાંટવા પડતા હતા. અમારી મોટી આશા
એજ હતી કે કાંઈપણ કરી બીજે પડાવે પોહોંચી જવું કે
પછી બીજી કાંઈપણ મદદની આશ રહે.

આ પ્રમાણે ધસડાતા પસડાતા બરાબર એક વાગ્યે અમો
રામપૂર પડાવે આવી પોહોંચ્યા. ઘાઠીને બહુ દિન થઈ ગયા હતા.
અમારી નાસીપાશીને શું ખર ! કેટલાક બિગારીઓ પડાવનું
છાપડું ઉપેડી કાઢી સઘળી ભોંય ઉપર છાણનો લેપ કરતા હતા.
અને જ્યાં ચાલ્યે ત્યાં બીનું અને સડકણું હતું. અમારો
માણસથી આવી પોહોંચ્યો ન હતો. ન ત્યાં રહેવાય કે
ન આગળ જવાય એવો મામલો હતો. ફક્ત અમારે માટે
તદ્દુ સિવાય બીજું કાંઈ મળે નહીં.

સવારના ભૂખ્યા તરસ્યા ત્રણ વાગ્યા સુધી ખાનસામાની
રાહ જોતા બેઠા. ખાધા અથવા પીધા વગર ચક્કર આવતા હતા.
વળી બીજે પડાવ કરવાનો એટલે હું તો ભારે ચિંતામાં હતો.
ત્રણ વાગે ખાનસામા ખચ્ચરો સાથે આવી લાગ્યો. તેણે

વધામણી આપી કે એક ખચ્ચરને ઉઠતો આંચકો લાગ્યાથી તે તુટી પડ્યું હતું અને તેના ઉપરનો સઘળો અસખાખ ચુંથાચુંથ થઈ ગયો હતો. તે ફર્યાદ કરવા લાગ્યો કે એક ખચ્ચર ઉપર લાથેલા બાકસનો જરબ વાગવાથી તે પોતે પણ પડી ગયો હતો અને તેને ગુંટણમાં વાગ્યું હતું.

આવા મામલા વચ્ચે રાંધવું અથવા પકાવવું તો બનેજ ક્યાંથી? વળી સાથે કુચ કરવાની ઉતાવળ એટલે એક કિટો ઉંઘાડી જે હાથમાં આવ્યું તે સુકું પાકું ખાઈ લીધું. આ વાર બારામુલાથી લીધેલો વિલાયતી માખણનો ડબ્બો સુના જેવો કામ લાગ્યો. જેલીના નાના દાબડાના છ આનાને બદલે રૂપ્યો દોઢ આપ્યો હતો ખરો, પણ તેણે આજે રૂપ્યા દોહોડસોની ગરજ સારી. ખચ્ચરના પડી જવાથી સઘળું બેલમબેલા થઈ ગયું હતું. જેલીમાં જઈ અને માખણમાં મીઠું એ પ્રમાણે ડોહોડ્યાંણ વળી ગયું હતું. પાંઉ ચાર દહાડાનું સુકું હોવા છતાં હુપ્પાંને મનથી તર નવાળો હતો.

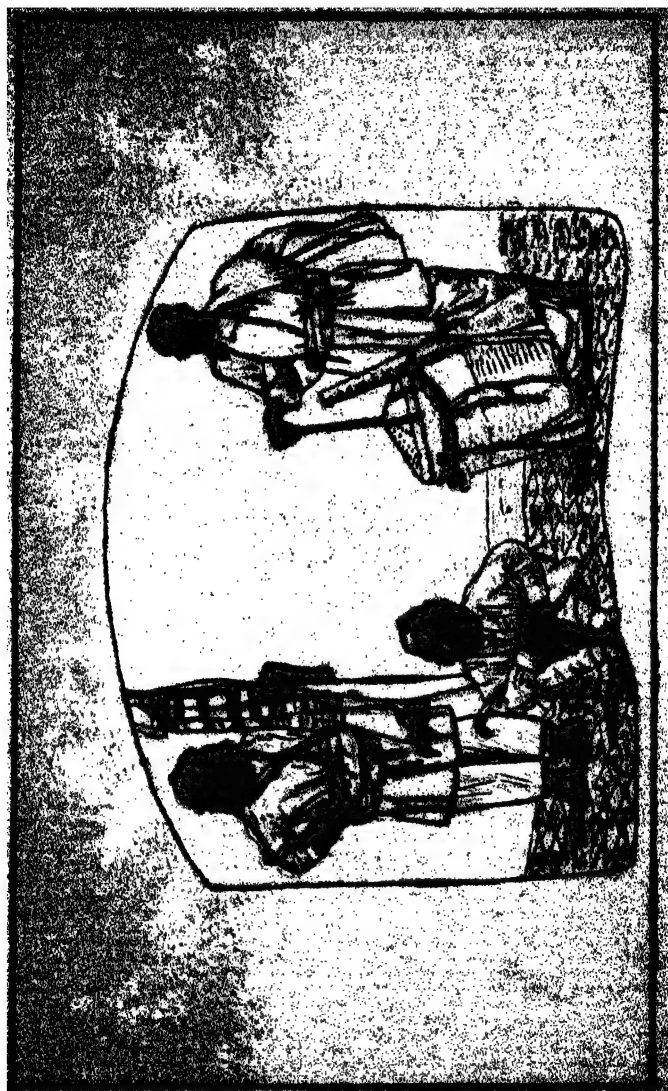
અમોએ સાડાતણ વાગે તદ્દુ મંગાવ્યાં પણ મારાથી ઉપર ચહડાયું નહીં. કોઈબી રીતની ડોળી બનાવી માંહે જવાની ઘણીએ યુક્તિઓ રચી પણ શોધ્યું માણસ મળે નહીં અને આવા રસ્તા ઉપર તો એક ડોળી સાથે ઓઢાંમાં ઓઢાં બાર માણસ જોધ્યે. બહુજ નિરાસ થઈ મેં તદ્દુ ઉપરજ આ પકાવ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. બે ચાર જણ મળી મને જમીન ઉપરથી ઉપાડી તદ્દુ ઉપર બેસાડ્યો. એક હાથ સપ્ત દર્દને લીધે છાતી સાથે બાંધી રાખ્યો હતો અને બીજો હાથ જન પકડી ઉતરાઈમાં સરી ન જાંઉ એવી રીતે બેસી રહેવું પડ્યું હતું.

અમારી સાયવાળો બાલગીર તદ્દને મોંઢોડાં આગળથી પકડી ચલાવતો હતો. આ પ્રમાણે ધીમેધીમે અમોએ રસ્તો કાપવા માંડ્યો. બીજી તો કાંઈ અડચણ નડી નહીં પણ જ્યારે તદ્દ હોકડ ખાતું ત્યારે સ્વારનાં અંગમાં તરેહવાર રચના થતી હતી.

આમ ધીકેધાપે બાર મૈલ કાપ્યા પછી ઉરી મુકામે આવી પોહોંચ્યા. અહીંના ચોકીદારને મારા અકસ્માતની ખબર પડી કે તુરત આવ્યો અને ચરજ કરી કે અમર રજા હોય તો જે સખ દર્દ થતું હતું તે મટાડવાને એક લેપ બનાવી લાવે. મેં હા પાડવાથી કલાકેકમાં તે હળદી, નીમક, ઘી, વગેરે વસાણાનો કાંઈ લપેટો બનાવી લાવ્યો અને મારાં વચ્ચ કાઢી નાંખી જ્યાં જ્યાં સોજો ચહડ્યો હતો ત્યાં ખૂબ મસળીને મને આખ્યાં અંગે ખીજો કરી દીધો. ઠંડી કકડતી પડતી હતી તેથી લાકડાં મંગાવીને મોટો ભડકો કરી તથા પેટમાં સારીપેટે ભડકો ચઢાવી હું સુતો પણ આ આખ્યા દિવસનાં સંકટનો સઘળો સાર હવે શરૂ થવા લાગ્યો. મને સુમારે દસ વાગતે રાત્રે તાવ ચઢ્યો અને લખણ્યાં ભરાઈ આંગ ધુજવા લાગ્યું. મેં આખ્યા રાત તખલ તખલ કરી. ઘરથી બારસો મૈલ દૂર અને તેખી વળી વચ્ચે ખાહીઓ, નદીઓ, અને બરફના પાહાડોના અટકાવ સાથે. એવી જગ્યામાં પ્રકત એક મિત્ર સિવાય બીજું કોઈ મદદગાર ન મળે. તેવા સમયમાં આ પ્રમાણે પછડાઈ પડ્યું તેનો ખ્યાલ સાધારણ વાચનારને ન આવે એ સ્વભાવિક છે. આ વેળાએ મારા નીમકહલાલ મિત્રે પોતાનાં સુખનો વીચાર ન કરતાં મારાં સુખ માટે જે

કાહારો.

આ બીહામણા પુરુષો આપણને ઉપાડી ઘડીમાં પાહાડની કંઠે લઇ જાયછે. એઓમાં કોઇ કોઇ થીબેટની ઓલાદના હોય એવું જણાયછે. જમણી ગમ ને ઉભો છે તેના આગળ ચાં હાંતો કીલ્તો પરચોછે અને ડાવા હાથવાળાના હાથમાં વીટાલેલી દાંડીછે. આ લોક ભયંકર ખડકો ઉપર જખરદસ્ત લોહોડાંના વજણ ઉપાડી જાય છે તે ખરેખર હેરત કરવા જોગ છે. એ જાના પગ બહુ ઠરેલ છે. પણ સંકટની વેળાએ એઓ ઉપર ઝાઝો વિશ્વાસ રખાય નહીં.

કાળજી બતાવી હતી તે હું જલદી બુલી જઈશ નહીં. તે ન હોત તો મારી કેવી વળે થાત તે હું પોતે કહી શકતો નથી; તેની આ યોગ્ય સેવા માટે આ ટાંકણે હું તેનો અંતઃકરણથી પાડ માનું છું.

મારા મિત્ર પાસે ખીસામાં થોડુંક ‘કુઈતીન’ હતું તે લઈ હું સવારમાં ઉઠ્યો અને મારો ઠેડાવ જાહેર કર્યો કે આજની આજ મૂસાફરી ચાલુ કરવી. મારા મિત્રે મને ઘણો વાર્યો પણ મારો જીવ ઉચાટ પડી ગયો હતો એટલે એક દિવસથી વધુ કાઢવાની મેં સાફ ના પાડી. સારાં નશીબે ત્યાં દાંડી ઉચ્ચકનારા પાહાડીઓ મળી આવ્યા. અમોએ એક દાંડી તૈયાર કરાવી, આ દાંડીનું સહેજ વર્ણન હું આગળ આપી ગયો છું. સમજો કે એક બાંધુનો સોટો, તેને બે નાંકે બળદની જુસરીની પેઠે બીજા સોટા અને વચમાં બચ્ચાંને પોઢાડવાની જોડી બાંધે છે તેવી રીતે સેતરંજ જુલતી બાંધેલી. અમારી સાથે મને ઉપાડવા બાર માણસ હતાં; દર માણસ દીઠ આઠ આના આપવાના અને બાર મૈલ જવાનું. ચાર માણસ ઉપાડે, ચાર ચઢાડામાં હડસેલી આપે અથવા ઉતરાડામાં તાંણી ધરે કે પગ લપશી ન જાય અને બાકીનાં ચાર બાકીની કોરેકોર ચાલે કે આચકા સમેત સઘળા હેઠે ન જાય. દર પચ્ચિસ અને ત્રિસ દગલે તેઓ બાંધ બદલતા હતા અને આ શેહેતાન ચઢાડાથી કાયર થઈ ધુજતા હતા. જે નોકરી તેઓએ આઠ આનામાં બજાવી તે અત્રેના બોધઆઓ આઠ રૂપે તો શું પણ હેસી રૂપેથી ન બજાવી શકે. વળી નવાઈ જેવું એ કે એ સઘળા લોકો જમીનદારો હતા અને મહારાજના હોકમથી આ નોકરી બજાવતા હતા.

હરીથી નિકળ્યા ત્યારે ઠંડી એવી જલમ પડતી હતી કે અમારા દાંત કકડતા હતા. આ દાંડીમાં ગુપચુપ લાકડાં જેવા થઇ પડી રહેલું જોઈએ કેમજો દાંડીવાળાઓ—જેમને ત્યાં ‘કાહાર’ કરી કહે છે—તેમનાં ચોકસ પગલાં ઉપર તમારા જીવનો સંપૂર્ણ આધાર છે. વળી દાંડીમાંજ પડેલા હોઈએ એવાંમાં સામેથી એકાદ ઉંટ આવી ભું-ઉં-ઉં કરી તમે કાણુ છો તે જોવા માટે દાંડીમાં ડોકું ધાલે તેનીથી આપણા આ પ્રમાણે મૂસાફરી કાપતા અમે હટી મુકામે આવી પોહોંચ્યા.

વચ્ચે જે ચાર ઠેકાણે જંગલ સળગી ગયલાં અમારા જોવામાં આવ્યાં, આ જંગલો સળગે છે ત્યારે કાંઈ ચારો કે અટકાવ રહેતો નથી, કેમજો દીયોદાર અને પાછનનાં ઝાડો લીલાં છતે તેમાં એવો એક જાતનો રસ રહે છે કે આગ લાગતાં લુસીફર કાંડીની પેઠે સળગી ઉઠે છે. એ જ્યારે સળગે છે ત્યારે બળતું મૈલના મૈલ સુધી દોડયું જાય છે અને પછી પોતાની મેજેજ નરમ પડે છે. માર્ગમાં જે ત્રણ અર્ધાં ખવાઈ ગયલાં ઉંટો અને એક અર્ધો ખવાઈ ગયેલો બળદ મળ્યો હતો. તેમનાં અંગમાંથી નિકળતી ભયંકાર ગંધ છેક અર્ધાં મૈલ આંધેથી અમને જણાઈ હતી.

મારા ‘કાહારો’ પોતાનું કામ ખલાસ કરી જ્યારે મારી પાસે બક્ષિસ માગવા આવ્યા ત્યારે મેં જોયું કે એક કાહારના કાન ઉપરથી સરખા કાપી નાખેલા હતા. આ પ્રમાણે શા માટે હશે તે વિષે પુછપરછ કરતાં જણાયું કે આ કાનફટાકીયાની માને પેટે ધણાં છોકરાં થયાં હતાં પણ તે સંપૂર્ણ મરણ પામ્યાં. આ ઉપરથી એની માએ માનતા કરી કે “હવે પછીનું છોકરું થાય અને

જો તે જીવીને બે વરસનું થવા પામે તો એની મા પોતે તે બાળકના બેઉ કાનનાં ટિચ્કાં પોતાના દાંતે ઉપરથી તોડીને ખાઈ જાય !” ઉપલી માનતા કીધા પછી આ ચાનગ્રહણ પેદા થયા એટલે તેની મા તેના કાન કરડી ખાઈ ગઈ ! જેઓનાં બાળક જીવતાં ન હોય તેઓને આ સહેલો અને સ્વાદિષ્ટ અખરો અજમાવી જોવાની હું વિનંતી કરું છું.

આ કાન કરડવાની રળિયામણી વાતમાં હું મારા નિમકહલાલ દાંડીવાળાઓને ભૂલી જઈ છું. તેઓની હિમ્મત અને ધિરજને ધન્ય છે. છથી આઠ આનાને માટે તેઓ જે જીવ પટકે છે તે જોઈ મગજે તમ્મર આવે છે. ખો કે ટેકરી, કાંટા કે પાણી, એ કશાંતો તેઓને વિચાર નથી. એકવાર બોળે ઉપાડ્યો કે બસ ચાલવાની વાત ; તેઓ અદાર મૈલના ટપ્પામાં કાંઈ બે-ચાર વાર તૂટી પડતા હશે, કાંઈ બે-ચાર વાર અણિયાળા બાકસો લાધેલાં ઉંટના ધક્કા લાગ્યાથી લોહી ધડ-ધડાત નિકળી પડતું હશે, પણ મેલાં કપડાંથી લોહી નુકી નાખ્યું કે ‘ ચાલ ભાઈ ચાલ.’

એ લોક પાહાડી હોવાથી એમના પગ એમનાં સ્વદેશી તંદુઓની પેઠે બહુજ ઠરેલ હોય છે તે છતાં તેઓ ધણુંકરી પગમાં ધાસની બનાવેલી ચપલી પહેરે છે, જેથી ધણી આકળી ઉતરાઈમાં પગ લપસી જતા નથી. આ ધાસની ચપલીઓ તેઓ પોતાને હાથે બનાવે છે તેથી તેના પૈસા આપવા પડતા નથી એટલે કોઈખી કાઢારને જીઓ તો તેના પગમાં એક જોડી પહેરેલી અને કમ્મરે ખીજી જોડી ‘ રપેર ’ લટકાવેલી.

હટી મુકામે જ્યારે અમે પોહોંચ્યા ત્યારે અમોએ જોઇ લીધું કે ખાનસામાને સાથે લાવવો એ સરફ હેમકાઈ છે. ત્રણ દહાડાની મૂસાફરીમાં તે એકવારખી વખતસર આવી પોહોંચ્યો નહીં અને એની સુજમાં ફાકટ ભૂખે મુઆ. આ પછી અમોએ ઠરાવ્યું કે આ પરોણાને ત્યાંથીજ રૂખસાદ આપવી, કેમજે અમોને માલમ હતું જે હવે પછીના પડાવોમાં સરકારી ખાનસામા છે અને તેઓ ખોરાકી પૂરી પાડી શકે છે. આ પ્રમાણે ધિકેપાપે અફજાતા જાખાતા ગરી આવી પોહોંચ્યા. વાંચનારને યાદ હશે કે આ મુકામ ફિનીક્સ ફેરીઈંગ કંપનીનું મધ્ય મથક છે. આ વાર મારી પાંસલીએ ભારે જોર પકડ્યું હતું અને મારા મિત્રની મદદ વના મારાથી બીજાણું ઉપરથી ઉડાતું વટીક ન હતું.

પંદર દહાડાની વાત પર જ્યારે અમે અંહીથી પસાર થઈ ગયા હતા તેમાં અને હમણાંમાં અમોએ મોટો ફેરફાર થઈ ગયલો જોયો. મહારાજના હુકમથી બંગલો ખૂબ ટાપટીપ કરી ભપકાબંધ બનાવી દીધો હતો અને ઉંચું ઇંગ્રેજ ધપનું ફરનિચર સઘળા ઓરડાઓમાં લાવી મુક્યું હતું. સારે નસીબે ફિનીક્સ કંપનીનો માલેક ડાક્ટર હોગન પણ ત્યાં આવી લાગ્યો હતો. તેને મારા અકસ્માત થવાની ખબર મળી કે તુરત મારા ઓરડામાં આવ્યો અને મને તપાસી જોઈ સલાહ આપી કે મારે જલદીથી મુંબઈ ભણી જવું. વધુ વધાઇની ખબર એવી મળી જે કેટલીએક રાત્રી થઇ એક વાઘ પડાવ બંગલાની છેક અડોઅડ આવતો હતો અને તેણે એકાદ બે જાનવરનો ઘાણ પણ કાઢ્યો હતો. આ ખબર સાંભળી અમે તો બે રીતે ખુશ થયા, એક તો એ જે આ બંગલાનાં બારી બારણાં સામુત હતાં અને બીજું તો આવી

વિચીત્ર મૂસાફરીમાં એકાદ વાઘ વના અધુરું રહી જત તે પૂરું થયું.

સવાર પડી અને કકડતી ઠંડી વચ્ચે બરી બામદાદે સાડા છ વાગે હોગન સાહેબની ઠાંગામાં અમોએ ગરી છોડ્યું અને ‘પુલ્લ ગેલપ’ કલાકના આઠથી નવ મૈલની ઝડપે કોહાલા ભણી જવા માંડ્યું. સારી તખીયત હોત તો તદ્દુ અને દાંડીની હેજગારી પછી આ મારતી ગાડીએ થતી મૂસાફરી મને બહુજ ભાવત, પણ કમનસીબે છાતીમાં એટલો તો સખ આચકો લાગતો હતો કે ત્રિસ મૈલના મોટા ભાગમાં મને ગાડીમાં અળગું ઉભું રહેવું પડ્યું હતું.

ગરી અને કોહાલા વચ્ચે મહારાજાએ એક ‘સ્વિસ કોટેજ’ની ધપનો બહુજ ફક્કડ બંગલો દુમેલ નામની જગ્યાએ બનાવ્યો છે. માર્બલની ટેબલો, નાહવાનાં ટબ, કુરતનીવાળા કોચ, ઈઝીચેર, લાઈબ્રેરી, નોકરો, વગેરેથી આ નાનો પણ શોભાયમાન બંગલો ફલફલી રહ્યો છે. અંહી ફક્ત જોવાને માટે અમે ગયા અને ત્યાં એક યુરેઝીયન પુરૂષને બાવાઆદમને વખતનું વર્તમાનપત્ર વાંચતો જોયો. આ પુરૂષ છેક ગરી વેરથી ત્રિસ મૈલ પગે ચાલીને આવ્યો હતો. રખેવાલોથી પૂછપરછ કરતાં જણાવું કે આ ચાન કાશમીરથી બે કાશમીરી સ્ત્રીઓને પોતાની સાથે લાવ્યા હતા અને પોતાને મનથી બહુજ ભાગ્યવંત સમજતા હતા ; પણ ગરી પડાવથી આ બે કામિનીઓ તેમને રાતના ઉંઘમાં અથવા છાંટાપાણીની બાહારમાં નાખી સઘળા પૈસા કાઢી લઈ ગેપ થઈ ગઈ હતી. આ ગયારા પાસે કાંઈજ ન હોવાથી છેક ખીંડી સુધી પોતાનો રસ્તો પગે કાપવાનો હરાવ કરી નિકળ્યો હતો.

આ દુમેલના અંગલાનું છાપડું કાંઈ એર તરાંહનું દીસતું હતું; તેનાં નળિયાં લાલ, લીલાં, પીળાં વગેરે તરેહવાર રંગના હોવાથી નવાઈ જેવો દેખાવ લાગતો હતો.

કોહાલા પોહોંચ્યા એટલે મારી મૂશ્કેલીઓ વળી પાછી શરૂ થઈ. દાંડી મળે નહીં અને તદ્દુ ઉપર બેસાય નહીં એટલે પાછો અબજાર પડ્યો. અહુજ મહેનતે બાબાલોકને બેસાડી લઈ જવાની એક ઝુલતી દાંડી કચરામાંથી ખેંચી કાઢી અને તેટલીજ મૂશ્કેલીથી દાંડીવાળા ઉભા કર્યા. કોહાલા ઈંગ્રેજ હદ, એટલે કાહારોના મીનજખી વધારે. છપાવેલા બાવે કોઈ આવે નહીં એટલે મેં ગીરોથી બેવડું દામ આપવા કહી જેમ તેમ આડ જાણને ઉભા કર્યા. એક તો રમજનન મહીનો હોવાથી તેઓ રોજા પાલે એટલે આખ્યા દહાડાનું ખાધેલું અથવા પાણી પીધેલું નહીં તેથી આવા રસ્તા ઉપર પગ તે કેમ ઉપાડે! જેમ તેમ અધોંક મેલ ગયા હોદધું કે મારી ઝુલતી જેરીનો સોટો કડાક દેતો કે ભાગી ગયો. હવે કરવું કેમ? નાપાક શેહેતાન ઉપર હઝારો હઝાર સ્થાનત નાખી આપણે ઉઠ્યા અને જંગલમાંથી એક જાડની જાડી ડાંખળી સોધી કાઢી, તેને દોરડાંથી જેમ તેમ બાંધીફાંધી, યા અલ્લાહ, યા અલ્લાહ કરતા કરતા, ધીમેધીમે ચાલવા માંડ્યું. આ નાના ટપ્પામાં જેટલો હું કંટાળ્યો હતો તેવો કોઈવાર મારી કોઈથી મૂસાફરીમાં થાક્યો ન હોઈશ. તરસ્યા કાહારો અકેકું પગલું ચાલે અને પ્યાસને મારે કાંપે તથા મોટે સાદે ફર્યાદ કરે. જેવો સુરજ અસ્ત પામ્યો કે મને ભોંય ઉપર સુકી દહ વગર રજાએ નાળાં આગળ દોડી જઈને ધચધચ પેટ ફાટી જાય.

તેમ તેઓ પાણી પીવા લાગ્યા. એક જણ તો પ્યાસથી એટલો મુંઝાઈ ગયો હતો કે પાણી પીવાય નહીં એટલે પોતાનાં સઘળાં કપડાં સુધાં નાળાંમાં ભચકોડાઈ આવ્યો કે પ્યાસ ઓછી લાગે. થાકથી અને પ્યાસથી તેઓ એટલા સુકાઈ ગયા હતા કે એકવાર દમ આંધીને પીધા પછી વળી પા કલાકમાં બીજું નાળું આવે કે વળી પીયે, પણ તેમના જીવને ધિરજ આવે નહીં. આ પ્રમાણે છેક રાત પડી ગઈ ત્યારે મારકુટ કરતા તથા કાહારોને ન છાજતા શખ્દો ઓચરતા અમે દિવસ મુકામે આવી પોહ્યા.

આ ઠેકાણે પુરમાંની કુટ તેના પુર બાહારમાં અમોએ આ પહેલી વાર જોઈ. હું ધાંડું છું કે આપણી તરફ મુકાં નર્દઆણુ આવે છે તે તાજી સ્થિતીમાં આ હશે. ઘાટ તમામ પીચના જેવો, રંગે પીળાં અને ચલકતાં, કદે અંજીર જેવડાં, સ્વાદે પાકી કેરીને મળતાં, પણ બહુજ ખાવા લાયક; ટોપલી ભરી સામે આણી મુક્યાં તો જાણે ખાયાજ કર્યો.

દિવસથી હવે માત્ર એકજ ટપ્પો ભરી હીલ સુધીનો રહ્યો. ઉપલી બાજેલી દાંડીમાં માંડું શરીર વધારે વાર સોંપવાને મેં હવે સાફ ના પાડી. મને ગમે તે અડચણ પડે તોયે અમે તદ્દુ ઉપરજ જવાનું ઠરાવ્યું અને રવિવાર તા. ૨૯મીની સવારે સાડા છ વાગે દિવસ છોડ્યું. અલબત્તે આ લગાર નાદાની થઈ હતી ખરી; કેમજે તદ્દુની ઠોકડોના આચકાથી માંડું દર્દ વધવા લાગ્યું; તે પછી એટલાં સુધી કે ચારેક મૈલ બાકી રહ્યા હશે કે અમો ઉતરી પડ્યા અને પાંઉખ્યાદ ચાલવાનો ઠરાવ કર્યો. તડકો

એટલો તો સખ નિકળ્યો હતો કે અમારો જીવ પાણી વગર સુકાવા લાગ્યો. આ ઠેકાણે કાશ્મીરી ખુરમાંની બહુજી ગરજ પડી, હોઠ સુકાય એટલે તે કરડતા જઈએ અને ચાલતા જઈએ. એ પ્રમાણે સેવટનો ટપ્પો ખજાસ કરી અમે મરી હીલ મુકામે આવી પોહોંચ્યા.

તુરત ડાકટરને બોલાવ્યો, જેણે મત આપ્યું કે અંહી કાંઈ બને એવું નથી માટે મુંબઈ જવું. વિલાયતી લેપ, પાટો, વગેરે કરી બાજે દીને મુંબઈ બહુ નિકળવાનો ઠરાવ કરી ફિનીક્સ આશીસમાં ગયા તો મારી ભાગેલી દાંડી ત્યાં પડેલી ! એ ખડખડ પાંચમ અંહી ક્યાંથી આવ્યું હશે ? જાણાયું કે ડાકટર હોગન અમારી પછી તેજ રાતના ગરીથી નિકળ્યો હતો અને કોહાલાથી થોડેક દૂર તેણે એક માણસને કાંપતો સાંભળ્યો. જઈ જુએ છે તો તેનું ગળું પાહાડી બદમાશોએ કાપી નાખેલું હતું પણ તે જીવતો હતો. ડાકટરે તુરત મલમ પટો કરી મારી ઝેડી દીધેલી દાંડીમાંજ તેને નાખી પોતાની સાથે મરી હીલ લાવ્યો હતો અને ત્યાંની ઇસ્પીતાલમાં નાંખ્યો હતો, જ્યાં તેની જીવવાની આશા ન હતી. આ કમનસીબ પુરૂષે જાણ્યું કે બે સાહેબ લોક ગયા પછી તે કોહાલાથી નિકળ્યો એટલે માર્ગમાં તેને ચોરીઆઓએ ધર્યો અને તેની પાછડીમાં બાંધેલા પાંચ રૂપ્યાની લાલચે તેનું ગળું કાપવાની યુક્તિ કરી હતી. તેઓ પોતાનું આ કર્પિણ કામ પુરું કરે તેની અગાઉ પાછળથી તદ્દન પગલાં સંભળાયાથી પોતાનું કામ અધુરું મુકી નાસી ગયા હતા.

અમારા મેહેરબાન મિત્ર શેઠ કુવરજી ખરશેદજી મેહેતાની તથા તેમની લાયકીવાળી બાનુની મેહેરબાનગીના ઉપકાર માની

અમોએ મરીથી રૂખશદ લીધી. ‘મીયાં કાંહાંશે આયા?’ એવો સેવકનો અવતાર હતો, કેનજે એક તો કાશમીરની યાદ અને ખીન્તું તો ખીલ્લસ જોટલી બેઠક ઉપર ભાગેલી પાંસરી સાથે ચાર રાત સુવાનું. થોડાંમાં બોરું—મુંબઈ આવ્યા બાદ ત્રણ વાર લેપ અને દોઢ માસની વેઠ! મન જાણશે કે કાશમીર જોઈ આવ્યા! સાહેબ મહેરબાન.

SRINAGAR.

[The following stanzas embody their writer's personal impressions of this celebrated hill-town during his trip there in May last, the same being supplemented to a material extent by the perusal of the recent works of Sir Richard Temple and Mr. Henry Boys, B.C.S., on Kashmir.]

I.

“VENICE of the Himalayas”! Thy Grand Canal
The Jhelam forms. Thy Adriatic Sea,
The trio of fresh lakelets,—Manasbal,
For loves of Emperors famed, and festive glee:
The still more picturesque, lotus-starrèd Dal,
Studded with garden-islands, floating free:
And storm-swept Wullar, where thy gondoliers,
A family of “half-a-hundred crew,”
Paddle their punts along in nerveless fears
Lest subterraneous from the lake ensue
The spirit of an Earthquake. Venice grew
Lagoon-born from the sea. But Earthquakes shake
And split thy hill-sides here, whence in chasms
new
Flow pent-up lakes, their sea-ward course to take.

II.

Yet thou art less than Venice. Thy St. Mark
 Is the Maharaja's palace, daubed with paint,
 And looking like a stranded Noah's Ark.
 More primitive are thy streets; thy structures,
     quaint,
 Half-pine, half-mud, low-gabled, damp and dark.
 Thy bridges too recall not, (e'er so faint),
 Renowned Rialto or the Bridge-of-Sighs;
 Thou hast no wingèd Lion. Thy Shálímár
 Can never to the "stones of Venice" rise
     In marbled beauty. Though its ruins are
     Mogal magnificence in stonèd guise,
 In me no thoughts ecstasie they inspire
     Akin to Venice, treasures. Peerless far
 Are her art-works, nought leaving to desire.

III.

But let me look around. The "dogeless town"
 Lacks thy environment. Thou stand'st alone
 Midst grand surroundings, splendours all thine own.
 Thy crown of snow-gilt cones; thine glaciated
     throne,
 High-built on hills that peak by peak look down
     Upon thy meadowed Vale with beauty sown;

Thy glassy lakes for miles meandering slow ;
Thy chenâr-shades ; thy poplared avenues ;
Thy gorgeous skies which such a radiance throw
Upon a landscape which for Alpine views
The Alps excels ; thy sunset's golden glow,
Are glories unapproached. Few scenes can vie
In panoramic grandeur with such show
As is now printed on my memory.

May, 1887.

F. R. V.

વર્તમાન પત્રોનાં મત.

સેવકનાં પુસ્તકો વીધે જે મત વર્તમાન પત્રોએ આપ્યાં છે તે મારાથી બની શક્યાં એટલાં સાચવી રાખ્યાં હતાં અને તે જળવાઈ રહે એવી રીતે બાહાર પાડવાને કુદરતી લાલચ થઈ છે જે માટે ક્ષમા માગુ છું. નૂરે એલમનાં પેહલા નવ વાલમ મારા હાથનાંજ લખેલાં છે અને તે કુટુંબોમાં પુસ્તક આકારે જળવાઈ રહેલાં જોઈ મને આ પ્રમાણે કરવાનું સુખ્યું છે.

કૌતક સંગ્રહ.

જામે જમશેદ.

ઉપલાં નામનું એક પુસ્તક અમને તેના બનાવનાર મી० જાંહાંગીર બેહરામજી મરજ્યાન તરફથી મળ્યું છે અને તેનો “રીવ્યુ” લેતાં અમને એક જાતનો કુદરતી સંતોષ, ખુશાલી અને ઉલ્લાસ પેદા થાય છે. મી० જાંહાંગીર મરજ્યાને પ્રજા સાથે એક રસીલા અને છટાદાર ગુજરાતી ઉચ્ચ પંક્તીના લખનાર તરીકે આ કાંઈ પેહલીજ ઓળખ આપી નથી. “નૂરે એલમ” ચોપાનયાની ચઢતીનો વખત તેમના અધીપતીપણમાં હતો તથા તેનું કસવાદપણ તેમના છોડી ગયા પછી થયું છે. એક બનાવનું રસીલું વાંચવા લાયક

જ્ઞાન આપવાની શક્તી બહુ થોડામાંજ હોયછે અને મીઠા મરજીઆન તે કેટલે મોટે દરજ્જે ધરાવેછે તે આપણે કલકતા પ્રદર્શનું જે અતી રસીલું જ્ઞાન મીઠા જાંઠાંગીરની કલમથી લખાયલું રાસ્ત જોફતારમાં થોડુંકની વાત ઉપર વાંચ્યું હતું તેમાં જોયું હતું. તે લખાણ કેટલીબધી ઉલટ અને હોંશથી વંચાયું હતું તે અમને હજી યાદ છે અને એકદમ તે અધુરું બધું થઈ જવાથી ગુજરાતી વાંચનારાઓમાં જે નીરાશી તથા અન્યથી ફેલાઈ હતી તેથી અમને ખબર છે. . . . .

ઈંગ્લેન્ડમાંથી કીધેલા વગર કસના તરજુમાઓ, તથા બીજી એવીજ કંટાળા ભરેલી અને નીંદાખોરી વારતાઓ તથા નાટકો કરતાં આ લખાણ બીલકુલ જુદીજ ઢપનું છે, અને એવા મલાહજની અને નીતીથી ભરેલાં પણ રમુજ પુસ્તકોની ખરેજ ગુજરાતી વાંચનારાઓમાં અતી મોટી ખુટ છે. અમારા વાંચવામાં કેટલાંક રમુજ પુસ્તકો આવયાંછે, પણ તેઓ આ “કહિતક સંગરહ”થી બીલકુલ જુદીજ ઢપનાં અને તેઓ માહેલાં ધણાંક રમુજ સાથે લગાર ખેમહલાંજે ભરેલાં છે. વલી તેઓમાંથી માતર થોડી રમુજ મલેછે, પણ હંમેશાં રમુજ સાથે જ્ઞાન અને અક્કલનો થોડોક ભાગ ભેલાયલો હોવો જોઈએ, કે જોથી વાંચનારને રમુજ સાથે અક્કલ પણ મલતી રહે, અને તેવી ઢપનું આ પુસ્તક પેહેલ વેહેલુંજ અમારે હાથ આવ્યુંછે. કુટુંબમાં શું નાનાં કે મોટાં, મરદ કે સ્ત્રી દરેકને આ પુસ્તક વાંચવા લાયક છે, એમાં તો કસો પણ શક નથી. ચાકરી ધંધેથી આવવા પછી ભારી વાંચન ઉલટી એક જાતની થાય છે. પણ રમુજ ઢપનું

લખાણ થાકેલાં મગજનો એક ઉતાર છે, અને તે વાંચવાથી ઉદાસ થાકેલા, અને ઉસકેરાયલા જીવને એ ઘડી રાહાત અને આરામ થાયછે.

આ કઉતક સંગરહ રમુજ ટોચકાઓ, હાજર જવાબી, કથાઓ, ફેલેવનો, ઇત્યાદીનો એક અછો સંગ્રહ છે, ઇંગ્લેજ અને ખીજ સુધરેલી ભાષાઓમાં એવા (wit and humour) નાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો છે, અને હજી નીકળતાં જાયછે અને તે ભાષા જાણનારી બોહોળી પ્રજાથી તેવા લખનારાઓની કદર સારી રીતે જુઝાયછે, પણ એવાં ઇંગ્લેજ લખાણોને ગુજરાતીમાં ઉતારવાં એ એક જાતે રમુજ, અઘણવાળા અને શીખેલા પુરુષનું કામ છે. એ એક અતી ડીકટ કામ છે, એ હમો સારી રીતે સમજ્યે છઈયે, અને તેટલાજ માટે તેનાં બનાવનાર મીં જાહાંગીર મરઝ્યાનને તેવણે મેળવેલી ફતેહને માટે મુબારકબાદી આપ્યે છાંયે. આ ચોપડીના બનાવનારની પાછી ઓળખ હમારા વાંચનારાઓને આપવાની કશી અગત્ય નથી, કારણકે તે દેશીઓમાં સારી રીતે જાણીતો એક ચંચલ જવાનછે. તોયે જેઓ એવણને ન ઓળખતા હોય તેઓને એટલું તો જણાવવાની જરૂરછે કે મીં મરઝ્યાન આપણે એક સુલેહનો અમલદાર, કાલેજનો એક આગળો વીષયારથી અને હાલમાં “મુબઇ ગેઝેટ” છાપાખાનાનો મેનેજરછે. શીખેલા અને પ્રમાણીક દેશીઓનાં હાથમાં ઇંગ્લેજ ખાતાંઓ કેવી સારી રીતે ચાલેછે તેનો સડથી સરસ દાખલો મીં મરઝ્યાનછે અને એવો પોતાનો મેહેનત ભરયો ઓધો ચલાવવા

છતાં એવું એક પુસ્તક આદાર પાડવાની હામ ભીડી એ કાંઈજ નહીં પણ એક ઉલટવાળા અને ઉદ્યોગી ખવાસની નીશાની છે, અને હમો ખીજ કેટલાક જીવાનયાઓને મીઠા મરઝાનનો દાખલો લઈ એવીજ ઉલટ પકડવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

આ લખનારે પોતાની ભાષા ખીજઓની માફક તાણી તોડીને શુધ્ધ લખવાની કોશીશ કરી નથી, એ ઘણું ઠીક કર્યું છે. હમારી ખાત્રી છે કે મીઠા મરઝાન સારી ગુજરાતી ભાષા લખવાને ખીલકુલ શક્તીવાન છે, તોયે આ પુસ્તકની ભાષા તેમાં આવેલી જ્ઞાતનાં સ્ત્રી પુરૂષનીજ વાપરી છે. જેમકે જ્યાં ગામડીયો બોલતો હોય ત્યાં ગામડેની ભાષા, બબરચી, ઘોડાવાળા, ઇત્યાદી અભણેલોની પોતાનીજ ભાષા તથા ઉચ્ચારો આવવા જોઈએ છે. અને તેમજ લખવામાં સાવચેતી રાખવામાં આવી છે અને કેટલાકે જેમ પોતાનું ભરોળ દેખાડવા માટે શબ્દ કોશોમાંથી ગુજરાતીના ભારી ભારી બોલો બોળી કાઢી તે ઠસાવી દઈ પોતાનાં લખાણને ચુંથી ચબડી નાખી કંટાળા ભરેલું કરે છે તેમ ન કરવામાં આ લખનારે ઘણી સારી સમજ વાપરી છે. મીઠા મરઝાન કાંઈ આજ કાલનાં લખનાર નથી. નુરેએલમ નામનું માહવારી ચોપાનયું ઉભું કરનાર અને લગભગ દસ વરસો સુધી કાંઈ પણ પદસાની લાલચ વીના સારી રીતે નીભાવનાર મીઠા મરઝાન છે. આ ચોપાનયું આજ ત્રણ ચાર વરસો થયાં પોતાની કમકુરસદને લીધે તેવણને છોડી દેવાની ફરજ પડી છે, અને જ્યાં આગળ રમુજ સાથે જ્ઞાનનો ભરોળ આપવામાં

આવતો હતો અને જેની આગળ દર માસની પેહેલી તારીખે દરેક કુટુંબમાં કાગડે ડોળે વાટ જોવામાં આવતી હતી, ત્યાં આજે . . . . .

અચીત ગુજરાતી વાંચનારી પ્રજા મીં મરઝખાનનાં આ પુસ્તકને માટે આભારી છે, અને અમે તે દરેક કુટુંબનાં રાખવાની મજામુત ભલામણ કરયે છઈયે. જે કે આ પુસ્તક આગળ છુટાં છુટાં લખાઈ ગયેલાં લખાણોનો એક સંગ્રહ છે, તોયે તે લખાણોને સુધારીને તથા ઠેકાણે ઠેકાણે વધારે રમુજ બનાવીને મુક્યાં છે, અને વળી ઘણું લખાણ બીલકુલ નવું જ નજર આવેછે. અક્ષરબદ્ધતાં આ તમામ લખાણ મીં મરઝખાનનાં ભેજાંમાંથી કિતપન થયું છે, એમ તો ધારવામા આવેજ નહી, કેમકે એટલું અસલ લખાણ કરવાને એક શીલસુદનું ભેજું જોઈએ. અક્ષર સાથનું રમુજ લખાણ કરવાનું કામ કાંઈ સહેલું નથી. આ કીતાબમાં ઘણાંક નાનાં મોટાં ચીત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. રમુજ ચીત્રો પાડનારા ઇંગ્લેન્ડમાં ગમે એવા અને ગમે એટલા હશે, પણ દેશીઓમાં એવા ચીત્રો દોરનારાઓની અતી મોટી ખુટ છે. રમુજ ચીત્રો પાડવાનું કામ શીખવાથી આવડતું નથી, પણ તેને માટે સ્વભાવીક શોક અને આવડ (natural genius) હોવી જોઈએ છે, અને તેટલા માટે દેશીઓમાં એવાં ચીત્રો પડાવતાં ભારે ખરચ, અગવડ અને મેહેનત પડેછે, તે હમો સારી રીતે જાણુયે છઈયે, તોએ જે ચીત્રો આપ્યાંછે, તે આખેહુલ લાગુ પડતાં અને પુરતાં હોવાથી ગનીમત સમજયે છઈયે. આ પુસ્તકનું પ્રથમ ચીત્ર (frontis-piece),

અર્પણ પત્ર, અને દીપ્તિઓ આ સર્વે રમુછ ભાશામાંજ લખવામાં આવ્યુંછે, અને ચોપડીને છેડે કેટલીક લાગુ પડતી રમુછ કેહેવતોનો ઉતારો કરવામાં આવ્યોછે. અમોને મીં જાંજીરની ચોપડીનો દીપ્તિઓ એમનો એમ તથા તેમાંનાં કેટલાક દુષ્કાઓ નમુના તરીકે અતરે ઉતારી લેવાની ભારી લાજ થઈ, પણ જગાની કોતાહને લીધે હાલ તુરત તો તે વિચાર પડતો નાખવો પડ્યોછે, પણ કદાચ જોગવાઈએ તે તક છોડીશું નહીં.

૪૦૦ ઉપર સદાઓનું, કિંચાં કાગળ ઉપર સારી છપાઈ સાથનું અને સુંદર વેલાતી પુઠાં સાથનું, આ દલદાર પુસ્તક તેમાં સમાવેલા ૩૦૦ ઉપર રમુછ દુષ્કાઓ સાથે જોતાં રૂપયા ૨૫ ની કીંમતે પણ સસતું છે, એમ કેહેવાને અમને કશો આંચકો લાગતો નથી. ફરીથી અમો મીં જાંજીર મરજ્યાનને મોખારકપાદી આપી તેવણની ફતેહ ઇછીએ છીએ, અને હજી બીજાં એવાં પુસ્તકો એક પછી એક કાઢાડ્યા જવાની ભલામણ કર્યે છીએ, તથા તેવણને ખાતરી આપ્યે છીએ કે, જાહેર ખર્ચ ઉપરથી જોતાં જેવી રીતે આ પુસ્તકની કદર અત્યારથીજ લોકોએ ખુજવા માંડીછે, તેમ હવે પછી પણ ખુજશે, એમ અમો માન્યે છીએ.

ગુજરાતી શાળાઓ તથા કન્યાશાળાઓમાં આવાં રસીલાં પુસ્તકો ધનામમાં આપવાં જોઈએ. રૈહેંડીયાળ અને નીતીને લલકી પાડનારી નાટકની ચોપડીઓ ખોટી ખુશામતને માટે નીરદોશ છોડીઓને ધનામમાં આપવાથી તે બીચારીઓને કિલદું નુકશાંન થાયછે. પણ મીં મરજ્યાનનું પુસ્તક

કુમળી બાળકીઓનાં હાથમાં મેળયારી તેના બાહેરના દેખા-
વથી જેમ તેણીઓનાં હૃદયોં હરખાયછે તેમ અંદરની રમુજ
વાંચયારી તેણીઓ તથા ઘરની ખીજ બાઈઓને રમુજ મળ-
વા ઝિપરાંત વાંચણનો શોખ વધેછે. કેળવણી ખાતાનાં
વડાની ખાશ પસંદગી માટે પણ એજ કારણથી અમો આ
રસીલી ચોપડી રજુ કરીએ છીએ. આવી ચોપડીનો જલ-
દીથી ઉદ્ધાર થઈ ખીજ આવડતી છપાવવાની સર થશે તો
અમો ગીરજાંત થઈશું નહીં.

મુ'બાઈ સમાચાર.

“કાંઈ સંગરહ”ને નામે મીં જાંહંગીર બેહરામજી
મરજખાન હમણાં જે એક સુંદર અને દલદાર પુસ્તક
બાહેર પાડ્યું છે, તે ગુજરાતી પુસ્તકો મધે તેની જાતમાં
લગભગ નવું છે. હમણાં આપણી ભાષામાં સંખ્યાબંધ
ચોપડી ચોપાનયાં નીકળતાં જાય છે. પણ તેમાં રમુજ વાતો
અને દુચકાઓ જવલેજ હોય છે, અને જે કોઈ કદાચ
તેવાં નીકળતાં હોય તેમાં સંગીન અને નીરદોષ રમુજ
ભાગ્યેજ જોવામાં આવેછે. પુસ્તકોના વધારા અને ભાષાની
ખીલવણીમાં વીદ્યા હુનર તથા નાટક વારતા વગેરેના ગંભીર
પુસ્તકો જોડે રમુજ દુચકાઓનાં પુસ્તકોની પણ જરૂર છે.
એવાં પુસ્તકો હાકેલાં મનને શાંતી અને કંઠાજેલા જીવોને
ઉલટ આપવાને કામે લાગે છે, અને અવકાસની વેળા નીરદોષ
રીતે ગુજરવાને કુકુઓ તથા મંડળીઓમાં બહુ ઉપયોગી થઈ

પડે છે. ગુજરાતી ભાષામાં એવાં પુસ્તકોની ખુટ છે, જે
 “કઞિતક સંગરહ” જેવી ચોપડીઓથી પુરાવી નેંધયે. તેમાં
 ચારસો સદા ભરીને સંખ્યાબંધ નાની રમુછ વાતો, હસવાના
 દુચકાઓ તથા હાજર જવાબના નમુનાઓ વગેરે આપવામાં
 આવયા છે. એવી રમુછ વાતો માટે ભાષા પણ રમુછ
 સેહેલી અને જ્યાં જેવી લાગુ પડે ત્યાં તેવી જતતની હોવી
 નેંધયે, અને અમો નેંઈને ખુશી છીયે, કે કઞિતક સંગરહની
 ભાષા એજ પ્રકારની છે. વળી જગે જગ નાનાં
 રમુછ ચીત્રા આપીને કઞિતક સંગરહના ધારે
 અસરકારક કરવામાં આવયા છે; અને ચ. ધ. તી
 એવી જતતની ચોપડીઓનાં સરખાં સ. પુરુ
 હાસની સ્થિતિમાં આપણી તરફથી જેવાં કુતૂહલ શાશ
 રાખી શકાય તેવાં છે. અત્રાને, કઞિતક સંગરહના તથા
 દુચકા નેંધયે એવા રમુછ નથી. કેટલાક આમાં નહોતાખસ
 થાત તો ચાલી શકત એવા છે, પણ તેમના લુપ્તાપણાને
 ખંગ ખીજ ધણાજ રમુછ અને ખરેખરા હાસ્ય જિતપન
 કરનારા દુચકાઓથી વળી રહે છે. અતીશય રમુજ ઉપજવ
 વાના હેતુથી કેટલેક ઠેકાણે કોઈ કોઈ શબ્દો લગાર વાંધા
 ભરેલા દાખલ થઈ ગયલા જણાયછે, જે ને નહી આવયા
 હોત તો રમુજમાં ઘટાડો થાત એમ લાગતું નથી; અને
 તેથી ખીજ આવડતી વેળા તે ગાળી કહાડવાની ભલામણ
 કઞિતક સંગરહના ચંચલ રચનારને અમો કરયે છીયે. બેશક
 એવા દુચકા ઉભા કરવા અથવા ઉભા થઈ ચુકેલા એકદા
 કરી તેને જુદીજ ભાષામાં લાગુ પાડવાનું કામ, ખીકટ અને

કુદરતી રીતેજ રમુજી બનેલાં બેજાનું છે; અને તે કામમાં મી० જ્ઞાંગીર બેહરાંમજી મરજ્યાન સારી રીતે પજોટાઇ ગયલા માલુમ પડેછે. તેઓ આપણી તરફ એક જાહેર લખનાર તરીકે લાંબા વખતના જાણીતા થયલા છે; અને તેમનાં લખાણુની વળણુ પેહેલાંથીજ રમુજી હોવાથી, તેમને હાથે કવિતક સંગ્રહ સરખી ચોપડી જનમ પામેલી જોઇ, અમોને ખુશહાલી ઊપજે છે પણ અજ્ઞયખી ઉપજતી નથી. મી० જ્ઞાંગીરથી આ જાતની વધુ ચોપડી બાહેર પડતી જોવાની અમો આશા રાખ્યે છીયે; અને તેમની આ કોશિશને તેમનાં ભવીપયનાં તેવાં લખાણુની કૃતેહની એક જામીનગીરી સરીખી સમજાયે છીયે.”

અખબારે સોદાગર.

“જીંદગીની રાહાતને માંટે ખુશમીજનજ અને ખુલા જીવની જરૂર છે.” ઊપલો રચનાર આ શબ્દો વાપરીને મુગો બેઠો નથી. ખુશ મીજનજ કેમ બને અને જીવને ખુલાશ કેમ મળે તેનો મારગ જીંદગી આપવા કીજે કવિતક સંગ્રહ નામનું એક ગુજરાતી ભાષામાં પુશતક રચ્યુંછે. એ પુશતક હાથમાં લેતાંવાર કોઇખી વાંચનાર કહી શકશે કે ગુજરાતી વાંચનારી આજમ માંટે એવી કીશમનું આ એક પુરું અને પેહેલવે-હલુંજ પુશતક પરગટ થયુંછે અને તેથી ઊપજતી ખુશાલીમાં બેવડો વધારો એમ થાયછે કે, એ જાતનું આ પુશતક જેમ પેહેલુંજ છે તેમ કાંઇ છેલુંજ રહેશે એમ નથી.

કારણુકે આવી જાતના પુશતકોની ગુજરાતી વાંચનારી
 આલમમાં મોટી ખુટ હોવાથી તે આહાર પડતાં વાર તેની
 નફો ઉપર જોએઆ લુટ પડી છે. એ પુશતકની હદી
 રૂપીઆની કીમત સાંભળનારને ભારી લાગશે ખરી પણ
 જોનારને મનથી તે નજીવી છે, અને વાંચનારને મનથી એ
 ચોપડીનું શાટું એક નફા ભરેલો વેપલો થયેલો ગણાય છે.
 પુરાં ચારશો શકુનું એક મોટું કદ વાળું અને ઘણુંજ
 શોભાયમાન દ્રવ્ય દેખાય છે. અને તેના પાના ઉડલાવત
 રડતી સુરતોને હસતી કરવા વીના રહેતું નથી. એ પુશતકમાં
 સમાવેલી જાણી ખરી ખીના જો કે તદન અસલ નથી, તો-
 પણ તે આવી ધપમાં રજુ કરવાનો વીચાર ખરેખર અસલ
 છે. આ પુશતકમાં ઘણુંજ રમુજી તોચકા, થોડા તપા અને
 હાજર જવાખીના નમુકા રજુ કીધા છે, તેમની લેજત
 વંધારવા કીજે તેવાજ રમુજી અને પેહેલો દેખાવ જોતાંજ
 કલેજી પકડાવે એવાં ચીતારો આપ્યાં છે. જે પાછલ મેહે-
 નત વખત અને નાણાનો મોટો ભોગ આપેલો દીશે છે. આ
 સઘળું કાંઈ રમુજને ખાતર અને હશવાને ખાતરજ આપેલું
 નથી. એરંડીઆનો જોલાખ લેવાની ફરજ પડી એટલે પીધા
 વીના તો ચાલે નહીં. હવે તેથી નીપજતો ફાયદો હાંસલ
 કરવાની તો પેહેલી નેમ હોય છે. ત્યારે હવે તે એખલું
 એરંડીજી પીને મોહો બગાડવા કરતાં તેને શાકરના શીરાની
 ગોળીમાં ટીપું ટીપું ટપકાવીને તે ગોળી ગળી જવાથી મોહો
 બગડતું નથી અને જોલાખની ધારવા જેવી અસર નીપજે છે.
 તેજ મીસાલ આ પુશતકમાં જઈ અને જુવાનો માટે જાણી

અશરકારક નશીએતો રમુજ આકારમાં અને દેશી ધપછપને લાગુ પડતી રીતે રજુ કરીધીછે. વાંચવાથી એસક અક્ષર અને રમુજનું ‘મીકશચર’ મેલવી શકાયછે, અને જો એ નશી-અતો લુખી રજુ કરીધી હોત તો કદાખી તે તરફ નજર ફેરવવાનો લોભ થાત નહીં. માટે આ પુશતક ખચીત ધારવા કરતાં એકથી વધુ નેમ પાર પાડવાને યુજરાતી વાંચનારી આલમને બહુ ઉપીયોગી થઇ પડવા વીના રહેશે નહીં. આશ વેલાતથી મંગાવેલાં તેના રોજુકદાર પુહાના શીલુગાર માટે નાદાન વએના આલકોને ઇનાંમ તરીકેના પુશતકોમાં આ પુશતક ખચીત ઘણું અગતનું થઇ પડવું જોઇએ, કારણ કે તેથી આલકોને રમુજ ઉપરાંત નશીએત અને અક્ષરનો ભંદાર મલી શકેછે, કે જે બીજી કોઇ રીતે હાંશલ કરવો કઠણ હોયછે.

(અઠવાડીક પત્રો.)

શસ્ત્ર ગોફતાર.

એક બોજોરગ આપના બનાવેલાં પુસ્તકની ગયા અંકમાં તપાસ લેવા પછી આ અંકમાં તેના બેટાના બનાવેલા એક અંધની તપાસ લેતાં અમેને તેવીજ ખુશી પેદા થાયછે. મી• બેહરાંમજી ફરદુનજી મરજબાનજીના “તોબેહ નસુહ” નામના કીમતી અંધનું વીવેચન અમે કરી ચુક્યા છીએ—હવે તેમના બેટા મી• જાંહગીર બેહરાંમજી મરજબાનજીના આ બાબતને મથાલે મુકેલા રમુજ નામવાલાં રમુજ પુસ્તક ઉપર આવીએ

છીએ, કે જે પુસતકના શ્રાવણ મોઢા ભાવ છતાં તેની નજદીક ૧૦૦૦ નકલ અપવા આવી છે એજ તેની મોટી ભલામણ છે. કૌતક સંગ્રહ તેની જાતનું એક તદ્દન નવુંજ અને પેદલવેહલું પુસતક છે, તે રમુજ વારતાઓ અને ટોચકાઓનું એક પુસતક છે. ગુજરાતીમાં રમુજ વારતાઓ ઘણીખી છપાયેલી છે, પણ આ તે જાતની વાતો નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં જેને wit and humour કહે છે ધ્યાને વાંચનાર કે સાંભળનારને હસાવવા માટે તથા મનને ગમત આપવા માટે બટકબોલા ટાહુકાઓ અને ટોચકાઓ ઢુક ઢુક સવાલ જવાબના ઈલા વારતાના આકારમાં રચવામાં આવે છે તેવી કોશીશ આ કેતાબમાં કરેલી જોઈએ છીએ. ઇંગ્લેન્ડમાં એવું રમુજ લખાણ દરરોજ બાહર પાડે છે. દર એક ચોપાનીયાંમાં એકેક કાગળ એવા “હસવાના ભાવ” ની આવે છે અને તે ઉપરાંત “કૌતક સંગ્રહ” જેવાં આખાં પુસતકોમાં એવા ટોચકાઓના સંગ્રહોના સંગ્રહો મોટા જથ્થામાં નીકળે છે. ગુજરાતીમાં આ કોશીશ પેદલવેહલીજ છે જેનું માન મી. જાહાંગીર બેદરામજી મરજાનને ઘટે છે અને તેઓએ આ પેહલી કોશીશમાં મેળવેલી ફતેહ વરતમાન પત્રોએ એકમતથી અમારા એ જવાન મીત્રને આપેલી મુબારકબાદીઓને લાયક ની છે. માણસ જાતને હસાવનારાઓ—મનને રમુજથી રીજવનારાઓ—એક લેખે માણસ જાત ઉપર ઉપકાર કરનારાઓ છે. ખુશ મીઝજના માણસો જેટલી તનદરોસતી ભોગવે છે, તેટલી આરોગ્યતા બીજા કોઈપણ મીઝજના માણસના નસીબમાં નથી. ખુશ મીઝજ માણસ દુખની

વચ્ચે પણ સુખી અને સંકટની વચ્ચે સંતોષી રહેછે, પણ સઘળા માણસો ખુશ મીઠાજી રહેતા નથી. તેઓને ખીજાઓથી ખુશ રહેવાની જરૂર પડેછે. તેઓ ગમતની શોધમાં બાહર ફરેછે. એવા લોકોને માટે “કૌતક સંગ્રહ” સરખી રમુજ કેતાઓની આપણામાં મોટી ખુટ છે તે મીઠા જાંઘાગીરે પુરી પાડવાની આ સારી કોશેશ કીધી છે. હસાવાના ટોચકા બનાવી કાઢાડવાનું કામ સેદસ નથી. હસાવનારા ટોચકા ખોતે હસી કાઢાડવા જોગ નહીં જોઈયે. લોકો તે ટોચકા ઉપર અથવા તેના બનાવનાર ઉપર નહીં હસે એવા તે ટોચકા હોવા જોઈયે. તેમાંની રમુજને બનાવટમાં એવી ખુદીબજવાળી જોઈયે કે જેથી લોકો તે વાત ઉપર હસે પણ તેમાંના ડાપણુ અને રચનાને વખાણે. માટે ખીજાં સાધારણુ લખાણોના કરતાં રમુજ લખાણુ કરવું એ વધારે મેહનતનું કામ છે અને એવાં મુશકેલ માપથી તપાસ કરતાં “કૌતક સંગ્રહ” ફતેહમંદ છે એ તેની પેહલી કોશેશને માટે ઘણું છે. રમુજ અને મશખરીઓ વળી સાદાં લખાણો કરતાં વધારે અસરકારક હોયછે. શીખામણના ચાલકા નશીદતરપે અસર કરતા નથી, તેટલા તે ટકોરમાં હસાવી રમાડીને અસર કરેછે. Satire અથવા ટીકા રૂપી સખત લખાણુનો ફટકો તે ટુક મારી મારીને મીઠો દંખ દેવા જેવો છે અને તેનો સપાટો પગથી માથાવેર લાગયા વગર રહેતો નથી. આપણા લોકોમાં ઘણી ખામીઓ અને એઓ છે જે આવી શખત ટીકાના ચમતકારીક બલથી સુધારી શકાયછે. લાંડનના “પંચ” ની ફતેહ એમાંજ છે. માટે એવાં રમુજ પણ

નીરદોશીત લખાણોની ગુજરાતી ભાષામાં જે ખુદ છે તે પુરા પાડવાની દરએક પ્રમાણીક અને નીરદોશીત કોશેશને અમે કિતેજન આપવાનું પસંદ કરીએ છીએ અને એ સઘલાં કારણોછે કે જે “કૌતક સંગ્રહ” જેવી પેહલા દેખાબે કોઇને નજીવી લાગે એવી એક ચોપડીને અમે આ ખરેખરી અગત આપીએ છીએ. આ પુસ્તક તમામ રમુજથી ભરપુર છે. તેનો દીખાવો જેવો જોઇએ એવો રમુજ નથી, પણ તેની રમુજ અરપણુ પત્રીકા નીચે કિતારીએ છીએ. આ પુસ્તક સઘલી રડતી સુરતોને અરપણુ કરયું છે અને તે નીચે મુજબ છે—

રડતી સુરતો.

આખો દીવસ એરંડીઆડું ગલ સ પીરા જેડું મોહીડું રાખવામાં જાએઉ અને જેમો એવી રંગી હાલતમાં રહીને પેત ના આગરદા ડુંકા કરેછે તેમોને કાંઈખી માનની ઈલાણી વના

વગર રજાએ

અરપણુ કરયું છે.

“કૌતક સંગ્રહ” માંની રમુજ ચહડતી કીસમનીછે. હસવાના ટીકા અને ટાલુકાના ટોચકાઓથી ૪૦૦ કરતાં વધારે સદ્કાનું એક મોટું દરદાર પુસ્તક ભરાયુંછે. તેનો બાહુરનો દેખાવજ દરૂતર આશકારા છાપાખાનાની છપાઇતી સરેસતાની જેમમાં ઘણો વધારો કરી આપેછે. કોરેલાં ચીત્રો સાથની બંધાંમણીના વેત્રાતી પુઠાં ગુજરાતી કોઇ પણ પુસ્તકમાં આ પેહલીજવાર જોઇએ છીએ. આવી જાતની સુંદર જીવદનાં પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં વધવાને બદલે ઘણાં ઘટી ગયાંછે અને તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે આવાં

પુસતકોની કીમત ખરીદદારોમાં પોશાતી નથી. પુસતકની અંદરની ઘણીક મશખરીની વાતો સાથે હસવું ઉપજવનારા દેખાવના ચીત્રો આપ્યાં છે અને તેમાં વક્ત્રી નવું એ જોઈએ છીએ કે કેટલાંક ઇંગ્રેજ પુસતકોની પેઠે આ ગ્રંથમાં પેલ્લીજ વાર ચીત્રોના નમુના ગ્રંથ કરતાં પોતે પોતાના હાથના ચીતારી તે ઉપરથી છપાવ્યા છે. યુરોપીયન ગ્રંથકરતા ઘણાખરા અહસ્યો હોય છે અને યુરોપીયનોમાં જેઓ કાંઈ પણ કંચો હુનર જાણ્યો એજ અહસ્ય દાખલની પરીપુરણતા જાણાય છે. માટે યુરોપીયન ગ્રંથકારોમાં એવા ઘણીવાર હોય છે કે જેઓ પોતાનાં ચીત્રો પોતે ચીતારે છે. યુજરાતીમાં તેમ આ પેલ્લીજવાર બન્યું છે. અક્ષરતાં “કૌતક સંગ્રહ” માંના બેટાલ અને હસવા સરખાં ચીત્રો ઉપરથી મીઠા મરજ-બાનની ચીત્રકલાનો ખ્યાલ બાધી શકાશે નહીં. અગત કરીને જ્યારે અમે જોઈએ છીએ કે આવાં ચીત્રો ચીતારવા કરતાં ચીતારવા પછી છપાવવાનો હુનર આપણી તરફ ઘણો કંગાલ છે અને તેથી કરીને આમાંના ઘણાંખરાં ચીત્રો કંગાલ દીસે છે. પણ ગ્રંથ કરતાના ચીત્રકલાના શોખ વીશે અમે જે કાંઈ જાણીએ છીએ તે ઉપરથી એટલું જ ઇછીએ છીએ કે તે પોતાના હુનરના વધારે સારા નમુના જોવાની શોધીને પ્રજાને તક આપશે.

પુસતકમાની મજબ મશખરીઓ વીશે થોડું જ કહેવાનું છે. કેટલેક ઠેકાણે તાણીતોડીને રમુજ કરેલી લાગે છે. કાંઈક ઠેકાણે મશખરી લગાર હલકી લાગે છે અને ચોક્કસ શબ્દો નહીં વાપરવા હતા એમ લાગે છે. પણ એ સંધ્યો “ટેસ્ટ”

અથવા શોખનો સવાલ છે. Wit and Humour ની એક ઈંગ્લેશ ચોપડી આપણુ લઈશું તો બધીજ મશખરી બધાંને હસાવે એવી નથી મળવાની. ચોક્કસ ટકોરથી એકને મજાદ લાગેછે પણ બીજાને કશો સવાદ લાગતો નથી. પણ સરસમાં સરસ ટકોર તે કે જે સવજાને રમુજ ઉપજાવે. આ “સંગ્રહ” માંના “કૈતકો” એવી સઘળી જાતની ચાલુ ઉત્તર અસર ધરાવનારાં છે. વધારે પસંદ કરવાજોગ એ છે કે આ મશખરીઓ માત્ર ઈંગ્લેશ નામદામ અને ઈંગ્લેશ બાબતોની નથી. સઘળી વાતો આપણી દેશી બાબતો અને આપણા દેશી સંસારને લગતી છે. તેમાં ઈંગ્લેશનો તરજુમો કરેલો નથી, પણ ઈંગ્લેશની નકલ સારીપેટે કરેલીછે. કેટલાક ટોચકાઓ વાંચતી વેળા આપણે તે ઈંગ્લેશમાં વાંચેલા હોય એમ તુરત યાદ આવેછે. પણ તેમ વળી ઘણાંક ટોચકાઓ કરતાના પોતાની તરફના અસલછે. એક કુમારની અને પરણેલાની જીંદગીના ચીત્રોમાં સહરાગાત ઘણી છે, પારસી સ્ત્રીના ત્રણ અવતારના ચીત્રો આપયાં છે, (તે મધેનું ચાલુ જમાનાની પારસણનું ચીત્ર રંગીન સાહીમાં આપેલું છે) તે એજ પ્રમાણે કસાં પણ લખાણુ વગર સહરાગાત દેખાડેછે. પણ આ જાતના લખાણો થોડીક સહરાગાત વગર સારાં લાગેજ નહીં અને વાંચનારે તે વાંચતી વખતે ખરું કેટલું છે અને સહરાગાત કેટલીછે તે પોતે સમજી લેવું જોઈએ. પુસ્તકની સેવટે રમુજ કેહવતો આવી છે, તેજ પ્રમાણે “ચાકરોને રમુજ નશીલત” વાળા ટોચકાઓ જે લખાણુથી આપયાછે તેમાં ચાકરો શેઠાનું કામ

કેમ ખગાડે છે તે ઘણા હસવા સરખી રીતે અધી ચાલ્યા કાઢી દેખાડયું છે. કુકમાં કુટુંબોમાં અને મંડળોમાં રમુજથી એ વડી ગમતમાં ગાલી કાઢાડવા માટે આ પુસ્તક ઉપયોગી છે. આનુઓ અને અચ્ચાંઓ નેઓ આ વનતના ઇંગ્રેજ લખાણોથી બેનસીય છે તેઓને આ પુસ્તક લાચમાંથી છાડવા નહીં ગમે એવું છે, અને તેને આશ્રય આપી વાંચનારી પ્રજા મીઠા વનંદાગીરને પોતાને તથા બીજા રમુજ લખનારાઓને આ વનતના અનેક પુસ્તકો ખાહેર પાડવાનું ઉત્તેજન આપશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

કચસરે હિન્દ.

“ક્રાંતક સંગ્રહ”ની તપાસ લેવી એ ટીકાકારોને માટે વગર ધારેલી એક કામતી મોજ છે, પણ માફાં ભાગ્યે એવી મોજ તેમને કાઢ કદાચજ મલી શકે છે. તુરે એકમ નામના આપણાં પેહેલા વરગનાં મારીકની બ્યારે પેહેલ વેહેલી તપાસ લેવી અમોએ શરૂ કાઢી હતી તે વેલાએ ‘ક્રાંતક સંગ્રહ’ જો કે હસતીમાં ન હતી તોપણ તે વેલાએ તેના લાક્ષના ચંચલ કર્તા સાથ અમોએ અમારા વાંચનારાઓને પેહેલ વેહેલી પીછાન કરાવી હતી અને તે વેલાએ તુરે એકમના આગલા અધીપતી તરીકે મીઠા વનંદાગીરે બતાવેલા ઉંચા શોખ અને તેમની ગરીબડી ગુજરાતી ભાષા તરફની

સેવા માટે ખરી લાયક સ્તુતીના એ બોલ-બોલવાને વાળખી વિચાર્યું હતું. પણ તે વેલાએ અમો એમ નહીં ધારતા હતા કે પોતીકા ધધાની રોકાણ છતાં તેવણ ગુજરાતી ભાષા ઉપર પોતીકું લક્ષ ચાલુ રાખી આપણને નવા ગ્રંથો આપ્યા જશે. હાલ અમો જ્ઞેષ્ઠને ખુશી છીએ કે લાંબા વખતની મેહેનત અને અજમાયસથી ભેગો કાઢેલો એક કામતી સંગ્રહ તેવણ આપણુ સામે રજુ કરવાને સામર્થ્યવાન થયા છે, એટલુંજ નહીં પણ જો તેવણને લાયક આશરો ચાલુ રહેશે તો એ કરતાં પણ ખીન્ન વધુ કામતી પુસ્તકો આપવાને તેવણ તૈયાર છે. ગુજરાતી ભાષામાં હાલ લેચલાઉ લખનારાઓનો કશો નોટો નથી, રસ્તાની ગલીચીની મીસાલ તેઓ “દર વાદલ” વધ્યાજ જન્ય છે, પણ તેમાં ગરીબડી ગુજરાતીનું દળદર શીટનાર નથી. જે લખનારાઓનું મુળ વાંચનજ એકાદ એ હલકાલખનારાઓનાં લખાણમાં આવી રહેલું તે “દીનસ્વીકૃત,” “જનસન,” “સીડની સ્મીય,” અને “ડાકટર એયરક-રેમખી”ની ખુશ મળખ મશકેરીની કદર કેમ પીછાની શકે તે અમો સેહેલાઇથી સમજી શક્યે છીએ અને તેટલા ખાતરજ મીં જાંહાંગીર મરજ્યાન જેવા ખરા કેળવાયલા અને ઇચ્છિત સાહીત્યના ખરા અમુલ્ય ખગ્ગણાથી પુરતી રીતે વાકેફગાર થયલા લખનારાઓને વધાઇ દેવાને અમુને બેવડી ઉલટ થાયછે.

“કૌતક સંગ્રહ” ખુશનુમાં “દુચકાઓ,” “હાજર જવાખી” “હસાહસ” અને નીર્દોશ “મળક મશકરી”નું ગોયા એક પ્રદર્શન છે. પાનાં ઉપર પાનાં ઉઠાલાવતાં મીં

મરજખાનનો એ અમુલ્ય ખર્ચાનો જાહાંજો પડવાને બદલે જેમ જેમ આપણે આગળ વધતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણને નવો રસ પમાડે છે. મગક મશકેરીના પુસ્તકો માટે એક વીઠાંનનો એવો અભીપ્રાય છે કે તેઓના જેવાં “ડલ” યાને કંટાળા ભરેલાં પુસ્તકો ધોડાંજ હશે. કેમકે જ્યારે દમ આંધીને સર્વે કાસમની હસાહસ ઉપરાસાપરી ચાલી આવે છે ત્યારે તે વાંચનારને થાકવી નાખી સાંભી રમુજીને બદલે કંટાળાભરેલી થઈ પડે છે, પણ મીઠા મરજખાનનાં કૌતક સંગ્રહના આખમાં અમે તેથી ઉલટું જ નોંધ્યે છીએ. જેમજેમ આપણે એ પુસ્તકમાં આગલ વધીએ છીએ તેમ તેમ તેમાં ગુદીજ દપતી નવી નવાઈઓ નજર પડે છે અને પુસ્તક કાથમાં પકડ્યા પછી કલાકો ઉપર કલાકો કેવી રીતે નીડી જાય છે તેનું વાંચનારને ખીલકુલ ભાંત રહેતું નથી. તે મધે દેશી રેવાજોને છાંજતાં જે ચીત્રો આપેલાં છે તે દેશી કારીગરીના નમુના તરીકે જોડે કોઈ કોઈવાર ખાંભી ભરેલાં જગ્યામ છે તોપણ તેઓથી જે રમુજ પડે છે તે સઘળી ખાંભીઓને ઢાંકી નાખવાને પુરતી છે.

“કૌતક સંગ્રહ”નું પેહેલુ વેહેલું “ક્રનતીસ પીસ” યાને સપર પેહેલાં પાંના ઉપરનું ચીત્રજ એવું રમુજ દપે ચીતાચું છે કે તે ઉપરથી અંદરખાતેથી કેવી રમુજો મલી શકશે તેનો ખ્યાલ આવી શકેછે અને ખીજાં અનેક ચીત્રોમાં “હમાએ ડોસાંની સરડાના જેવી જીભ,” “ઠાંગુજ સાવકશાનો મીઝજ” “ચુહુલામાંનું બલતું લાકડું,” “ઝોરડામાં પોતાને કાથે ચુનો ધોરનારનો ચીતાર,” “જામા પીછોરી સાથના

દસ્તુર," "આઈ ને સોદા," "ખોતી થતા સવારો," "શંનને મારવાનો અને ફર મારવાનો," "જુદા જુદા જમાનાની પારસી સ્ત્રીઓ," "કાઠીના કૌતક," "કાંઈ તમારા પગાર બગાર ખાઈએય," કત્વાદી ચીત્રો ખરેખર રમુછ અને રડતાંને દસાવનારાં છે. દલગીરી ભરેલું એટલુંજ છે કે આવી થી-ચોક્કસ મળ્યામ મશકેરીના સંગ્રહસ્થાનનું નથી સાંકળ્યું કે નથી એક અનુક્રમણીકા (ઇન્ડેક્સ) જેથી એકવાર વાંચેલી ખીના પાછી સોધી કાઢાડવી મુશ્કેલ પડે છે. આશા છે કે તેની દલે પછીની ખીજ આજીવીમાં એ ખુટ જરૂર કરીને પુરી પ્રાણમાં આવશે, કેમકે આવું એક દલદાર જુદી જુદી બાબતોના સામટા સંગ્રહનું પુસ્તક "ઇન્ડેક્સ" વગર આંખ વગરના ધનસાન જેવું લાગે છે. ખીજ એક કસુર અમારા નાકેશ રિચાર મુજબ એ છે કે તેમાં સેલેજ "સેલેન્ગ એક્સપ્રેશન્સ" અમુને વાંધા ભરેલાં લાગે છે. અમે અધીજ દલકી ગાલા-ગાલી માટે કલવા માંગતા નથી. ચોક્સ હદ સુધી તો તેમાં વાંધો લેવા જોગ કશું નથી. પણ જ્યારે આપણે જાણ્યે છીએ કે એ રમુછ પુસ્તકના મુખ્ય "પેટરનસ" પારસી અબલાઓ થઈ પડશે ત્યારે મીઠ મરજ્યાને "કેહેવત સંગ્રહ"ના કપા કરતાં પોતાના દીવાચામાં કીધેલી સુચના અશુશ કરીને પોતાનાજ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. જેવી રીતની દસવા મશકેરીની આદત હાલના પારસી મરદોમાં ચાલુ છે તે ધ્યાનમાં રાખતાં મીઠ મરજ્યાનનું પુસ્તક અમુને નહિંશ જણાય છે અને તે આંતુઓનાં બાબમાંજ એટલેજ સુધરવું જોઈએ.

દ્રૌતક સંગ્રહમાં સમાયલી આવેલોનો અમે કશો પણ ખ્યાલ આપી શકતા નથી કેમકે જેમ “પુટીંગ”નો સ્વાદ તે ખાધામાંજ હોય છે તેમ આ પુસ્તક મધે સમાયલી રમુજ આવેલો ખુદ વાંચ્યા વગર તેની ખુખીનો ખરો ખ્યાલ આવી શકવો મુશ્કેલ છે. લખાણ થયાને લીધે અમે દક્ષગીર છીએ કે અમારીથી હાલ તરત તે મધેના થોડા પણ નમુના આપી શકાતા નથી તોપણ તેનું નીચતું રમુજ “અર્પણ પત્રિકા” પુસ્તકનો થોડો ઘણો પણ ખ્યાલ આપી શકશે.

રડતી સુરતે!

જ્યોતો

આખો દીવસ એરંડીયાનું ગ્લાસ પીધા જેવું મોઠું રાખ્યામાં જાય છે, અને જેઓ એવી રડતી હાલતમાં રહીને પોતાના આવરદા ટુંકા કરે છે તેઓને

કાંઈથી માનની ઈલાહી વન!

વગર રળએ

અર્પણ કર્યું છે.

“દ્રૌતક સંગ્રહ” તેની છપાઈ, બંધાઈ, અને દેખાવમાં એક શોભાવમાન પુસ્તક જણાય છે અને જો કે તેની હડી રૂપયાની કીંમત ગરીબ ગુજરાતી વાંચનારાઓને તેની મોજથી સદા કમનશીબ રાખશે તોપણ માત્રર કુટુંબોને વીધાબ્યાસની ખરી મોજ મેળવવા ખાતર તે જાહાજ ભારી મુઠ્ઠે નહીં એમ અમે વિચારીએ છીએ, દેશીઓના હાલના

વાંચણના શોખ પ્રમાણે આવી રમુછ પુસ્તકની અમો તરફની ખાસ ભલામણ કરવાની અમો જરૂર જોતા નથી, પણ મી० મરઝ્યાનને અમારી છંડેલી સુચના એટલીજ છે કે તેની હવે પછીની બીજી આવૃત્તી ઘણી સસ્તી કીમતે છપાવવી નહીં તો દેશીઓની એકકની પુંડ ચાલવાની આદત પ્રમાણે કામ પણ સાહારીક પ્રગટ કરનાર ઘણી સેલ્લાઈથી એવીજ કીસમની રમુજનેનું એથી મોતેબર પુસ્તક ઘણી સેલ્લાઈથી બાહર પાડી “થોડો નંદા અને-ઘણી કમાઈ” ની સોદાગરી ફેલવત મુજબ તેમના આ કીમતી સંગ્રહને પાછળ પાડી શકશે, કેમકે હંમેશા બાપામાં એવી કીસમની રમુજનો કશો તેડો નથી. અને ફેલવાક શોખીનો જોયો “સ્ટેમપ” અને “મોનોગ્રામ” ભેગા કરવા પાછળ જેટલી મેહેનત અને ખર્ચનાં ભોગ આપે છે તેથી અરધી મેહેનત અને ખર્ચે આવા રમુછ દુચકા અને ઢોંગ સોંગનો આદતો ખખનો વધારે નફા ભરેલી રીતે ભેગો કરી શકશે. મી० મરઝ્યાનના ભવીશનો નફલ કરનારાઓને અમારી સુચના માત્ર એટલીજ છે કે જો તેઓ “લક્ષ્મી ભવાઈથી” દુર રેહી મી० મરઝ્યાને દોરેલી લીટીની હદમાંજ રહી એ કામ માંધે ઉઠાવી લેશે તો જરૂર તેઓ તેમા ફતેહ પામ્યા વગર રેહુશે નહીં. ધનસાફને ખાતર અમારે જણાવવું જોઈએ કે મી० મરઝ્યાને ગુજરાતી આલમ ઉપર આ રમુછ પુસ્તકથી જે ઉપકાર કાઢ્યા છે તે તેમાં સમાવેલી ફેલવાક રમુજ ભેગી ચાંનકાને લીધે બેવડાં હંસાંનને પાત્ર છે.

કચસરે હિન્દ.

(ખીછ આવરતી.)

મુ'આઘ જેઝેટના મેનેજર મીં બાંદાંગીર મરજખાનનાં કૌતક સંગ્રહની ખીછ આવતી છપાવવાની બાંદેર ખપ્પર અમારા પાછલા ભાગ ઉપર જોવામાં આવના. પણ એ બાંદેર ખપ્પર વાંચતાં એક વીચાર સુજ પડે છે તે અત્રે ટપકાવી લેવા જોય છે. રૂપયા રાની કીમતની એક મોટી ગુજરાતી ભાશાની ચોપડીની ૧૦૦૦ નકલો ૧૫ માસના ટુંક અરસામાં ખપી ગયલી કાંઈ વાર અમારા જાણુયામાં નથી. ગુજરાતી 'લીટરેચરના' ઇતીહાસમાં આ ચક્રકનો ખનાવ મીં મરજખાનથી પેલેલો શરૂ થયો તે માટે એ અલ્પજ્ઞને અમે મોટી ખુશીથી મુઆરકખાદી આપ્યે છીએ. વધારે ખુશી એટલા માટે છીએ કે એ અલ્પજ્ઞ અમારી પોતાનીજ સંકલ્પે વાને વર્તમાન પત્રના જોખમ ભરેલા કામનો કરનારો છે. વળી જાણુવા જોયું છે કે ગુજરાતી ભાષાનો કોચો ટેસ્ટ મીં બાંદાંગીરને એમના આપદાદાથી ગોચા ઉતરી આવેલો છે. અસલ મરજખાન સુરતમાં મોટા દસ્તુર હતા અને તે વખતના અધ્યન પ્રમાણે કાબેલ જોતીશું જાણુનાર અને લખનાર કેલવાતા હતા. મીં બાંદાંગીરના અપાવા મરદુમ ફરદુનજી મરજખાનના નામથી ધણાજ થોડા મુ'આઘગરા નાવાકેફ હશે. ગુજરાતી શાહનામુ, ગુજરાતી ખોસ્તાન, દખોસ્તાન, યુસુફ ખુલીખા, ગુલેસ્તાન, શરીર શાનતી વગેરે નાદર સંખ્યાઅધ પુસ્તકો અને સેવટે અમારું ખુઝર્ગ ભાષાઅધ મુ'આઘ સમાચાર એ

કરદુનજી મરજ્યાનની જાણીતી ચંચલ કલમની શાહાદતો પુરે છે. અને તેથી વળી કેવા વખતમાં કે જ્યારે ગુજરાતીમાં એકથી વર્તમાન પત્ર આજ્ઞા હીંદુસ્તાનમાં હતું નહીં. કરદુનજીના બેટા મીં બેહરાંમજી કરદુનજી મરજ્યાન તે દક્ષિણ આશાકારા પ્રેરના સ્થાપનાર હજી પોતાની કલમ ચાલુ રાખી પોતાની જાહેરીમાં પણ પોતાનું લખાણનું પાણી આજના જવાનોને શરમાવે એવી રીતે ચાલુ રાખે છે. એમની કલમથી મેરાનુલ અરસ અને તોખેલ નસુલ જાણીતી રીતે બહાર પડ્યાં છે. પણ છુપે નામથી એવણને હાથે હગ્ગરો સફા લખાયલા અમે જાણીએ છીએ. ત્યારે એવા કસદાર ઝાડમાંથી ઉગેલો છાંડો કાંઈ પોતાની કમ્મર વાંકી રાખે એવું અને નહીં. બેહરાંમજીના બેટા જાંહંગીરે દુક મુદતમાં પોતાના આપ અપાવાના નામની ચાદગારી પોતામાં કાયમ રાખવાની સામ્યુત પુરવારીઓ આપી છે. અમે માત્ર એટલીજ આશા રાખીએ છીએ કે તેવણ પોતાનો આ કસદ ચાલુ રાખશે કેમકે ગુલસ્થ અને કેળવાયલા ઘણીઓને હાથે મોતેઅર પુસ્તકો લખાયલાં બહાર પાડવાની હવડાં ઘણી જરૂર છે. અને એવાં કામને માટે મીં જાંહંગીર મરજ્યાન પોતાના આધારી, કેળવણીથી, અને મીલનસાર સ્વભાવથી પુરેપુરા લાયક છે. મીં જાંહંગીરજીના જોડવી ચંચલાઈ અને લાયકી ઉપરથી આપણને ખાતરી મળે છે જે જરૂરીસ આફ ધી પીસોની તરફથી કારપોરેશનમાં તેમની સામેલગીરી થવાથી આ વસ્તીના કર ભરનારાઓનો લાભ સાચવવાનો એક યોગ્ય અધિકારી ઉમેરાયો છે.

મરજખાનનાં વંશમાં ઉતરતી આવેલી ચંચલાદને લગતો આ દુક ચીતાર આપવા પછે મીં જાંઠાંગીરના દીકરા શીરેઝશાહાની ચાલાકીથી પાડેલું એક ચીત્ર અમારા જ્ઞેવામાં આવ્યું છે તે કિનેજળુ આપવા જ્ઞેગ વજળુની નોંધ લેવાની લાલચ અમેને થાય છે. એ લાડકો માત્ર આઠ વર્ષની ઉમરનો છે, તે છતાં તે ચીત્ર કાલાડવા પછવાડે અતીશે ખંત રાખતાં તેણે કાલાડેલાં કેટલાંક એડાંઓ ઉપરથી આશા મળે છે કે તે જાળકને ઘટતી તાલીમ મળે તો કાઢખી દને ચીત્રકલામાં એકો નીવડશે.

ગુજરાતી.

હાસ્ય અને ચાલુક્યને લગતું કોઇ પણ પુસ્તક પ્રજાને વાંચવાનો બહુ ભાવ હોય છે અને તેનાં બે મોટાં કારણ છે. એક કે તેથી વિશ્રામ મલીને મનને શાંતિ થાય છે અને હંમેશા શોકાત્મક રેહનારાઓના શીરપર જે ભારી બોજો રેહેલો હોય છે તે કેટલેક દરજ્જે કમી થાય છે, ને બીજું કે તેથી સમયને અનુકુળ કેટલીક શિક્ષા પણ મળે છે. માણસ હંમેશા દુઃખથી પીડીત હોય છે અને તે પીડાઓ તેને માથે એવી તો ચામચુડ માફક વલગી રહી હોય છે કે તેમાંથી વારંવાર પરીતાપ, શોક, બય, દુઃખ, અસાવધતા, ગાફલતા, વિગેરે કેટલાક પ્રકારે દિલગિરીમાં ઉતરવું પડે છે, આને માટે ગમત રમત તેને કેટલાક

વિશ્રામનું કારણ થઇ પડે છે. ઘણા વિદ્વાનો હાસ્યને પસંદ કરતા નથી. તેઓ કર્ણાજનક હાસ્યમાં પડી રેહવામાં એક જાતની મોજ માને છે આ તેના શીઝસુરી ભરેલા વિચાર ગમે તેવા સારા હોય તથાપિ તેમાં કોઇ જાતનો લાભ હોય તો માત્ર તેજ મેલવી શકે છે. સોક્રેટીસ આનંદને “મિથ્યા ભ્રમિત અને દીલને દુઃખ પેદા કરનારો” ગણે છે; કેમકે આનંદમાંથી પાછા દુઃખમાં પડ્યા કે “મેહેલ કરવત મોચી ન મોચી” જેવી સ્થિતિમાં સૌ આવી પડે છે. આટલું છતાં પણ માણસ આનંદમાં જે મજા માને છે તે દીલગીરીમાં માનતું નથી, ને એક કવી કહે છે કે “હસતું વાહતું સર્વને, રડતું થોડનેજ,” તેમ ઘણો ભાગ આનંદ,—સુખ, હાસ્ય, રમત ગમત ભોગવવાને માટેજ સરજેલો છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં Wit અને Humour ના ઘણાં પુસ્તકો છપાયા છે અને તે વાંચતા કેટલેક દરજ્જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે; કેટલાક દુચકાઓ ખડખડાટ હસાવે છે, અને કેટલાક દુચકા કેટલીક વેલાઓ શીક્ષા પણ આપે છે. આવા દુચકાઓ કંઈ એકે સામગ્રી એકઠા થતા નથી, પણ સમય સમયે જુદાં જુદાં મોંથી નવા નવા રમુજી બનાવો સાંભળવા, જાણવા જોવા, અનુભવવામાં આવે છે અને તે સર્વનો એક સામગ્રી સંગ્રહ કરવાથી એક જગ્યામાં સચવાય છે અને વાંચનારને બે ઘડીની ગમત પણ આપે છે. આપણી ભાષામાં આવા દુચકાઓ ઘણાક પડેલા છે, પણ તેનો સંગ્રહ કરવાની કાંઈ રાખવામાં આવી નથી. થોડાક વખત પર મીંઠ ફરામજ બમનજી માર્ટરે “હાસ્ય ને આણકય”નું પુસ્તક છપાવી બહાર

પાઠ્યાની જાહેર ખબર આપી હતી, પણ તે પુસ્તક છપાવમે પાને ઊંધાધઓ ખાતું હશે, અને તેથી આવા એક રમત મમતનાં પુસ્તકની ખુટ પ્રજામાં ઘણો વખત થયા આલુંજ રહી હતી.

પણ એ ખુટ “ઓમ્મે ગેઝીટ”ના હમણાના મેનેજર અને “નુરે એલમ”ના આગલા અધિપતિ મી० જાંગીરજીએ પુરી પાડી છે. એક સુંદર, હાથમાં લેવાને મન લલચાય તેવું, વાંચતા આનંદ આપે અને કંઈક શીક્ષા પણ મહે તેવું “કૌતક સંગ્રહ”નું છે. એમાં કેહેવતો, હાજર જવાબી વારતા અને કથાઓ ભરેલી છે, અને જો કે એમાંની કેટલીક કથાઓ જાણીતી છે તોપણ તે વાંચતા પાછો અટકાવ કરે તેવું નથી. પોતાના અધિપતિપણા નીચે જ્યારે “નુરે એલમ” ચોપાન્યુ નીકલતું હતું ત્યારે આવા રમુજના ફકરાઓ અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીમાંથી અંધમેસતા કરીને દાખલ કરેલા તે તુટક તુટક છપાવણાંના આ એક સંગ્રહ છે, અને અમે એ સંગ્રહ પેહલેથી તે છેલ્લે સુધી વાંચી ગયા છીએ તો સભ્ય મન એ પુસ્તક માટે આ પ્રમાણે આંધીશું:—કર્તાએ પોતાનો શ્રમ સાર્થક કીધો છે અને વાંચનમાં એક અગત્યની ખુટ હતી તે પુરી પાડી છે એટલુંજ નહીં પણ નવા પ્રકારનો ટેસ્ટ લગાડ્યો છે. ભાષા પારસી ગુજરાતી, પણ કહી કહી શુદ્ધ અને કહી કહી ઘણી અશુદ્ધ—જે પાત્રને માટે ઘટતી કરવાજ, પણ કંઈ કંઈ સભ્યતાથી વેગલી પણ ખરીજ.

પુસ્તકની રચના, ક્રમ, કેહેવતો માટે કશું વાંધા યોગ્ય નથી. અંગ્રેજીમાંથી કેટલાક પુસ્તકો હમણાં હમણાં ઘણેક

દરજે ભાષાંતર અથવા નકલ થાય છે, પણ તે કંઈ પણ કામના હોતા નથી. આ પુસ્તકમાં અંગ્રેજીમાંથી કેટલીક નકલ કીધી છે, પણ તે ધણીક રીતે વિચારીને અને જ્યાં જ્યાં લાગુ પડે ત્યાં ત્યાં કીધી છે, અને તેથી જે બીજા નકલ કરવાના શોખીનો છે તેઓને અમે જણાવીએ છીએ કે નકલ કરવાનો વિચાર હોય તો આ પુસ્તકવાંચી નકલ કરતા શીખો. તેમ તાણી તોડીને હાસ્ય રસ કિતપત્ર કરવા કરતા આવા રમુજ પુસ્તકો વાંચીને પછી ખરેખરા રસમાં કિતારો. મી० જાંગીરજીએ અંગ્રેજી વાંચી જેટલું 'સારું' લાગ્યું તેટલુંજ લીધું એટલે ધણીક બાબતો બધેએસતી થઈ શકી છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે જેઓનો દીવસ નીરંતર શોક દુઃખમાં જતા હોય તેઓને આ પુસ્તક ઔષધરૂપ છે. હાસ્ય દુઃખ વિસરાવે છે, માણસને માણસપણામાં લાવે છે, અને ધણા ડાકટરો દરદીને પણ આનંદ આપવાને આવી રમુજ વારતા દુઃખકાઓથી સારા કરી શકે છે. માણસ કંઈ હંમેશા ગમગીન રહેવાનેજ સરંગ્લો નથી, પણ તેણે સંસારના સહા લાહવા લેવા જોઈએ. જો નિયમસર આનંદમાં રહેતો કોઈ પણ મનુષ્ય માંદગીનો બોગ થઈ પડે નહીં એવા સાધારણ અભિપ્રાય છે, તો જેઓ "રડતી સુરત" રહેવામાં મજા માનતા નહીં હોય તેવાઓએ આ પુસ્તક એકવાર વાંચવું, જેથી તેની સઘળી શીકર ચીંતામાંથી એક વારતો મોકલો થઈ શકશે. પુસ્તક છપાઈ, બધામાં સારું છે ને લેખકીનો શણગાર આપે તેવું છે.

ગુજરાત મીઠ.

. . . . એ નામનું એક પુસ્તક મી० જ્ઞલાંગીરજી ખેડેરામજી મરજીયાને છપાવી પ્રગટ કર્યું છે. એ પુસ્તક સારી અને વખાણવા લાયક ભાષાથી લખાયલું છે. એમાં શીખામણ લેવા લાયક તથા હાસ્યરસથી ભરેલા કેટલાએક મનોરંજક દુચ્છાઓ, કેહેવતો અને કથાઓ છે, જે વખાણવા લાયક છે. ઘણાંએ પુસ્તકો અને ચોપાનીયાંઓ આપણી સ્વભાષામાં પ્રગટ થયલાં છે અને થાય છે, તોપણ તેમાં હાસ્યરસની સાથે ગંભીરતા ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં લખાયલાં આવાં પુસ્તકની ઘણી ખોટ છે, જે “ઓમએ ગેઝીટ” ના હાલના મેનેજર મી० જ્ઞલાંગીરજી ખેડેરામજી મરજીયાને પુરી પાડી છે એમ કહીએ તો ચાલે. ગુજરાતી ભાષાને રસીલી અને છટાદાર કરવી એ કાંઈ સહેલું કામ નથી. એખલા હાસ્યરસથીજ કાંઈ ભાષા દીપતી નથી. હાસ્યરસની સાથે જો ગંભીરતા હોય તોજ ભાષા રળીયામણી લાગે છે.

એ પુસ્તકમાં અતીશય હાસ્યરસ કરવાની હેતુથી કેટલા-એક શબ્દો સહેજસાદાજ વાંધા ભરેલા મુકયા છે. બીજી ખાંમી એ છે કે આવું મોટું પુસ્તક છતાં એમાં અનુક્રમણીકા તો મુકેલીજ નથી. આથી કરીને કોઈ પણ માણસને કોઈ પણ મુકરર વારતા કે દુચ્છો જિતાવળે એમી કાલાડવો હોય તો મુશ્કેલ થઈ પડે. જો કોઈ પુસ્તક ફક્ત એકજ ખીનાથી લખાયલું હોય, પછી કાં તો તે મોહોટું હોય કે નાહાનું હોય, તોપણ તેને સાંકળીયાની કાંઈજ જરૂર નથી. પણ આવી તરેહ તરેહની આખતોપર લખાયલાં એક મોહોટાં

પુસ્તકને તેનું અનુક્રમણીકા અવશ્ય કરીને જોઈએ. વળી એ પુસ્તકમાં કેટલીએક વારતાઓ અને દુચક્રાઓ એવા છે કે, જે તે દાખલ કરવામાં આવતે નહીં તો તેથી કાંઈ એ પુસ્તક ખામી બરેલું અને લુપ્ત ગણાતે નહીં. બધી તરફ જોતાં એ પુસ્તકમાં કોઈ પણ મોટી ખામી હમને જણાતી નથી. એ પુસ્તક દેખાવમાં એવું છે કે કોઈ પણ માણસને એનું સ્વરૂપ જોઈને હાથમાં લઈ વાંચવાનું મન થાય. એનું પુરું રળીયા-મણું છે; અને એના કદ તરફ જોતાં એ પુસ્તકની કીંમત સાધારણ રીતે બરોબર રાખવામાં આવી છે. વળી એમાં કેટલાએક હસામણાં ચીત્રો બરોબર જ્યાં આગળ જોઈએ ત્યાં આગળ મુકવામાં આવેલાં છે, જેથી વાંચનારના મનપર એકદમ અસર થઈ શકે છે. ખચીત, આ સુશોભિત પુસ્તકને માટે મી. મર-ઝમાનનં ઘણું માન ઘટે છે, અને એમણે જે મોહોટો સંગ્રહ ખતથી કીધો છે તેથી તેનો બદલો ઇશ્વર એમનાં આપણે એમ હમે ઇચ્છીએ છીએ.

યજ્ઞદાં પરસ્ત.

મી. જાંહંગીર બેલરામજી મરજખાનના રચેલાં “કલિતક સંગ્રહ” નામના પુસ્તકની એક સુંદર નકલ અમેને બેટ મલી છે, તેની પોંહોંચ માન સાથે સવીકારીએ છીએ. સફાઈદાર છપાઈ સાથે વેલાતથી ખાસ મંગાવેલાં સુંદર પુઠાંમાં કરેલી ‘આંધ-ણીથી’ આ પુસ્તકની રોતક આપણા બીજાં અતરે નીકલતાં ગુજરાતી પુસ્તકો કરતાં તદ્દન નીહારીજ દીસે છે, અને વેલાતથી આવતાં ઇંગરેજી પુસ્તકોના જેવું તે પેહેવે દેખાતું દે-

ખાય છે. પુસ્તકમાં મીંઠ મરજ્યાને દેશીઓમાં ચાલતી મરાઠીઓ, દુચકાઓ, છતયાદીનો એક સામઠો સંગ્રહ ક્યો છે, અને લંડન પંચ તથા કલકત્તા ખાતે આગલ નીકલતાં “ઈન્ડિયન ચેરીવરી” બેપરથી કેટલાક દુચકાઓ લઈને તેમને દેશીઓની રીતભાત સાથે લાગુ પાડવાને તેવણે અછી કાશેસ કરી છે. તેમના પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલાં ચીતરો, જેઓ વેલાતથી દર અકવાડયે આવતાં ચીતરોનો અભયાસ કરે છે, તેઓને પસંદ આવશે નહીં; પણ મીંઠ જનાંડાંગીરે તે વીશે પોતાના દીઆચામાં કરેલો ખેલાસો બેવા પછી, તે સામે વીરધ દીકા કરવાનું રહેતું નથી. મુંબઈમાં એવાં ચીતરો બનાવનારાઓની ખુટને લીધે “જે છે તે ગનીમત સમજી સુઝ વાંચનારાઓએ આંખ આડા કાન કરવા,” એમ મીંઠ મરજ્યાને કેટલીક દલગીરી સાથે પોતાના દીઆચામાં લખતા દીસે છે. મુંબઈમાં ચીત્રકલાની હાલદવાલ હાલત માટે આ કરતાં આપણને ખીજી વધારે શાહાદતની જરૂર રહેશે નહીં. મુંબઈમાં “આરટ સ્કુલ” આજ વર્ષે થયાં ચાલે છે, આપણી સ્કુલોમાં “ડરાઈંગ” શીખવવાનું આજ બે ત્રણ વર્ષ થયાં ચાલુ થયું છે, અને તોપણ આપણને સારા ચીત્ર કાલાડનારાઓની ખુટથી કેટલું સંસતું પડે છે. તે વીશે આપણે એકથી વધુવાર ફરયાદ કરી ચુકા છઈએ, પણ તેનું કસું મનમાં નહતું સંવટ દીસતું નથી. એવાં લીધામમાં મીંઠ મરજ્યાને ચીતરો કાલાડનારાઓની ખુટથી પોતાની મરજી માફકના ચીતરો પોતાના પુસ્તકને શોભા આપવાને મલી નહીં શક્યા હોય, તેમાં કસો શક નથી. તેમના પુસ્તકની અંદરની આવદો વીશે અમે ખીજી બેગવાઈએ બોલવાનો ધરાદો રાખીએ છીએ.

યજ્ઞદાં પરસ્ત.

(ખીજ તપાસ.)

જેમ નીશાળોમાં શીખવાથી કવીતા બનાવનાર કવી થવાનું નથી, પણ જેઓની ખુદરતી વલાણુજ કવીતા ઉપર હોય તેઓજ કવી થઈ શકે છે, તેમ રમુજ લખાણો કરવાને માટે ખુદરતીજ શકતી અને નવાજેશ જેઠી છે. દેશીઓમાં એવાં ખુદરતી રમુજ લખનારાઓ ઘણોજ થોડા આજ સુધીમાં દેખાયા છે, અને જો કે દેશી રમુજનેનો ભંડાર જેઠીયે તેટલો મોટો કરી શકાય એમ છે, તોપણ માડાં ભાયગે રમુજ લખાણુ કરનારાઓની અને પ્રગ્નને રમુજ સાથે જ્ઞાન આપનારાં પુસ્તકો અને પત્રોની આપણામાં એટલી બધી ગેરહાજરી છે કે, તેવા ભંડારને ખીલવવાની અને તેમાં વધારો કરવાની જેઠીયે તેવી તક મલી નથી. હીંદુસતાનમાં રમુજ પત્રોની સંખ્યા તરફ આપણે ફરીયે છીયે, તો તે ઘણીજ નાહતી દેખાય છે. આપણા મુંબઈમાં ગુજરાતી ભાષામાં રમુજ પત્રો માત્ર બે દેખાય છે; મરાઠી ભાષામાં માત્ર એક રમુજ પત્ર નીકલે છે; અને ઉત્તર હીંદુસતાનમાં “પંચ” ને નામે કેટલાંક ગિરદુ પત્રો નીકલે છે, જેઓનો મોટો ભાગ જે ચીતરો આપે છે, તે આપણા “પારસી પંચ” માંથી ઉતારી લીધેલાં હોય છે. મધરાસ તરફ રમુજ પત્ર કાઢાડવાની કોશિસ થયલી અમો જેઠીયે છે, પણ તે ઘણી હાલહવાલ છે. રમુજ પત્રોની આટલી નાહતી સંખ્યાને લીધે દેશી ભાષાઓમાં રમુજનો ભંડાર જેઠીયે તેટલો ખીલતો નથી. તેનું મુખ્ય કારણ રમુજ લખાણુ કરનારાઓની ખુટનું છે. રમુજ લખાણો માત્ર સાધારણ

આપદો લખી જવા જેવાં નથી; તેમને માટે ખાસ રમુછ વ-
લાણુ વાતુંજ ભેળું જોઈએ છીએ. તેવાં ભેળાઓની જેમ ખીજી
દેશી કામોમાં ખુટ છે, તેમ ગુજરાતી બોલતી પ્રજામાં પણ
ખુટ છે. ગુજરાતી ભાષામાં આપણા શહેરમાં બે રમુછ પત-
રો નીકળે છે, જેઓ પોતાનો ટેકાવ જાલવી શક્યાં છે; પણ
જેઓએ ખીજાં તેવાંજ રમુછ પતરો કાઢાડવાની કોશિસો કરી
છે, તેઓને હારી ખાતું પડ્યું છે. “પંચ-ધન ઇંડયા” નામ-
નું એક પત્ર મુંબઈ જેઠ આશીસમાંથી ૧૮૬૫ના સપ્ટે-
મ્બર માસમાં નીકળ્યું હતું, પણ તેને ખીજાં વર્ષેજ બંધ
પાડ્યું પડ્યું હતું, કેમકે તેની અસલ રૂપયા દસની કીમત-
માં બેવડો વધારો કર્યા વગર તેનો ખરચ પુરો પડતો નથી,
એવું તેના મેનેજરને જાહેર કરવું પડ્યું હતું. તે પછી ગુજ-
રાતી ભાષામાં એકથી વધુ રમુછ પતરો કાઢાડવાને કેટલાક
સાહેબોને ઉત્તર થઈ હતી, પણ તે ઉત્તર થોડાજ દીવસમાં
ખીજી અડચનો સનમુખ, મરી ગઈ હતી, અને તે પતરો
માત્ર થોડા થોડા દીવસો સુધીજ હાથમાં રહ્યાં હતાં. આ
રીતે ગુજરાતીમાં રમુછ લખાણો કરનારાઓની ખુટ ચાલે છે,
અને તેવી ખુટના વખતમાં ગુજરાતી વાંચનારી આજમને
સંતોષ મળે એવી રીતે ગુજરાતીમાં નીકળતાં આપણાં પાર-
સી પંચ અને દાતરડું જેવાં રમુછ પતરોની ગુજરાતીમાં ર-
મુજ ખીલવવાની કોશિસમાં મીં જાંહંગીર બેહરામજી મર-
ઝખાનને સામેલ થતા જોઈ ખુશાલી ઉપજે છે. મીં મરઝ-
ખાને થોડાજ દીવસો થયા “કુતિલ સંગ્રહ” નામનું એક ૨૦

મુજી પુસ્તક બાહુર પાડ્યું છે. તેમાં ગુજરાતી વાંચનારી આલમ હજુર રમુજનો એક સામટો સંગ્રહ રજુ કરવામાં આવ્યો છે, જેવો સંગ્રહ પેહેલ પેહેલોન થયેલો અમો નેહ રે છીયે. આ સંગ્રહ ઉપરથી અને મીં મરજ્યાને પોતે આપેલા કેટલાક દુચકાઓ ઉપરથી, તેમની ખુદરતી રમુજ શક્તીની આપણે પીછાન કરી શક્યે છીયે. તેમના ભેગની વચ્ચાણ ખુદરતીન રમુજ દીસે છે, અને તેની શાહદત તેમના પુસ્તકમાં એકથી વધુ ઠેકાણે મલે છે. લંડન પંચ, ઈંડીયન ચેરીવરી અને ખીજાં રમુજ પુસ્તકો ઉપરથી તેમજ દેશીઓ માં ચાલતી કેટલીક રમુજ વારતાઓ ઉપરથી મીં મરજ્યાને પોતાનાં પુસ્તકનો મોટો ભાગ ભર્યો છે, અને જે કે કાંઈ કાંઈ ખામીઓ અહીં તહીં દીસે છે, તોપણ સામટી રીતે લેતાં તેમનું પુસ્તક એ ઘડી જીવને રમાડવાને અને દુરસદનો વખત અછી રીતે ગાલવાને ઉપયોગી છે. અમારા કેટલાક ભાઈઓએ મીં જાહંગીરના લખાણમાંના કેટલાક શબ્દોને વાંધા ભરેલા ગણી તે માટે ટીકા કર્યા છે. અમો નેહયે છીયે કે, ઈંગ્રેજ રમુજ પતરો જે જાતની છુટથી પોતાના લખાણો કરે છે, અને કેટલીક દેશીઓને લાગતી નીરલાજરી રમુજને તેઓ જે નીહોંપ રમુજ તરીકે ગણે છે, તે ધોરણ ઉપર ચાલીને મીં મરજ્યાને પોતાના પુસ્તકમાં કેટલાક દેશી કાનને વાંધા ભરેલા લાગતા શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે. “લંડન પંચ,” “જુદી,” “ફૂર,” વગેરે ઈંગ્રેજ રમુજ પતરો કેટલીક સંસારી રમુજને કરતાં જેમ ચીતરોમાં તેમજ લખાણમાં એટલી હદ સુધીની છુટ લેય છે કે જે

છુટ દેશીઓને મનથી ઘણીજ નીરલાજરી ગણાય. મી० મરઝ્યાનને પોતાના પુસ્તકને રમુજોથી ભરવા માટે ઇંગ્રેજ રમુજ લખાણોનો ઘણો અભ્યાસ કરવો પડ્યો છે, અને તેથી તેમના મનમાં ઇંગ્રેજ રમુજો કેટલી હદ સુધી જાય છે તેનો છાપ બેડેકો હોવાથી, તેવંજ તે રમુજોને દેશીઓને લગતા બનાવોમાં ફેરવતી વેલા તે દેશી કાનોનેજ બેસતી કરવાની સંભાળ લેતાં લગાર ચુક્યા છે. પણ તેમની આ પેહેલી કોશેશ તરફ જોતાં, અને જે પેહેલ તેવજે કાલાડી છે તે તરફ નજર કરતાં, એવી ખામીઓ પસાર કરવા જોગ છે. અલબત્તાં તે ખામીઓ બીજી આવૃત્તીનાં સારી રીતે સુધારી શકાશે.

Indian Spectator.

“KAUTAKA SANGHRA.”—If Mr. Behramji Murzban thus tries to shed lustre on the literature of the day, his son, Mr. Jehangir Murzban, is not going to hide his light under a bushel. Mr. Murzban has just published a book which is a treasury of Wit, Humour, Repartee, Anecdote and Practical Wisdom. The selection under each head is generally happy. The language is suited to the subjects. And the pictures and cuts make it more expressive. The compiler appears to be a born humorist, and having drawn upon various sources, Indian as well as English, he has been able to give a rare treat to the Gujarati

reader. Even old tidbits come out fresh under his treatment. The anecdotes are often lively, and being indigenous products will be keenly relished by the Gujarati reader. The smaller pieces are more or less adaptations from English, and not a few of them we read here for the first time. Altogether, the book is worth buying, reading and keeping. Our copy has already been stolen.

If Mr. Marzban thinks of bringing out a popular edition—he will do well not to trust too much to broad farce. He must also get his father to revise the Urdu of the book. If he attends to these suggestions, and never writes on an empty stomach, or consuming the midnight oil, Mr. Jehangir Marzban may soon come to be known as the Joe Miller of Gujarat.

તુરે એલમ.

“કૌતક સંગ્રહ”—મી० જહાંગીર એહેરામજી મરજબાને હાથમાં આ સુંદર પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે, જેમાં “રમુજ ટાયકાઓ, હાજર જવાબી, કૌતકથી ભરેલી કથાઓ, હસાહસ, કેહવતો વગેરેનો સંગ્રહ ઘણાંક ચીત્રો સાથે” કર્યો છે. દેખાવમાં જ આ પુસ્તક એક ખરીદ કરનારનું મન હરી લે એવું છે અને અમે નથી ધારતા કે વાંચનાર એકવાર તેને હાથમાં લીધા પછી કદી અધુરું નાંખીને તે વીશે એદરકાર રહે. જે-

ઓ બરીએલ હોય છે તેમનેજ રમુછ વાતો પસંદ આવતી નથી. ખુશ મસખરીઓ અને હસવાના ભાવ પાડે એવી નકલ્યાતો સર્વે કોઈથી રચાતી નથી. તેને માટેતો કુદરતે તેવાં એકસ આળકો પેદા કરીએલાંજ હોય છે. પણ કેટલાકો તાણી-તોડીને હસવાનું કરવા માટે નહીં ઘટે તેવે ઠેકાણે તાલુકા પુરવા અને હુશીયારી ખરચવા જાય છે તેઓ પોતાની ઉમેદ માં નીખળ થાય છે. એવા દાખલા ગુજરાતી નાટકીઓમાં વારેવાર જણાય છે. એક એકસ નાટક ટોળીનો એક કસાયેલો ખેલાડી કુદરતે બનાવેલોજ હસમુખો હોવાથી એક બારીકખીન તમાશગીર જોઈ શકે છે કે તે કેટલીકવાર નાટક લખનારની ખામી પોતાનાં વેળાસરના Wit થી સુધારી દે છે; પણ ખીજા કેટલાક ખેલાડીઓમાં આ જાતની કુદરત નહીં હોવાથી તેઓ ખીચારા નાટક લખનારની મેહેનતને બહુજ ગેરમનસાફ કરે છે. કવીઓ જન્મથીજ તેવા હોય છે—કંઈ કેળવણી લઈને તેવા થતા નથી. તેમજ એક ખુશ મસખરી કરનાર પણ જન્મથીજ તેવો હોય છે, અને તેવો પોતે નહીં છતાં તેવો હોવાનું ડોળ ધાલનાર તુરતજ પોતાના ખરા રંગરૂપમાં ઓળખાઈ આવે છે. ખુશ મસખરી કરનાર એવો હોય છે કે જે ખીજાને હસાવે અને ગમત આપે તે છતાં પોતે હસતો નથી. પણ જેઓ નકલ કરનારા હોય છે તેમની આ એક ખામી છે કે પોતાના વચનોથી સાંબળનારાઓ હસે તે આગમજ પોતે હસી દે છે. મીં જાહાંગીરમાં અમે ખુશ મસખરી પીછાણવાનો અને તે કેવી હોય તે દેખાડવાનો ગુણ જોઈએ છીએ. આ ચોપાનીયાંના વાંચનારાઓ સાથે એ બા-

છની ઓળખાણ કરાવવાની કશી જરૂર નથી. જેઓ એમના અધીપતીપણાં હેઠલ આ ચોપાનીયું વાંચતા હતા તેઓ તે વેળા તેમાં “હસાહસ” વીગેરેનાં મથાળાં હેઠલ આવતી મસખરીઓ અને રમુજો બહુ હેતથી વાંચતા હતા, તેનો અમોને એટલે સુધી અનુભવ છે કે જ્યારે આ ચોપાનીયું તેના હાલના અધીપતીના હાથમાં આવ્યું ત્યારે કેટલાક સાહેબો તેવીજ રમુજ નકલ્યાતો અમારી પાસે આવુ રખાવવાને આવુર હતા. “કૌતક સંગ્રહ” માં તેના રચનારે કેટલીક આપતો પોતે કદપી કાલાટેલી છે તેમજ કેટલીક આપતો કોમક ગુજરાતી પુસ્તકમાંથી લીધી છે, તથા બીજી તેમને બીજાં મુજોથી મળી છે. રચનારે એવી સીદ્ધ વાપરેલી જણાય છે કે વાંચનારને પેહેલેથી વાંચવાની ફરજ પડે તે માટે આ ૪૦૪ સદ્નાં, સુંદર છપાઇ સાધનાં દળદાર પુસ્તકનું સાંકળ્યું તો આપ્યું નથી પણ તેના વીભાગો પણ પાડ્યા નથી. ઇંગ્રેજીમાં આ કીસમનાં બહુ ગ્રંથો પ્રગટ થાય છે, જેમાં સાંકળ્યાં જેવું કદાચજ નજરે પડે છે. તેવીજ દપનું આ એક પુસ્તક છે અને અમો ધારીએ છીએ કે ગુજરાતીમાં તેની જાતનાં પુસ્તકોમાં તે પેહેલુંજ છે. આપણાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં જાત-જાતના ઉપયોગી ગ્રંથોની ખુટ છે તેમાં જો કે આ જાતનું પુસ્તક પેહેલી અગત ધરાવનારું નથી તોપણ તેના જેવા ગ્રંથોનીખી ખુટ છે અને તેટલા માટે મીં મરજ્યાને આ ગ્રંથથી એક લેખે તે ખુટ પુરી પાડેલી કહીએ તો ખોટું નથી. અમે ઊપર કહ્યું છે કે આ પુસ્તક રચનાર કેટલેક દરજજે ખુશ મસખરીની આખતમાં કુદરતનું આગક છે. અમારા આ

વીચારની સામેતી પુસ્તકની અર્પણ પત્રીકા ઉપરથી જણાય છે. તે એવી તો રમુજ છે તે અમે હીઆં સદાચરી ઉતારી લઈએ છીએ:—

રહતી સુરતો,

જેઆનો

આખો દીવસ ચેરંડીય તું 'લાસ પીધ' જેવું મોહોડું રાખ્યામાં જાએ છે
અને જેઆ એવી રહતી હાલતમાં રહીને પોતાનાં આચરણ દુકા કરે છે તેઆને
કાંઈખી માનની ઈલાણી વના

વગર રજાએ

અર્પણ કર્યું છે.

દુરસદ.

ખુશમીજનજ તંદરેશતીની જાળવણીને માટે અગતનો છે, અને જેઓ સ્વભાવીકપણે બરીયત હોયછે તેમને ખુશમીજનમાં લાવવા માટે રમુજ સાંધણોની જરૂર પડેછે. એવાં સાંધણોમાં “બટક યોગા ટાલુકાઓ,” રમુજ નાની વારતાઓ કે ગમત આપે એવાં ચીત્રા અતી ઉત્તમ ગણાઈ શકાયછે. એવા પ્રકારનાં લખાણો ઈંગ્રેજ કે ફ્રેંચ જેવી સંપુર્ણ ભાષાનાં વિશાળ સાહિત્યમાં પણ ઘણાં હોતાં નથી. ચાનક બેલુ રમુજ લખાણ કંઈ સઘળાંથીજ થતું નથી. તેવા લખનારા માત્ર આંગલી ઉપર ગણાયછે. તેમના ટાલુકાઓ માત્ર હસાવે છે એટલુંજ નહીં પણ સાથે ઉત્તમ યોગ કે જ્ઞાન આપેછે. એવું રમુજ લખાણ એક દુઃખી માણસને પણ યોગી વેલા તેવું દુઃખ વિસરાવેછે, તથા સંકટની વચ્ચે

સુખ બક્ષેછે. એવું લખાણ દરેક વાંચનારને હસાતી હસાવીને ચાનાક આપેછે અને તેની સાધારણ ખામીઓને વિચીત્ર આકારોમાં દેખાડીને તેમાં સુધારો કરાવેછે.

એવું રમુજી અને બોધકારક પુસ્તક આ ‘કૌતક સંગ્રહ’, છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રકારનું એ પહેલુંજ છે. એક અપર્ણ ભાષામાં એવું લખાણ કરવું કેટલું મુશ્કેલ છે તે જાતી અનુભવથીજ માલમ પડેછે, અને એટલાજ માટે અમો કહીએ છીએ કે મી० મરઝ્યાનને તેમની આ શુભ પેહેલને માટે માન ઘટેછે.

“કૌતક સંગ્રહ” માંહેલા વિષયોપર જવા આગમ્ય આપણી નજરે તેનું અર્પણ પત્રિકા પડેછે; તે જેવું રમુજી તેવુંજ આખાં લખાણને યોગ્યરીતે બેસતું આવેછે. દુચકાઓમાંના ઘણાક ઈંગ્લેજ “Wit and Humour” નાં પુસ્તકોમાંથી લઈને ગુજરાતી પેહેરવેશમાં દાખલ કીધેલા જણાય છે, પણ તેમાં કર્તાએ સારી ચાલાકી દેખાડીછે.—જેકે “હસ્યા તું ખસ્યું” જેવાં કોઇ કોઇ લખાણો તાંણી તોડીને કીધેલાં માલમ પડેછે. વધી કેટલાક દુચકાઓ ઈંગ્લેજમાંજ હીક લાગે તોપણ ગુજરાતીમાં તેઓ કંટાળા ભર્યાં છે.—જેઓ કે “લાગીટાહી” “જા જા તું શીખી રહ્યો” વગેરે વગેરે. વળી કોઇ કોઇ ઠેકાણે વાંધાભર્યા દુચકાઓ કે શબ્દો પેશી ગયા છે, જે બીજી આવૃત્તિમાં કાઢાડી નાખ્યામાં આવશે તો હીક થશે; જેમ કે “ધરડી ઘોડી ને લાલ જગામ”માં રમુજ કરતાં ફંદ (intrigue) વધારેછે.

જેમ ઉપર આ પુસ્તકની ખામીઓ દરશાવી છે તેમ અમારે તેની ખુખીઓ પણ જણાવવાની ફરજ છે, અને અમારે કયુલ કરવું જોઈએ છે જે એવી ખામીઓ એ પુસ્તક માંહેલી સઘળી ખુખીઓ સાથે સરખાવતાં ઘણીજ થોડી છે. “શરમ નહી શંખાણી,” “ભીમજી કાકાની ભવાઈ” “નસીબના ખટ્યા” વગેરે વગેરે રમુજ તેમજ બોધકારક વારતાઓ થોડે થોડે અંતરે અંતરે પુશકલ મલી આવે છે. વલી મીં મરજખાને જેમ ઈંગ્રેજપરથી દુચકાઓ લીધા છે તેમ કોઈ કોઈ ગુજરાતી પુસ્તકોપરથી પણ લીધેલા જણાય છે; જેમકે “અજબ તેરી ખુદરત અજબ તેરા ખેલ” એ કવી શામળભટ્ટની “વૈતાળપચીસી” માંહેલી એક વારતાનો માત્ર ઉતારો કીધેલો જણાય છે.

પણ સૌથી અગતનો ને બોધકારક ભાગતો મીં મરજખાનનાં મુળ (original) લખાણોનો છે; જેમાં પારસી સંસારી ચીત્રો એવીતો હાસ્યજનક ટપમાં વર્ણવેલાં છે જે તે ખચીત વાંચનારને રમુજ આપ્યા વિના રહે નહી. “કુવારાની કાંઠાંણી ને પરણેલાની પીડા” આપણે ધણાં પારસી કુટુંબોમાં જોઈએ છીએ. એ દુકું પણ રમુજ ચીત્ર મીસીસ “કોટલ”નાં “Curtain Lectures”નો બોધ આપે છે. વલી “લગ્નસરામાં દીસતાં કૈતક” જે કે દર લગ્નની વેળા આપણી નજરે પડે છે તોપણ વાંચતાં વાંચતાં આપણને તેના રમુજ ચીત્રોથી હસવું આવ્યા વિના રહેતું નથી.

આખાં પુસ્તકમાં પારસી સંસારી ચીત્રો વધારે જોવામાં આવેછે, અને મુખ્ય કરી તેમાં અબણ વર્ગો એટલે પારસી સ્ત્રી અને મોઝેદો આપને રમુજ આપવામાં વધારે ઉપકાર કરે છે.

એ પુસ્તકની છપાઇ તથા બધાઇ દૃષ્ટર આશકારા છાપાખાનાને ખરેખર શોભા આપનારી છે. જેવી એ ચોપડી માંહેથી વાંચવા લાયક છે તેવીજ તે બહારથી શોભામાં લલચાવનારી છે. વળી કર્તાએ કોઇ કોઇ દુચકાને અનુસરતાં રમુજ ચીત્રો (caricatures) આપ્યાંછે જે વિષયોને યોગ્ય-તેમનો “ટેસ્ટ” દેખાડે છે. તે માંહેલાં “પારસી સ્ત્રીનાં અવતારનાં ત્રણ ચીત્રો” બીલકુલ સૂચવીત (Suggestive) છે. ટુંકમાં મી० મરઝખાનને તેમની આ કૃત્તેહમંદ કોશેશને માટે મુબારકબાદી ઇચ્છીયે છીયે, અને એવાજ પ્રકારનાં લખાણો આપણાં સાહિત્યમાં વધતાં જાય તે જોવાની અમે અતઃકરણથી ખાહેશ ધરાવ્યે છીયે.

જ્ઞાનવર્ધક.

મી० જહાંગીર બેહરામજી મરઝખાનની અમારા વાંચના રાઓ સાથે ઓળખાણ કરાવતાં અમને ખુશી ઉપજે છે. આ જવાન ગ્રહસ્થ મુબાઇ ગેઝેટ જેવાં ઇંગ્લેજ પત્રનાં એકલા દેશી મેનેજર છે એજ એ જવાનની વિદ્વત્તા માટેની જામીનગીરી છે. જહાંગીર “જનમથીજ મશકેરા છે” તે એવને ઓળખનારાઓ જાણે છે. આજ સુધી છુટા છવાયા મોઢે

બોલાતા રમુજી ટાયકાઓ થોડા ઘણા ચોપડી ચોપાનિયામાં આવેલા અમો જોતા હતા પણ કોઈને તેનો સંગ્રહ કરીને તેમજ ઇંગ્રેજીમાંથી બંધબેસતી નકલ્સાતો કરીને અને ખીજ કુટલીક વીગતો એકઠી કરીને એક રમુજી ચોપડી પ્રગટ કરવાનો વિચાર આવ્યો નહીં અને તેવો વિચાર સ્વભાવીક રીતે મીં જાંઘાંગીરને આવ્યાથી તેઓએ એક એવો રમુજી ગ્રંથ બાહર પાડી પોતાની રમુજી વલાણુ માત્ર જાહેર કીધી છે. આ રમુજી કેતાબ વિષે અમો વધુ બોલ્યે તે સોના ઉપર દોર ચડાવવા જેવું ગણાય માટે એટલુંજ કેહવું બસ થશે કે કુરસદની થોડીક ઘડી જેખી કોઈ આ કૌતક સંગ્રહ લઈ ખેસશે તેને રમુજ, ચાનક, અને પુશકલ હસવાનું મલશે તે સાથે તેની ગુજરેલી ઘડીઓની પુરતી કીમત પણ મલશે. ૩. રાની કીમતમાં જે છપાઇ, અને સુંદર બંધાઇ આપી છે તે જોતાં તો એ કીમત બરાબર લાગે છે. પણ તે ગરીબ શોકીનોને ભારી પડે એમાં નવાઇ નથી તેથી અમો મીં મરજખાનને એક સસતી આવૃત્તી બાહર પાડવાની બલામણુ કરીએ છીએ.

વીઘા મીત્ર.

ઉપલાં નામનું પુસ્તક, તેના કર્તા મીં જાંઘાંગીર બેહરા-મજી મરજખાન તરફથી મલ્યું છે, તે માન સાથ સ્વીકારીએ છીએ. તે જેમ તેના બાહરના દેખાવમાં તેમ અંદર સમાવેલી બાબતમાં દીલ લલચાવનાર છે. તેમાં રમુજી નાની

વાતો, દુચકાઓ તથા હાજર જવાબોનો મોટો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાંના કેટલાક અંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી લીધેલા, કેટલાક લોકો વચ્ચે ચાલતા અને કેટલાક કર્તાની પોતાની તરફથી જાપજવી કહાડેલા જણાય છે. અંગ્રેજીમાં એવાં રમુજી પુસ્તકો સાધારણ છે, પણ ગુજરાતીમાં તે નવાઈ સરખાં છે. કૌતક સંગ્રહમાંની વાતો જેમ રમુજી છે, તેમજ તેની ભાષા પણ રમુજી છે. વલી તે તેમાંની બાબતો પ્રમાણે જુદી જુદી ટપની છે, એટલે જો એક વાત ગામડયાની હશે તો તેની ભાષા પણ ગામડેનીજ. એ પ્રમાણે કર્યાથી તે વાતો વધારે રસીક અને અસરકારક થઈ પડે છે. વલી કેટલીક વાતો જોડે તેને લાયકનાં રમુજી ચીત્રો આપવામાં આવ્યાં છે, જે જો કે હુન્નરમંદ આંખોને ખામી ભરેલાં તોપણ સાધારણ વાંચનારને ગમત આપે તેવાં છે. તેમાં કીધેલી પારસીઓના લગ્ન સંબંધી રેવાજો વગેરેની ઠેકડી બહુ રમુજી જાપજવે છે, અને તેને ટુંકમાં ન પતાવતાં જો કટકે કટકે લખાવી આગલ ચલાવત તો તે અગતના રમુજી રેસાલાનું રૂપ પકડત. ઘણા ખરા દુચકા ખરેખરા હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનારા છે, તે છતાં વચ્ચે વચ્ચે કેટલાક લુખા દુચકા ધુસી ગયલા જણાય છે. દાખલા તરીકે “કંકુ કાલજાની કોર” વાલો દુચકો લખાણ છતાં કાંઈ રમુજી કે સાર દેખાડતો નથી. કેટલાક દુચકા વલી લગાર ઊંધાડા અને તેટલાં માટે વાંધા ભરેલા છે. દાખલા તરીકે, હીસ્ટીરીયા થતી બાયડીને જેર કરવાને તેનો વર આયા સાથે જો ચેડાં કાઢે છે, તે દુચકો ગમે એવો રમુજી છતાં કુટુંબોમાં મર્યાદાથી વાંચી શકાય એવો નથી.

કેટલેક ઠેકાણે શબ્દો પણ વાંધા ભરેલા વપરાયલા છે, જે દુચ્ચકાઓની રમુજમાં ઘટારો કર્યા વગર સેહલાઈથી દુર કરી શકાશે. પણ પુસ્તકની ખુબીઓ સાથે સરખાવતા આ ખામીઓ પસાર કરવા જોગ છે. કૌતક સંગ્રહ એક કીમતી પુસ્તક છે, અને આવકાસની વેલા ફાયદાકારક રીતે ગાળવાને, તથા કંટાળેલા જીવને ગમત આપવાને તે એક સરસ મીઠા થઈ પડશે. તેના કર્તા મીં જાહંગીરને પોતાનો આવકાસનો વખત આવી ઊપયોગી બાબતમાં રોકતા જોઈ હમો સંતોષ પામ્યે છીએ, અને તેમના તરફથી એવાં મનપસંદ પુસ્તકો વધુ બાહર પડેલાં જોવાની ઇચ્છા રાખ્યે છીએ.

ગુલ અફશાન.

મીં જાહંગીર બેહરામજી મરજખાન તરફથી કૌતક સંગ્રહ નામનું એક સુંદર, દલદાર, રમુજ પુસ્તક મળ્યું છે, જેની પહોંચ માન સહીત સ્વીકારીએ છીએ. પુરસદના વખતે નીહોંપ ખુશ મશકેરીથી એક આખાં કુટુંબને હસ્તુ કરવાને આ પુસ્તક પુરતું છે. જે કે એ પુસ્તક માહેલો મોટો ભાગ અંગ્રેજીમાંથી ઉતારેલો છે અને ગુજરાતીમાં તે આગળ છપાઈ ગયેલો છે તોપણ તેનો આ સામટો સંગ્રહ ખરેખર મુબારકબાદી આપવા લાયકનો છે. મીં મરજખાને આ પુસ્તકથી ગુજરાતી વાંચણમાં એક ખરેખરી ખુટ પુરી છે અને તેવણનું 'પહેલું' પુસ્તક વાંચ્યા પછી તેવણ તરફથી પ્રગટ થનારાં પુસ્તકોની વાંચનારી આલમ ખરેખર ઈનતેજરીથી રાહ જોશે.

હિતેષુ.

“કૌતક સંગ્રહ” આ નામના એક ધણોજ શોભીતાં અને શીખામણથી ભરપુર પુસ્તકની એક નકલ તેના રચનાર જહાંગીરજી બેહરામજી મરજખાન તરફથી ભેટ મળી છે તે મોટા ઊપકારની સાથે સ્વીકારીએ છીએ. તેની કીંમત રૂપીયા ૨-૮-૦ છે. તેની સુંદર બાંધણી, સુશોભીત છાપ અને ઉંચા કાગળ સાથે માંહી ઊપયોગી ચીત્રો ગણતાં વધારે નથી. આ પુસ્તક સદગ્રહસ્થાની લાઇબ્રેરીને શોભા આપે એવું બહુ સરસ છે, તેને દેશીઓ તરફથી સારો આશરો મળશે.

અમે ઘટતું વીવેચન જોગવાઇપર રાખીએ છીએ.

ગુલ અફશાન.

(ખીજી આવૃત્તી.)

કૌતક સંગ્રહ નામનું અતીશય રમુજી પુસ્તક તેના બનાવનાર મી० જી० બે० મરજખાન તરફથી મળ્યું છે જેની પહોંચ કબુલ કરતાં ધણોજ સંતોશ પેદા થાય છે. આ રમુજી પુસ્તક દરેક કુટુંબમાં રાખવા લાયક છે અને ગુજરાતી વાંચણમાં કુટુંબ મંડળને રીજવવાને આ પુસ્તક કરતાં વધુ સરસ ચોપડી છપાઇ હોય એવું અમને માલમ નથી. આ પુસ્તકની હજાર નકલો ફક્ત બે માસની ટુંક મુદતમાં ખપી ગઇ છે તે ઉપરથી વાંચનારી આલમે એની ખરેખરી કદર ખુજી છે એવું માલમ પડે છે. વાંચનારી આલમે આ પુસ્તકને ટેકા આપી ગોયા પોતાના મલાહજને ટેકા આપ્યો છે, નિર્દોષ ગ્રહસ્થાઇથી ભરપુર મજાક મશકરીને અને ટાહુકાઓને

ઉત્તેજન આપ્યું છે, અને કુટુંબમંડળમાં ગુદા ગુદા સ્વભાવના આદમીઓને એકસરખી રીતે ખુશ મીઠાનમાં રાખનારા એક હંમેશ હાજર રહેનારા પહરોણાને એક રૂપયાની નજીવી કીમતમાં ગોયા પોતાને ત્યાં સદાનું ઇજન કીધું છે. એ પહરોણો બીજા નવા પહરોણાઓને હંમેશાં પસંદ પડતો થઈ પડશે અને બીજા કંઈ પણ વધુ ખર્ચ નહીં કરાવશે તેની અમે જામીનગીરી આપીએ છીએ.

મી. જાંહંગીરે “તારા” નામની એક વાર્તા છપાવવા માંડી છે. જે ઘણીજ રસીલી છે અને અમે અમારા દરેક વાંચનારને તે ખરીદવાની ભલામણ તેવણની રજા વીના કરીએ છીએ જે બેઅદબી તેવણ ખુશીથી દરગુજર કરશે એવી આશા છે.

તારાબાઈ.

જામે જમશેદ.

તારાબાઈ, એક સોલ વર્ષની રૂપાળી પણ પ્રતીર્વિતા બ્રાહ્મણ છોડી ઉપર પહેલાં સંકટોની રસીલી કયા, ઘણાંક ચીતરો સાથે, રચનાર જાહંગીર ખેરામણ મરજખાન, મુંબઈ, મગટ કરનાર, બેહેરાંમણ ફરફુનજની કુંવેની, ૧૮૮૬.

ગુજરાતી ભાષામાં થયેલાં લાંબે વખતે સરસમાં સરસ વાર્તાના પુસ્તકનો જરૂરનો વધારો થયેલો જોઈ અમે ખુશી છીએ. અમે એ વધારાને જરૂરનો એટલા ખાતર કહીએ છીએ કે આજે ગુજરાતી વાર્તામાં શોખીનોની સંખ્યા પુરાકળ વધી પડી છે અને એટલી બોહોલી સંખ્યાનો એ શોખ તૂટ કરવા ખાતર કેટલાક લેચલાડિ લખનારાઓ પોતાની રેઢી-યાળ વારતાઓથી “ઉજડ ગામમાં એરંડા પ્રધાન” વાળી જાણીતી કેહેવત મુજબ ઠીક તડાકા મારી ગુજરાતી વાર્તાના વાંચકોના શોખને સુધારવાને બદલે સાંભો હલકા પાડે છે. ઇંગ્લેજ ભાષાની નજીસ કથાઓ, જે આખરદાર ઇંગ્લેજો વતીક વાંચવાને લજવાય છે તે સારી ગુજરાતી વાર્તાઓની ખુટને લીધે આપણી કોમળ નાજનીનો અને નિર્દોષ બાળકોને વાંચવી પડે છે અને તેમના ચાકુ અભ્યાસથી તેમની સ્વચ્છ રજોમાં અનીતી અને ગેરવીવેકના બી છુપી રીતે પેવસ થાય છે. આવી ધાસ્તી ભરેલી હાલતમાં નિર્દોષ વાર્તાઓનાં પુસ્તકોની ખરેખરી જરૂરીયાત છે અને તે જરૂરીયાત પુરી પાડવાની મીઠ

બાંગ્લીર મરજ્યાનની ઉલટને અમો જશ ઇચ્છી છીયે. તારાબાઈ, તે કાંઈ મીઠા બાંગ્લીરની બાણીતી કલમનું પેહેલું જ ફલ નથી, નામાંકીત “સર વોલ્ટર સ્કોટ,” અને “મેરીએટની” અતીશે રસીલી અને હરખ સાથ વાંચવા ગમે એવી વાર્તાઓનો તેવણે આગલ નુરેએલમમાં તરબુતો કીધેલોછે પણ તેમને એ જુનાં દફતરોમાં ડટાઈ રહેલી જોઈ અમો ખેદ પાંખયે છીયે. માસીકોની હસતી ઘણું કરીને એક માસનીજ ગણાયછે અને તેઓ જુના થયાં પછી હાલના વીદ્યાબ્યાસના ચાલુ વધારા આગળ જુનાં માસીકો ઉઠાવાનું આપણું મન થતું નથી, એટલા ખાતર પરબના કિતમ પરકારના વાંચણના શોખને આગલ વધારનારા તરીકે મીઠા બાંગ્લીરની ફરજ છે કે પોતાની તે આગળી વારતાઓને “પોપ્યુલર” આકારમાં પાછી બાહાર પાડી ગુજરાતી આલમની નવેસરથી સેવા બળવા ઉપરાંત પોતાનાં વીસંસાર જતાં બાળકોને પણ નવેસરથી જન્મ આપવો.

“તારાબાઈ”ની વાર્તા અસલ ઇંગ્લેન્ડ બાપામાં એવા એક ભલા મરદને હાથે લખાયલી છે કે જે ગ્રહસ્થની જાંઘીને ટુંકમાં ટુંકે ઇતખાખ પણ આ પુસ્તકની સાથ જોડાયેલો જોઈને અમો બહુ ખુશી થતે. દેશી ખેરબાઈ, તરીકેજ “કરનલ મેડોઝ ટેલર”નું નામ પ્રખ્યાત છે એમ નહી પણ તેની લખેલી દેશીઓને લગતી વાર્તાઓ ઉપરથી જણાયછે કે તે દેશીઓ સાથ કેવો અતલગના સંસારી સંબંધોથી જોડાયો હશે. દેશીઓના રેવાજો, રીતભાત ધર્મની ક્રિયાઓ અને

તેને ક્રમતા વેહેમો, રેહેવા, ખાવા, બેસવા ઊઠવાની દરએક વર્તણૂક, એ સધળું જેટલી સંહેલાઈથી દેશી પણ વર્ણનવી નહી શકે તેવી રીતે “મેટાઝ ટેલર” વર્ણનવી શક્યોછે તે ઉપરથીજ લાગેછે કે તે ગમે એવા મોટા ઓધેદાર છતાં ગરીબથી તે તવંગર દરેક વર્ગના દેશીઓમાં ફેટલોબધો પસોટાઈ, ગયો હશે. અમને એ પ્રખ્યાત ગ્રંથકારની સર્વે વાર્તાઓમાં જો કોઈખી સર્વેથી વધુ પસંદ હોય તો તે તેની પોતાની જીંદગીને લગતી વાર્તા છે. પોતાની જીંદગીને લગતી વાર્તામાં આપણે પુસ્તકળ શીખવાનું છે. એક ઇંગ્રેજ ઓધેદાર અગરજો પોતાનું અંતઃકરણ રાજી રહે એવી રીતે પોતાના ઓધાની ફરજો બજાવવાનું મન ઊપર લે છે તો પછી તે કેટલું બધું બજાવી શકે છે તેનો તે ગોયા આપ્યાદ એક આધનો છે. મોટા મોટા પગારો ઉપર ઇંગ્રેજ ઓધેદારો માત્ર અત્રે આવી મોજજ મારે છે એવો ધણાખરા અબણુ દેશીઓને એક જાતનો મોટો ખ્યાલ છે તે આ માત્ર એકજ જનમચરીત્રથી સદંતર દુર થઈ શકે છે અને અમને ઉમેદ છે કે મીં જાંહાંગીર હવે પછી જો એજ કર્તાનાં ખીજાં કોઈખી પુસ્તકની પસંદગી કરે તો તે ધણું કરીને આ તારીફ લાયક જનમ ચરીત્રનીજ કરશે, કે જેથી આલમને ઇંગ્રેજ ઓધેદારોને લગતો આજ સુધી કદી પણ નહી આવેલો ખ્યાલ આવી શકશે.

તારાઆઈની વાર્તાનો અસલ કર્તા લાંબા વખતનો મરણ પામ્યો છે એટલે હવે તેની ખાંખી ખુખી ઉપર નુકતેચુની ચલાવવી વ્યર્થ છે. મીં જાંહાંગીરે તે વાર્તાનો સારો ઇનસાફ

આખો છે તેમાં તો મુદ્દલ શકજ નથી. તારાખાઇ એક બ્રાહ્મણની છોકરી છે જેણી હીંદુઓના રેવાજ પ્રમાણે બાળ અવસ્થામાં પરણીને કુમારી વયથી વીધવા થઇ હતી અને ત્યાર પછી તેણીની વીધવા અવસ્થા પતીવ્રતાપણું જાળવતાં તેણીને શું શું સોસવું પડે છે તેનો અસરકારક હેવાલ આ વાર્તામાં આપવામાં આવ્યો છે. આ બ્રાહ્મણ છોડીની કાઠાંણીની જોડેજોડ પેલા પ્રખ્યાત લુટારા શીવાજીની તવારીખરૂપી કાઠાંણી ભેલાયલી હોવાથી ખુદ વાર્તાની અસર અને ઉલટમાં ઘણો વધારો થયો છે. મીં જાંહંગીરની ગુજરાતી ભાષા પણ ખરેખર પસંદ રાખવા જોગ છે. જેમ તે છેકજ પારસી ગુજરાતીના જેવી હાલહવાલ અને પોચી નથી તેમજ તે હીંદુ ગુજરાતીના સરખી મોટા મોટા સંસ્કૃત બોલોના ભારથી અધરી થયલી પણ નથી. ખરેખરી ગુજરાતની જે અસલ શુદ્ધ ગુજરાતી ગણાઇ શકાય તેવી તે સેહેલી પણ દમામવાળી સ્વચ્છ ગુજરાતી ભાષા છે. પોતાના હાથમાં એવી સુંદર ભાષાની ચાવી આવ્યા પછી અમને ઉમેદ છે કે દર સાલ મીં જાંહંગીર આપણને ઓછાંમાં ઓછી એક એક રસીલી વાર્તાની ભેટ કરવાને બખીલાઇ કરશે નહીં.

મુખર્ સમાચાર.

વીજાપુરના મુસલમાન પાદશાહનાં રાજ્યની પડતી થવા સાથે મહારાષ્ટ્રમાં નામાંકીત શીવાજી મહારાજાએ આખા

હીંદુસ્તાનમાં મરાઠાઓનું જે મોટું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું, તેને લગતો રસીક વાર્તાક ઇતીહાસ, કરનલ મેડોઝ ટેલરે “તારા”નું નામ આપી દેવેછ બાપામાં લખ્યો છે. કરનલ ટેલરની તે વાર્તાનું કેટલાક ફેરફાર આથે ગુજરાતીમાં બાપાંતર કરી, **મીઠાંગીર બેરાંમછ મરઝખાને** “તારાબાપ”ના નામથી હમણાં એક મુંદર પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. બાપાંતરકર્તાએ તેને “તારાબાપ”નું નામ આપ્યું છે તે ગેરવાજ્ઞી છે એમ જોકે અમો કહીશું નહી, તોપણ “એક સોલ વર્ષની રૂપાળી પણ પતીવ્રતા બ્રાહ્મણ છોડી ઉપર પડેલાં સંકટોની રસીલી કથા” વગેરે ચોપડીની અંદરની મતલબના સંબંધમાં જે ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે, તે અહીં જેતા ચોપડીમાંની બીજી ઘણી અગત્યની બાબતોને દરસાવનારો લાગતો નથી. વાર્તાની મુખ્ય નાયક તારા જે કે વાર્તાની ભુમી પર ઘણો અગત્યના ભાગ બજાવે છે, તોપણ બીજા પાત્રો પણ કંઈ થોડો સંબંધ તેમાં ધરાવતાં નથી. તાનાજી માલુસરે, મહારાજ શીવાજી, નરુજી તથા બીજા બાળુ પર એટલે તેમની વીરધ પક્ષમાં અફઝલખાન, શાહ આદીલ, ફાઝીલખાન અને પહારસીંહ, વાર્તાના તખ્તા પર એટલીવાર જ આવ કરે છે, અને તેનાથી મુખ્ય બનાવોમાં એટલો ઝડપથી ફેરફાર થાય છે, કે એક હાથ પર વીજાપુરનું પ્રબળ રાજ્ય કાવાદવાની અસર નીચે ખસતું જાય છે, અને તેની જગાએ બીજા હાથપર મરાઠાઓનું રાજ્ય ધીમે ધીમે મજબુત થતું જાય છે. ટુંકમાં, કરનલ મેડોઝ ટેલરની આ વાર્તા સંસારીક કે ધાર્મિક નથી, પણ તે તે બે ગુણો સાથે મુખ્ય

કરી રાજ્યકીય છે, અને તેને તેવા રૂપમાં જ જોતાં તે રસીક લાગે છે. ઊપર જણાવેલા ત્રણ ગુણો વાર્તાના અધારણમાં ફેટલે દરજ્જે રહેલા છે તે અમારા વાંચનારાઓના જાણવામાં આવે એવા હેતુથી અમે વાર્તાનો ટુંક સાર આ જગોએ આપ્યો છીએ. . . . .

જગાની તંગાસને લીધે વાર્તાનો અધો સાર વીસ્તારથી આપી શકતા નથી, તોપણ જે કંઈ અમે ઊપર આપ્યો છે, તેપરથી વાંચનારના જોવામાં આવ્યું હશે કે, વાર્તાનું અધારણ રસીક, વીસ્તરણ તથા ચીતાકર્ષક બનાવવાને, કરનલ મેડોક્સ ટેલરે પોતાનામાં રહેલી તર્કશક્તિને થોડી કામમાં લીધી નથી. એક વાર્તા લખનાર તરીકે તેનામાં કેવી અદ્ભૂત શક્તિ રહેલી છે, અને તેની મદદથી વાંચનારાઓનું ધ્યાન તે ફેટલું ઉશ્કેરી તથા ખેંચી શકે છે, તે તેની આ વાર્તામાં એક જગાએથી સૌથી વધારે અસરકારક રીતે જોવામાં આવે છે. તેને લગતા બનાવો કેવી પ્રકારે એક પછી એક બનતા જાય છે, તે આપણે જોઈએ. પહેલાં વજીર ખાનમહમદની બેવફાઈને લગતાં ઓચરીયાં શાહ આદીલના હાથમાં અણુધારી રીતે આવવાથી તેપર ચીંતાતુર બની તે વિચાર કરે છે, તે પછી ફાઝીલખાન તથા તેનો આપ અફઝુલખાન કોટવાલીમાં નજર કેદ થાય છે. કોટવાલ તેમની પાસથી ચોકસ કાગળો મેળવવાની તજવીજ કરે છે, પણ લગાર વીલંબ થતાં તે કાગળો ખીજના હાથમાં જઈ ચલકે છે, અને અફઝુલખાનની બાનું બેગમની પાસે પોતાના ઘણીનો છુટકારો કરાવવા જાય છે. બેગમ શાહ આદીલપર

ચીડી લખે છે, શાહ આદીલ દરબાર ભરે છે, અને તેવામાં પયારસીંહ વજીરને શેહેરના દરવાજામાં આવતો મારી નખાવી તેની ખખર આપવા શાહનાં દરબારમાં આવે છે; અને એવી ધાંધલમાં અફઝુલખાન નીમકદરામ કોટવાલને કેદી બનાવી દરબારમાં હાજર થાય છે. આ અને બીજા એવાજ બનાવો એવા સંજોગો નીચે એક પછી એક લાવવામાં આવ્યા છે, કે વાંચનારનું મન અત્યંત ખેચ્યા વગર તે ન રહે. કરનલ ટેલરમાં વારતા લખવાની ઉત્તમ શક્તી રહેલી જો કે જોવામાં આવે છે, તોપણ તેના કેટલાક વિચાર કાંઈક ભુલ ભરેલા પણ દેખાય છે. વાદમાં તારાને સતીનો ભાવ બજવતાં બ્રાહ્મણોએ તેણીને સતી તરીકે સ્વીકારતાં, તેણે જે જણાવ્યું છે, તે કર્નાની અસંભવીત કલ્પના છે. માત્ર પ્રેમના ખાતર પતીનાં મુરદાં સાથે કીવાં તેનાં મરણની ખખર સાંભળતાંજ બહી મરનારી સ્ત્રી, ફક્ત સતી ગણાય છે. મરનાર ધણી તરફ તારાને લગાર પણ પ્રીતી નહી હતી, એટલુંજ નહીં પણ સુખમાં કે દુઃખમાં તેનું નામ પણ તેણી લેતી નહી હતી. પછી તેણી સતી કેવી રીતે ગણાય? હાડમાર થવાથી તે દુખયારી છોકરી મરવાને તૈયાર થઈ હતી, અને તેટલા માટે તેણીનું તે કામ સતીનું કે આત્મ સમર્પણનું ગણાય નહીં. કર્તાએ બીજા ભુલ તારા તથા ફાઝીલખાનની શાદી કરાવવામાં કરી છે. તારાએ મરતાં સુધી હીંદુ ધર્મને એવો તો ચીવટપણે પાળ્યો હતો, “કે તે પોતાનું ભોજન પોતાને હાથે રાંધતી, અને માંસ વગેરેથી આદી નાહાસ્તી” ફાઝીલખાને પણ

પોતાનો ઇસ્લામી ધર્મ છોડ્યો નહીં હતો. ત્યારે તે બંનેની વચ્ચે “શાદી” કેવી રીતે થઈ ? કન્યાનો એકજ ધર્મ હોય, તો ધર્મ પ્રમાણે લગ્નની ગાંઠ બંધાય છે, પણ બીજી રીતે નહીં. તારા તથા ફાઝીલની વચ્ચેનો પ્રેમ પણ હવે કુદરતની સ્વભાવીક અસરથી વીરૂધ્ધ છે. પણ હવે ચોપડીમાંના વિચારો તથા બાબતોને પડતી મુઠ્ઠી, અમે ભાષાંતર પર આવીએ છીએ. મી० મરઝ્યાને ભાષાંતરને એટલું તો સરલ તથા રસીક બનાવ્યું છે, કે તે મુજબ લખાણ જોઈને સ્વતંત્ર તથા અસરકારક લાગે છે. **મી० મરઝ્યા**ની ભાષાંતર કરવાની રીતીમાં એક વાત સૌથી આપણું વધારે ધ્યાન ખેંચનાર થઈ પડે છે. તે એ છે કે, પોતાની ભાષાને હીંદુઓ તથા પારસીઓને બનતા સુધી પસંદ પડતી રાખવી; અને તેને તેવી બનતની ઉતારવામાં તેવણે ઘણું દરજ્જે ફરતેલ મેળવી છે. વાર્તાને લગતાં ગુજરાતી ભાષામાં સારાં ગણીએ એવાં તો બહુ પુસ્તકો છે, અને તે જોઈ પુરી પાડવાને બીજી ભાષામાં લખાયેલી રસીક વાર્તાઓનાં ભાષાંતર કરવાની થોડી અગત્ય નથી. મી० મરઝ્યાને તે અગત્ય પુરી પાડવા “તારાબાઈ” નું ભાષાંતર કરી જે કોશેશ કરી છે, તેને વાંચનારી પ્રજા બનતું ઉત્તેજન આપવાને પછાટ પડશે નહીં, એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

અખબારે સોદાગર.

ઉપલા નામનું એક રસીલી કથાનું ગુજરાતી પુસ્તક તેના રચનાર તરફથી મળ્યું છે. જેની પોંદોંચ અત્રેથી માન સહીત

સ્વીકારીએ છીએ. ગુજરાતી ભાષાના ઉંચી કીસમના વાંચ-
નમાં આ નવી ઢપનું એક પુસ્તક ઊમેરાયું છે માટે તેની
કાંઈક વધુ હકીકતો આ જગ્યાએ વીસ્તારવાની અગત
ધારીએ છીએ.

અસલ આ પુસ્તક “તારા”ના નામથી કરનલ મેડોસ
ટેલરે ઇંગ્લેન્ડમાં રચ્યું હતું. ખુદ એ વારતાનું નામ કહી
આપેછે કે એ વાતો હિંદુસ્તાનના દેશી સંસારને લગતી છે
પણ તેમાં સમાવેલી ઘણીક મોતેબર બાબદો એટલી
અસરકારક છે કે તેના હાલના રચનાર મી૦ જહાંગીર
મરઝબાને પેહેલીજ વાર તે પુસ્તક વાંચતાં તે પાછળ એટલો
બધો વિચાર દોડ્યો કે ગુજરાતી વાંચરી આલમ આગળ
તેનો ગુજરાતી તરજુમો રજુ કરવાને તેમનું દીલ થોભ્યુ
નહી. તારા નામે રૂપ સુંદરીની તારીફનું વર્ણન “ભવાની
માતાના કોપ” આગળા દેશી રજવાડાઓની દરબારની
રચના અને જહોજલાલી તથા મુસલમાન કોમની કુળવાન
અબગાઓની તાજમ તવાજ અને રીતભાતના ખીઆન વગે-
રેનું આ ૪૦૦ વધુ સફાનું મોટું પુસ્તક અરેબર ગુજરાતી
વાંચનારી તમામ આલમના બાબમાં ઘણું વાંચવા લાયક
થઈ પડવું જોઈએ. તેની અંદરની બાબદોની ઉંચી કીસમની
ભાષા, છપાઈ ઉપરાંત ખુદ એવી વાર્તાની મોતેબર બાબદને
છાજતી રીતનો એ પુસ્તકનો દેખાવ એવી ધપનો કીધોછે
કે જે ગુજરાતી પુસ્તકોની બાબદમાં ઘણો આશા ધારણ
શીણુગાર ગણી શકાય છે અને તેવા દેખાવના પુસ્તકોમાં
આ પેહેલું મુકીશું તો તે ખોટું ગણાસે નહીં.

મીં જાંહંગીર મરજ્યાનની પેહલી દાશેસ તરીકે આપણી હજુરમાં કૌતક સંગ્રહ નામનું જે પુસ્તક ધારવામાં આવ્યું હતું, તેમાં બેહદ હસાવનારી બાબદો ચુંડી કાઢાડવા અને પુસ્તકના આકારમાં રચવાને માટે જે ખંતીપણાથી મેહેનતનો અને વખતનો ભોગ આપ્યો હતો, તેના બદલામાં પ્રજા પસંદગીના અવાજથી મલેલા ઉતેજનથી આ નવું પુસ્તક રચવાને બેશક ઊલટ મલી છે અને આશા છે કે આ રશીલી અને જાણીતી કથા બહુ ઉલટથી વંચાતી રહેશે.

મીં જાંહંગીરે આ પુસ્તક રચવામાં ખાલી મેહેનત અને વખતનો ભોગ આપવા ઉપરાંત મુસાફરી કરવાની જંગલ વટીક વેઠીછે, જેનું રમુજી જ્યાન એ પુસ્તકના દીખાયામાં આપ્યું છે. એ કથામાં ભવાની માતાની મુર્તિનું વર્ણન આવવાથી ગોવેથી ૪૨ માઇલને છેટે આવેલાં રઘુર ગામની પડોસમાં તે મુર્તિ જોવાને મીં મરજ્યાન પોતે ગયા. જ્યાં તે માતા બેસાડી છે તે સંગેમરમરનું મંદીર છે અને તે માતા ઉપર અમુલ્ય ઝવેરાત લાધ્યું છે. એ ગામમાં વસ્તી ફક્ત નાયકણીઓ સીવાય બીજા કોઇની નથી. આસરે ત્યાંનાં પચાસ ઘરની એ સુંદર અને ખુબસુરત મોરલીઓ રંગબેરંગી પોશાકમાં દર રાતરે આવીને એ મુર્તિ આગળ ગાણું કરે છે અને નાચ રંગ કરીને પાછી ફરેછે. બેશક આ દેખાવ નજરે જોવાથી તથા મુર્તિનું વર્ણન ત્યાંના બ્રાહ્મણોથી સાંભળવાથી મીં જાંહંગીરની મેહેનતનો થોડો થોડો બદલો તો ત્યાં વળી ચુકે હતો, અને બાકી તેમને

આ પુસ્તક પાછલ પ્રજાની પસંદગી ભરી લાગણી માલમ પડવાથી મળી શકશે. આ કથાના રસીલાં ગ્યાનથી તે વાંચવાની લાલુચમાં વધારો કરવાને માટે તેનો બહારનો દેખાવ સુંદર બનાવા ઉપરાંત અંદર પણ ધણાક ઉમદા ચીતારો જાગી કારીગરીથી મેલવીને જોમ્યાં છે. જે સઘળાં માટે તેની ૩ રાત્રી કીંમત હમેશ સુધી તે વાંચનારના મન ઉપર એવી કીસમની અસર નીપજવી શકે છે કે જોયા તેણે આખું હીંદુસ્તાન ફરીને કાંઈથી અનુભવ કે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેવી રીતની લાગણી નેના હિંદામાં પેદા થાય છે. માટે આશા છે કે ગુજરાતી વાંચનારી આલમમાં તે પુસ્તક બહુ માનીતું થઈ પડશે.

(અકવાડીક પત્રો.)

રાસ્ત ગોફતાર.

મરનાર કર્નલ મેડોઝ ટેલરની હીંદુઓને લગતી સુંદર અને મનોરંજક વાર્તાઓમાં તેની સર્વેથી પેહલી વાર્તા “તારા” અમેને સર્વેથી પ્રીય છે. એ ચુંદા અંધ-કર્તાના મરણ ઉપર શોક કરતાં અમે થોડાંજ વર્ષ ઉપર લખ્યું હતું તેમ કર્નલ મેડોઝ ટેલર આ વાર્તાઓથી અને અગત્ય કરીને “તારા”થી હીંદુ પ્રજાની એક સેવા બજાવી ગયોછે કાંકે હીંદુસ્તાનના પોતાના રેહવાસથી તથા હીંદુઓ વિષે પોતાના અભ્યાસ અને અનુભવથી મરનારે હીંદુ જીંદગીનું એવું સુંદર ચીત્ર આપણી આગળ રજૂ કર્યું છે કે જેથી એ પ્રજા પત્યેના આપણા વહાલમાં અને તેમને વિષેના આપણા મનમાં વધારો

ધાય છે. તેઓમાં ધણું પસંદ કરવા અને ચાહવા જોગ આપણને મળી આવે છે. અને જેઓ હીંદુ ધર સંસારમાં કેવળ ક'ગાદ્યત અને વેદમ સીવાય બીજું કશું સમજતા નથી તેઓની ભુલ બતાવવાને આ પુસ્તક એક જીવતી શાહાદત બેખે ઉભું રેલ છે કે પ્રીત, માયા અને બીજી સંસારી ફરજોમાં—કેળવણી, જ્ઞાન, અને બીજી સુધરેલી યોગ્યતામાં—સત્યતા, પ્રગણીકપણાં, દેશાભીમાન અને બીજા મહાન પ્રજ્ઞના ગુણોમાં—તથા ઇશ્વરના જ્ઞાન અને શાસ્ત્રની ધાર્મિક પ્રમાણમાં હીંદુઓ આજે પણ ઘણા ચલુતા છે. જાતીભેદ અને ધર્મભેદને લગતા ઘણાક વેદમો અને કુચાલોથી જેમ બીજી કોમોમાં તેમજ હીંદુઓમાં સંસારની ખરાબી ઘણી થાય છે. તે ઉપર કર્નલ મેડોઝ ટેલરની “તારા”માં પડેલા ઠાંકીને વાંચનારને ભુલાવે ખવડાવ્યો નથી, પણ એક હાથ ઉપર હીંદુ દાખલના સઘળા અવીવેક વેદમો જે આખી પ્રજામાં સાધારણપણે વસી ગયા છે અને જે કોઈને કનડે નહીં એવી રીતે સર્વની સામાન્ય રૂઠી પેઠે ચાલ્યા જાય છે, અને બીજા હાથ ઉપર હીંદુ પ્રજાના ખમીરની ખુખીઓ જેથી સાદી જીંદગીના સુખો અને મજાઓ તેઓ સંતોશથી ભોગવ્યા જાય છે તે બંનેની અસર તો આજના હીંદુ ધર સંસારનું કેવું વીચીત્ર ચીત્ર બન્યું છે તે ચીત્રથી કર્નલ મેડોઝ ટેલરની “તારા” આપણને મોહ પમાડે છે. પણ વળી એ વાર્તાને અમે પસંદ કરીએ છીએ તેનું બીજું કારણ એ છે કે પશ્ચિમ હીંદુસ્તાનની તવારીખના એક અગત્યના ભાગ ઉપર આ વાર્તાનો પાયો રચ્યો છે અને મરાઠાઓના ડોર વખતે ખરે-

ખરા બનેલા બનાવો ઉપરથી “તારા”ની કાલાણી ઘણા અસરકારક સાધનોથી ઉપજવી કાઢાડી છે. પણ તેને પસંદ કરવાને અમારું પોતાનું એક ત્રીણું ખાસ કારણ છે તે એ કે “તારા”ની કાલાણી તે એક હીંદુ વીધવાની કાલાણી છે અને એ ખીચારી ક્રમનસીબ અબળાબળતી ઉપર માતપીતાની સઘળી માયા અને મમતા છતાં ધર્મ સંબંધી વેદમોને લીધે ગુજરાતનાં સંકટો અને જીલ્લમાતો, તે ખીચારીના નાતે છુટી લીધેલા હકો અને તેના છીનવી લીધેલાં છુટાપણાંનું એક અસરકારક વૃતાંત “તારા”ની વાર્તામાંથી મળી આવે છે.

હવે હમણા જ્યારે હીંદુ વીધવાઓની વેદનાઓ ઉપર આખા દેશની દયા ઉસ્કેરાઇ છે ત્યારે એ સુંદર વાર્તા મીં જાંઠાંગીર એહરામજી મરજીયાને ગુજરાતી વેશે પ્રસંગોપાત બહાર પાડીને કર્નલ મેડોઝ ટેલરની કીમતી પણ વીસરાઇ ગયલી સેવાને નવેસરથી સજીવન કીધી છે. કર્નલ મેડોઝ ટેલરની અસલ “તારા”ને વિશેષ પસંદ કરવાના જે કારણો અમે ઉપર બતાવ્યાં છે, એજ કારણો અલબત્ત તેના આ ગુજરાતી અવતારને લાગુ પડ્યાં જોઇયે, પણ તેમાં હાલનો પ્રસંગ એક વિશેષ કારણ ઉમેરે છે કે જ્યારે હીંદુ વીધવાઓની માડી હાલત સુધારવાનો સવાલ ઉભો થયોછે તે વખતમાં એક વીધવાનાં સંકટોની આ મનોરંજક કાલાણી એ ખીચારીએ તરફથી હાલની ચર્ચામાં અસર કીધા વીના રેહશે નહીં. “તારા” (જેનાં સાદાં પણ મીઠાં નામ ઉપર મીં જાંઠાંગીરે “આઇ”નો પ્રત્ય વધારીને “તારાઆઇ” શા માટે કીધી હશે તે અમે સમજી શકતા નથી) તેનો ગુજરાતી તરજીમો જોવાને

હમે ધણા ખંતી હતા અને હજી છીયે. મીં જાંહાંગીરે “તારાબાઈ”માં કર્નલ મેડોઝ ટેલરના આખા મંથનો તર-
જુમો આખો નથી પણ માત્ર વાર્તાનો સાર આખો છે,
એટલે આ કીમતી પુસ્તકનો આખો તરજુમો કરવાનું કામ
હજી રહ્યું છે. પણ ફક્ત આ સારાંસથી ૪૦૦ થી વધારે
સફાનું એક દળદાર પુસ્તક બન્યું છે, તો આખો તરજુમો
આપતાં એવાં બીજાં બે પુસ્તકો બનત તે મોઢાં પડત અને
થોડાજ લોકના વાંચવામાં આવત એમ સમજીને તર-
જુમો કરનારે માત્ર સારાંસ ઉપર સંતોશ પકડ્યો હશે. તેમ
કરતાં વાર્તાનો કશો અગત જોગ ભાગ છોડી દીધો નથી, પણ
સઘળી વાત સંક્ષેપમાં ચાલાકીથી સમાવી છે અને જે ભાગ
છોડી દીધો છે તે કર્નલ મેડોઝે વાર્તાના સ્થળો તથા બીજા
કામોના સંબંધમાં કલમના બળથી ચીતારેલાં વખાણવાં જોગ
વર્ણનો અને તવારીખના કીમતી ભાગો છોડી દીધા છે, કે
જે અમે કબુલ કરીયે છીયે કે અસલ ઇંગ્રેજ રૂપમાંજ
ખરી મોજ પમાડી શકે છે. આ વર્ણનો સેતારાથી વાઇ,
મહાજેશ્વર અને તેની સામેના પ્રતાપદત્તના તથા બીજા
ખાહાડોના અતી રળીયામણા દેખાવોના છે, તથા એ કુદરતની
પ્રસન્નતા વાળાં સ્થળોમાં મરાઠાઓ તથા મુસલમાનો વચ્ચે
ચાલેલી મોટી લડાઇમાં જે શીવાજી અને અફઝુલખાનના
નામો કીર્તિવાન થઈ ગયાંછે, તેને લગતા બનાવો વીસ્તારેલા
છે. એ સઘળી લંબાણ વીગતો વાર્તાનો સાર ખેંચી કઢાડતાં
મીં જાંહાંગીરને છોડી દેવી પડી છે. પણ એ સાર કાઢા-
ડવાનું કામ અસલનો તરજુમો કરવા જેટલીજ મહેનતનું

કામ છે અને તે મીઠા જાંઘીરે ફનેલમંદીથી અભવ્યું છે. બાશા શુધ વાપરી છે અને હીંદુઓ જેમને એ પુસ્તક જરૂર વાંચવા જોગ છે તેમને લાયકની શુધ ગુજરાતી બાશામાં મીઠા જાંઘીરની એ પેલલી કોશેષ છે. . . . .

કચસરે હિન્દ.

તારાખાઈ, એક સોલ વર્ષની રૂપાળી પણ પ્રતિર્વિતા બ્રાહ્મણ છોકરી ઉપર પહેલાં સંકટોનો રસીલી કથા, રચનાર જાંઘીર બેરામજી મરજ્યાન, મુંબઈ, ૧૮૮૬.

ઉપલા નામનું એક ઇતીહાસરૂપી પણ રસીલું અને ચાનક અને બોધ આપનારું તથા સોહામણું ચીત્રોથી શીણુગારેલું ૪૦૦ પાણુનું મોટું પુસ્તક તેના રચનાર, મીઠા જાંઘીર બેરામજી મરજ્યાન તરફથી અમોને મળ્યું છે, જેની પોંહચ માન સહીત સ્વીકારયે છીએ. આ પુસ્તક સ્વર્ગવાસી કર્નલ મેટોઝ ટેલરના “તારા” નામના પુસ્તકનું બાપાંતર છે, અને જેકે એટલું તો ખરું છે કે, એક પુસ્તકનું બીજી બાપામાં બાપાંતર કરતાં તેની અસલી ખુબી ખોવાઈ જાય છે, પણ મીઠા મરજ્યાને, અમારી ટેબલપર પહેલાં આ “તારાખાઈ” ના પુસ્તકમાં તે અસલી ખુબીઓ, એવી રીતે તો જલવવાને કોશેશ કીધી છે, કે અંગ્રેજીમાં તે વાંચવા પછી આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં વાંચવાથી પણ અમોને તેટલોજ રસ મલ્યો છે. મીઠા મરજ્યાનની વાંચનાર સાથે ઓલખાણું કરાવવાની કશી જરૂર નથી. કૌતક સંગ્રહ નામના રમુજી પુસ્તકના કર્તા તરીકે અમોએ તેવણની ઓળખ અગાઉની આપી છે. અને જેવી રીતે તેવણની પેલેલી કોશેશને વાંચનારી

આલમે ટેકા આપ્યો છે, તે પ્રમાણે તેવણની આ ખીજ કોશેશ પણ તેટલા બલકે તે કરતાં વધુ આશરો પાત્ર છે. મોહબત, પયાર અને એશક્યાજીનાં પુસ્તકો જેમ અંગ્રેજી ભાષામાં કકડી વકડી જાય છે, તેમ તેવાં પુસ્તકોના તરજુમા, ગુજરાતી ભાષામાં પણ થાય છે, પણ તેવાં ખીજણોને પડતાં મુકી, ખીં મરજ્યાકે એક નામાંકીત નરના ઇતીહાસરૂપી પુસ્તકને હાથ ધરવામાં એક અતી લાયક પસંદતા કીધી છે. મોહબત અને પ્યારના પુસ્તકોમાંથી જ્યારે શીખવવાનું અને સહમજવાનું ઘણું થોડું મળે છે, ત્યારે આવા ઇતીહાસરૂપી વારતાનાં પુસ્તકો બે કામ સારે છે. એક તો એ કે, તેમાં જે વારતા આવેલી હોય છે, તે વાંચી વાંચનારનું મન ખુશી થાય છે, અને તેને તેમાંથી ઘણીકી રીતનો ઢોઢો મળે છે, ત્યારે ખીજું એ કે, તેની નજર સનમુખ આગલ બની ગયલા ઇતીહાસના બનાવો પાછા રજુ થાય છે, અને ખીનવાંકેદગાર પણ તેથી વાકેફ થાય છે. કર્નેલ મેડોઝ ટેલરના જે જે પુસ્તકો વાંચનારે વાંચ્યાં હશે, તે સઘળાં ઇતીહાસ રૂપી કથાઓ તેને માલમ પડી હશે. તેનાં ટીપુ સુલતાન, ઈંગોની કથા, તારા, વગેરે પુસ્તકો કાંઈ ને કાંઈ પણ હીંદના ઇતીહાસને લગતા બનાવો ઉપરથી રચાયલાં દેખાશે, અને તે માંહે આવેલી વાર્તાઓ પણ તે આગલા બનાવો સાથે સંબંધ ધરાવનારી જોઈશું. કર્નેલ મેડોઝ ટેલરે, પોતાનું નામ અંગ્રેજી ભાષામાં હીંદી વાર્તાઓ લખનાર તરીકે 'અમર કીધું' છે. કાશ્મીરકે તેના વાર્તાના પુસ્તકો હીંદુસ્તાનમાં મુખ્ય કરીને દક્ષીણ ભાગ (દખણ)ના ઇતીહાસના બનાવો ઉપરથી રચાયલાં છે, અને તે

પુસ્તકો સધળે ટેકાણે એક સરખી રીતે વખણાય છે. હવે આપણે એ પુસ્તકની તપાસ ઉપર આગ્યે. જે સમયે દખણમાં શીવાજીની સરદારી હેઠલ મરાઠાઓનું જોર વધતું જતું હતું, તથા જે સમયે દીલીનો શાહનશાહ ઓરંગઝેબ આખું દખણ જીતી લેવાના તથા મરાઠાઓને વશ કરવાના તથા ખીજપુર અને ગોલકોન્ડાના મુસલમાન રાજ્યોને તાબે કરવાના કામમાં મશગુલ હતો, તે સમયે તારાબાઈની કથાનો પ્રારંભ થાય છે, અને તે કથા એટલી તો લાંબી છે કે માત્ર તારાનોજ ટુંક ઇનતેખાખ અમો નીચે પ્રમાણે ટપકાવી દઈએ છીએ:—

ઉપલો તો માત્ર તારાનો અને તેના ઉપર પડતાં દુઃખોનો માત્ર ટુંક ઇનતેખાખ છે, પણ તેણીપરનાં દુઃખો સાથે જે ખીજ ઇતીહાસરૂપી તેમજ ખીજ બનાવો અને છે તેનો ખયાલ મીઠો મરઝ્યાનનું એ પુસ્તક વાંચવાથીજ આવી શકશે. શીવાજીનાં કાવત્રાં, ખીજપોરની દરબારના વજર વગેરેનાં પ્રયંચો, ખીજપોરના જાણીતા સરદાર અફઝુલખાનને, શીવાજી મુલાકાતને બાહાણે બોલાવી કેવી રીતે મારી નાખે છે, તે અગાઉ કેવી યુક્તીઓ રચે છે, મુસલમાન લશકર ઉપર મરાઠાઓ કેવો છાપો મારે છે, અને લોહીની નીકો વેહેવડાવે છે, તુલજપોરમાં મુસલમાનોએ કીધેલી કતલ, ભવાની માતાની મુર્તિને અપમાન, તથા શીવાજી મુસલમાનો સાથે લડવાને કેવા સોગંદ લે છે, તારાના અત્યંત દુઃખનો કેવો સુખી સેવટ આવે છે, વગેરે સંખ્યાબંધ બનાવોનો એ પુસ્તક ખરો ચીતાર વાંચનારની સનમુખ રજુ કરે છે. આ પુસ્તકમાંથી

આપણું જે ખરો સાર કાઢાડવા માંગશું તો તે એજ નીકળશે કે, એક પતીવ્રતા સ્ત્રી પોતાનું પતીવ્રતાપણું જાલવવાને કેવાં સંકટો વેઠે છે, તે છતાં પાછલથી સુખી થાય છે અને એક બદ નજરનો શખ્સ એક નીહોંપ સ્ત્રી ઉપર દુઃખ પાડી કેવા ફેળે આખરે પુગેછે. હીંદુ કથાઓમાં એવા ઘણા દાખલાઓ અનેકા આપણે સાંભળ્યા છે; સીતા, દમયંતી વગેરે ઘણી હીંદુ પતીવ્રતા સ્ત્રીઓ ઉપર, પતીવ્રતાપણા માટે પડેલાં સંકટો માટે આપણે સાંભળ્યું છે, અને જેમ સીતા હરણ અને નળ દમયંતીના સંકટોના નાટકો ભજી બતાવવામાં આવ્યા છે, તેમ પતીવ્રતા તારાનો નાટક કાં નહીં ભજી બતાવવામાં આવે ? તારા ઉપર પડતાં સંકટો ઓછાં નથી. તેણીના સંકટો સાથે સંબંધ ધરાવનારા બનાવોની કાંઈ ખુટ નથી, અને તેજ ઉપરથી જે મીઠું મરઝાણ પોતે યા બીજી કોઈ લાયક કલમ નાટકપાત્ર રચી કઢાડે અને તારાના સંકટો નાટક તખ્તા ઉપર રજુ કરે તો તે કાંઈ થોડું ખેંચાણ થઈ પડે નહીં. શુજરાતી ભાષામાં સારાં પુસ્તકોની ખુટ છે, અને મીઠું મરઝાણનાં “તારા” જેવાં પુસ્તકો જે બહાર પડતાં રહે તો તે શુજરાતી ભાષાનાં સાહિત્યને ખીલવ્યા વિના રહે નહીં, કારણકે આવાં પુસ્તકો ખીજાં ઘેલાં ગાંઠાં લખાણોની માફક મનમાં બુરા હવસોને ઘેર કરી આપી, વાંચનારની લાગણી-ઓને મુદ્દલ નુકશાન કરતાં નથી. મીઠું મરઝાણને પોતાનાં એ પુસ્તકને એક લાયક પુરસ્ક બતાવવાને કશું બાકાત રાખ્યું નથી. સુંદર ગાંધણી, સુંદર છપાઈ, ઘણાં સુંદર ચીત્રો, એ

જેમ એ પુસ્તકની ખુબી ગણાય, તેમ માહેતો સમાસ અને તે માટે લીધેલી સંભાળ એ પુસ્તકની વધુ મોટી ખુબી છે. વર્તી મીં મરજ્યાને ભવાની માતાનું વર્ણન વાંચી તે જોવા તથા વધુ અનુભવ લેવાને, હાલમાં એ મુર્તી જે ગોવાથી ચાલીસ મૈલ દુર રઘનુર નામના ગામમાં એક મોટા મંદીર-મા બેસાડેલી છે, તે પોતે જોઈ આવ્યા છે. અને તે વિષેનો મીં જાંહંગીર જે રમુજી હેવાલ એ પુસ્તકના પ્રસ્તાવનામાં આપે છે, તે વાંચવા લાયક છે. ટુંકમાં કહીએ તો, આ પુસ્તક પાછલ મીં મરજ્યાને જે શ્રમ લીધો છે, તે પુરતા ટેકાને લાયક છે, પણ એ પુસ્તકની કીંમત ઘટાડવાની અમો મીં મરજ્યાનેને ભલામણ કરયે છીયે. અઢી રૂપયાની કીંમત સઘળાને પાલવે એવી નથી, માટે ક્રાંતક સંગ્રહની ખીજ આઠતીની જેમ સાદી નકલો સસ્તી બહાર પાડી છે, તેમ એ પુસ્તક માટે પણ થવું જોઈયે. મીં મરજ્યાને ખીજ એક-તેમાસ એ છે કે, પુસ્તકમાં ઘણેક ઠેકાણે ગુજરાતી બાપા લગાર કહણ દેખાય છે, જે વધુ સેહલ થવી જોઈયે છે, કારણકે એ ચોપડી બાનુએને વાંચવા વધુ લાયક છે.

ગુજરાતી.

વાર્તાના ગ્રંથો એ મનને શ્રમ પછી આનંદ આપનારા છે. આપણી ભાષામાં આવા ગ્રંથોની કંઈ ખોટ નથી, પણ જે પ્રકારની અંગ્રેજી નાવેલો રચાઈ છે તે પ્રકારની વાર્તાના ગ્રંથો આપણી ભાષામાં છેજ નહી. હમણા નવો રસ ઊત્પન્ન થવા-થા આવા ગ્રંથો ક્યાં તો નવા થવા માંડ્યા છે અથવા અંગ્રે-

છામાંથી ભાષાંતર થાય છે. આ નવો રસ પ્રજામાં કૃત્ત્રિય થયો છે ને તે રસ વધેલો જોવાને અમે ઘણા આતુર છીએ. આજ યોજનાપર તારા નામની અગ્રેજ વાર્તાનો તરજુમો મી० મરઝવાને ગુજરાતીમાં કીધો છે. કર્નલ મેડોઝ ટેલર નામનો એક વિદ્વાન, જે ઘણા વર્ષ સુધી આ દેશમાં મોટી સત્તા ભોગવતો હતો તેને કેટલીક વાર્તાઓ લખી છે, જેમાં “એક હગનો એકરાર” તથા “તારા” એ બે ગ્રંથો ઘણા વખણાય છે. તારા એ ઇતિહાસિ વૃતાંત છે અને શિવાજી મહારાજના ઉચ્ચકાળમાં બનેલી વાર્તા છે. આવી ઇતિહાસિક વાર્તા આપણા દેશમાં ઘણી થોડી મલી આવે છે. ઈંગ્લંડમાં સર વોલટર સ્કોટની અપૂર્વ વાર્તાઓ સઘળી શિવલરીને લગતી છે, ને તેનીજ યોજનાપર આ વાર્તા રચાયલી છે. જો કે તે અને આ વાર્તામાં ઘણો ફેરફાર દેખીતો છે. મી० જાંહંગીર નૈટને જે વાર્તા પસંદ કરી તે દેશીઓને ગમે તેવી છે તે વાર્તા રચવાનો તેમનો ટેસ્ટ ઘણો અચ્છો જણાય છે, એ આ ભાષાંતરજ કહી આપે છે. મૂળ અગ્રેજમાં લખનારે પોતાના રસ, દેશ ભાષાને અનુસરીને લખ્યું છે, પણ અત્રે દેશી રૂઢી રિવાજને અનુસરીને ભાષાંતર થયું છે. ભાષાંતર રસમય, ઉત્કંઠીત, સરળને અચ્છું બન્યું છે.

કર્નલ મેડોઝ ટેલરે આ વાર્તાનો બનાવ વિજ્ઞપુર તાબાના તુલજાપુરમાં કલ્પેલો છે. તે છતાં વાર્તા રંગભૂમિના સ્થળે કોઈ વખત વિજ્ઞપુર, વાઘ, કરાર અને પ્રતાપગઢપર જણાય છે. આ ઊપરથી એમ કહેવામાં આવે છે કે કર્નલે આ વાર્તા “ઇંડયન રોમાન્સ” તરીકે રચી છે. વાર્તાની અંદરના અવ

નવા બનાવો જોતા આપણને એમ લાગે છે ખરું, કે એશક આ વાર્તા તદનજ આર્ય દનિદાસને લગતી છે, પણ ઘણું જિંડાણ જાતરી જોતાં એમ માલમ પડી આવે છે કે યુરોપિયન વાર્તાનું જિલટ પુલટ રૂપ આપીને આ વાર્તા રચાયલી છે. **મીસ સ્મીથ** નામની એક વાર્તા, જે વાર્તાનો દેખાવ ઇ-ટલીમાં પડે છે, ને જેમાં રાજ્યની જિથલપાયલના બનાવો બન્યા છે તે અને **તારા** એ બંને ઘણે દરજ્જે મળતા આવે છે. જ્યારે મીસ સ્મીથનો પોશાક ધાધરાવાળો હતો ત્યારે **તારાબાઈનો** પોશાક સાડીનો છે, ને શિવાજી મહારાજ તે એઝરીયલ છે, જે માત્ર ઘોડી ને પાઘડીમાં બીરાજે છે. આ પ્રમાણે આ વાર્તાને પુરેપુરી 'ઇંગ્લેન્ડ રોમાન્સ'નો કહી શકાશે નહીં, તેમાં થોડા પણ યુરોપીયન ભેગ છે, છતાં ઘણાંક પ્રકારે એ વાર્તામાં દેશી રીત રીવાજ અને ધર્માસ્થા વિગેરેનું તાદૃષ્ટ ચિત્ર આપવામાં કર્તાએ એવી તો કાબેલિયત વાપરી છે કે જાપલી વાર્તાનો ભાસ સરખો પણ જિત્પત્ર થવા પામે નહીં. મૂલ કર્તાએ પોશાક, દેશાચારને 'સીનરી' નંને કહેવામાં આવે છે તેવા 'વર્ણન ભાગ'નું આબેહુલ ચિત્ર આપ્યું છે, ને આ વાર્તાની રચના બહુધા અતિ જીતકંડીત છે, એટલે લગણુ કે અમે અગ્રેજી વાંચ્યા છતાં, ગુજરાતીનું ભાષાંતર પેહે લેથી તે છેલ્લે સુધી અચક્યા વગર પુરી કરવાની મનો વૃત્તિએ ફરજ પાડી. . . . .

અહિંયા આ વાર્તા પૂર્ણ થાય છે. વાર્તા રચવાની છટા ઘણી સરસ છે, ને આવી વાર્તા વાંચવાને ગુજરાતીઓને ભ લામણુ કરીયે છીયે. ઘણીક ગાંડી થેલી વાર્તાઓ, હાલમાં .

થઈ પડેલા ‘ઓથારો’ લખે છે, પણ તેમને ખરી વાર્તાની ખુખી ખબરજ નથી. બાપાંતર શબ્દે શબ્દનું નહીં કરતા સ રલ ને છટાદાર થયું છે, અને મૂલકર્તાને ઘણો ન્યાયદીધો છે. પુસ્તકમાં કેટલીક છબીઓ મુકવામાં આવી છે, જેમાં કેટલીક સારી છે. છપાઈ બંધાઈમાં કરી પણ કચાસ રાખી નથી અને અમે એટલે લગણુ ગુર્જર પ્રગતને ભલામણ કરવાને અચુક રહીશું કે આ પુસ્તક એક વાંચવા લાયક અને ઘર લેખેરીનો સણગાર છે.

ગુજરાત ચીત્ર.

“તારાબાઈ” — આ નામની રસીલી કથાનું એક રંગીલું પુસ્તક હમને તેનાં બાપાંતર કર્તા તરફથી ભેટ તરીકે મળ્યું છે. આ પુસ્તકની બાપા ઘણી રસમય અને છટાદાર કલમથી લખાયલી છે. વળી એ ગ્રંથ જેવો તેની બાપામાં રસીસો લાગે છે તેવાજ તેના આલારના દેખાવમાં પણ શોભાયમાન સણગારથી શોભે છે. એના પુઠાનો દેખાવ ઘણો ભવકાદાર છે, અને તેપર આપેલું રૂપવંતી “તારા”નું રમણીય ચીત્ર તેણીના ખાસ રૂપનો આગેદુન્ય દેખાવ દીપાવે છે. વળી એ પુસ્તકમાં વચમાં વચમાં પણ કેટલાંક ચીત્રો આપેલાં છે, જેથી એ ગ્રંથના શોભાયમાન દેખાવમાં અને માંહેલા લખાણની થતી અસરમાં વધારો થાય છે. એ પુસ્તક મુળ તો સ્વર્ગવાસી કર્નલ મેડોઝ ટેલરે ઇંગ્રેજી બાપાંમાં રચેલું, જેનો હાલ ગુજરાતીમાં તરજુમો કરીને મી० મરઝ્યાને પ્રગટ કાઢ્યું છે. એજ મી० મરઝ્યાને થોડા વખતપર “કૌતક સંપદ” નામનું એક

એવુજ સુંદર પુસ્તક પ્રગટ કીધું હતું, જેને પ્રજા તરફથી સારું કિતેજન મલક્યું હતું, અને તેજ પ્રમાણે આ “તારાયા ધ” ના તેજ પુસ્તકને પણ લોકો તરફથી કિતેજન મળવાની હમને આશા છે. એ પુસ્તકનાં “તારા” નું જે લંબાણ વર્ણન કીધું છે તે તમામ વાંચી જ્ઞેનાં “તારા” પોતાનું પતીવ્રતપણું ભંગ નહી થવા દેવામાં કેટલી આગ્રહી ને આકળી હતી તેનો એક લક્ષમાં લેવા યોગ્ય ચિતાર તેમાં આપ્યો છે. . . . .

ઉપર પ્રમાણેનો એ ગ્રંથનો ટુંક સાર છે. એ શીવાય એ ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે કરીને બીજાપુરના સરદારોના સુરાતનપણા વીષે ઘણું છટાદાર વીવેચન કીધું છે. ટુકમાં માત્ર એટલુંજ કેહવું બસ છે કે એ ગ્રંથ ઘણું પ્રકારે મનોહર અને અસરકારક લાપાથી લખાયો છે.

Indian Spectator, July 11.

TARABAI is a great stride from Mr. J. B. Marzban's *Kautaksanghra* which we had the pleasure of noticing last year, and which has already reached a second edition. The translator has given a spirited rendering of one of Meadows Taylor's liveliest productions, moving in full sympathy with the author and distributing lights and shades with the touch of an artist himself. The result is that TARABAI in Gujarati is not a translation, but as good an original work as was ever written in that language. In

saying so we pay Mr. Marzban a high compliment ; but at a time when novel writing has become a nuisance and a scandal, even a little exaggeration may be allowable in the case of an elderly youth of Mr. Marzban's talents and opportunities. The get up of the book must have cost a heap of money, with its excellent engravings, though all of the latter are not a strictly correct presentment. The word *Tarabai* is a torture to the ear accustomed to the musical and historical *Tara*. We were not aware Mr. Marzban was going in for the small "respectabilities" of town life. But in spite of that we shall be glad to have a People's Edition of TARA, and if some local artist cares to dramatise the principal incidents and gives timely notice of its performance at the Gaiety, we may perhaps be induced to attend it.

સતીઅ મીતર

“તારાબાઈ” નામનું એક પુસ્તક મી० જોહાંગીર બેહરામજી મહેઝબાનની તરફથી એક પત્ર સાથે મળ્યું છે. એ પુસ્તક રચનાર મી० જોહાંગીર પોતે છે, અને વધી “તારાબાઈ”નું નામ જેમ દીક્ષક છે, તેમજ તેનું ચિત્ર એટલું બધું મનહરન કરનારું છે કે મી० જોહાંગીરજીની બીજી અવીચારી કોશિશ બાબેનો અમારી તરફનો ગુસ્સો નરમ થઈ

બન્ય છે, બલકે વીશરીખી જમએ છઠએ. પારસીનાં યૈરા-
ઓને અંગ્રેજી શીખવવાનું દેવાનાપણું લઈ એકેલા ફેટલાએક
શખસોની સફમાં મીં જોડાંગીર દાખલ થયા છે, તે કામને
હમો એક બતની હુલરાઈ અને બેઅદખી સમજાએ છઠએ.
અને વલી એવી હુલરાઈ સાઈ જે ટીકા થવા બેઠએ છે, તે
તો થશેજ, પણ તેવામાં જ્યારે હાલનાં જેવી મીં જોડાંગી-
રની અદાગ મેહેનતનાં તથા હાઈ ટાલડક પડે તેવા પુતલાં-
ઓનાં અને મનને ગમત મલે તેવા વાઙીઅઓનાં દેખાવ
હમારી નજરે પડે છે, ત્યારે હમારી તરફની અસલી ખફગીની
ગમી અચખુચી નરમ પડી બન્ય છે, અને મીં જોડાંગીર વીશે
વીચાર ઉપજતવ છે કે, એવા બ્રીટીઓગી, તથા તનની
જોહેમત અને મનની જાંબલીવાલા અદસ્થનેખી, પારસી
ખધરાંઓને લગતા નજસ કુથલામાં મુંડી ખોસવાને કેમ બની
શકે છે. ખરેખર “તારાખાઈ”નો આહેરનો નમુનો એવો
છે કે તેને હમો ખોતેખી “હમારાં ખાઈ” કરવાને
લલચાઈએ, એટલુંજ નહી, પણ કોઈખી ખીજે કદરદાન
શખસ તેને “ખોતાની ખાઈ” કરવાને રાજ થઈ શકે.
વાસ્તે અંચલ અને કદરદાન વાંચનારાઓને હમો સુચનાં કરીએ
છીએ કે, જે મજકુર “ખાઈ”ને ખોતાનાં ઘરમાં દાખલ કરવાનો
શોખ થાય તો, સેટેજ દામથી, એ નેકનામને ખોતાની
કુરસદનાં દોસ્તદાર તરીકે અને ખોતાનાં કુટુંબ કખીલાની
આંખનાં સંગાર તરીકે ખરીદ દ્રશઈ શકાયો. બહુ દલગીર
છીએ કે હમારી તરફનાં ખરીદદાર ઇતેમ્નરોને, દામનો અડ-
સટો અમે જાણવી શકતા નથી, કારણકે એને લગતી

ખખરનો બોળે, ખીજ અલકાતુ ધધેડાઓની પીઠ ઉપર લાધેલો સંભળાય છે, કે જે પાંડિયનરનાં ઉકરડાપર, અને કાસમ-અગ્નરનાં ચકલા તરફ ફરતા અને ચરતા નજર આવે છે. વળી આટલી હકીકતખી સૌ કોઈએ યાદ રાખવી કે, મજકુર “તારાખાઈ” ભીતરનો અને જીગરનો ખવાસ ખરેખરી કહી હાલતનો છે, તેની અજમાસ કરવાને હજી સુધી હમોને ઘટતો વખત મળ્યો નથી. કદાચ હવે પછી એવો વખત હાથ કરવાને હમો તજવીજ કરીશું.

યજ્ઞદાં પરસ્ત.

એક કવી અથવા વાર્તા લખનાર હીંદુસ્તાનના પાછલા ઇતીહાસમાંથી પોતાની કલ્પના અને તરકશકતી માટે જેટલાં સાધનો મેલવી શકે એમ છે, એટલાં પૃથ્વીના ખીજ લગ-ભગ એક પણ દેશના ઇતીહાસમાંથી તેને મલી શકવાં મુશ્કેલ પડશે. પૃથ્વીના ઇતીહાસમાં આ દેશે બજાવેલો ભાગ ખીજ કોઈ પણ દેશે બજાવ્યો નથી. એક મોટાં ખંડ સર-ખો તેનો બોહોલો વીસ્તાર-ધણા જીના વખતથી “શીલાલોજી” જેટલી હદ સુધી આપણને ભુતકાળમાં લઈ જઈ શકે છે તે વખતથી—તેની સાથે જોડાતી આવેલી તરેહવાર અને અસંખ્ય ઉચલ પાથલો, સેંકડો કોમોએ તેમાં કીધેલો વાસો અને તેના ઇતીહાસમાં બજાવેલો કાર્તી અથવા અપકાર્તીનો ભાગ, એ સર્વમાંથી કોઈપણ મોટો કવી અથવા વાર્તા લખનાર

પોતાની મનશક્તી માટે મનપુરતો ખોરાક મેળવી શકે એવું છે. વેદ અને પુરાણના સોનેરી કાળથી તે લારડ રીપનના અમલના વખત સુધીમાં કોઈપણ સમય પસંદ કરીયે, અને તેમાંથી સંસારી, ધારમીક, રાજદવારી આખરો વીશે જ્ઞાન અને ધરો મેલવવાને પુરતાં અને પુરતાંથી વધારે સાધનો મલશે. તેવો એક સમય સતરમી સદીનો છેલ્લો અરધો ભાગ હતો. ઇતીહાસકર્તાના અભ્યાસ માટે જવજેજ મહી શકે એવા બનાવો તે વેલા બનવા સર થયા હતા. મોગલ શહેનશાહો માહેલો છેલ્લો મોટો મોગલ ઔરંગઝેબ તે વેલા તરતનો ગાદીએ આવ્યો હતો, અને તેણે મોહમેદનો તથા હીંદુઓને છુટા પાડવાની રાજનીતી ચલાવવા માંડી હતી. જ્યારે તેના બપોવા અકબરે મોગલ શહેનશાહતના ગુદા ગુદા ભાગોને ગંથી લીધા હતા, ત્યારે તેના રાજ અમલથી તે છુટા પડ્યા માંડ્યા હતા. દક્ષણમાં મરાઠાઓએ તેમના શુરા સરદાર સીવાજીના હાથ હેઠલ મોટાં પ્રકરમો બળવી મોહમેદન શહેનશાહતનો પાયો ખલુવાવું મંડાણ કીધું હતું. દુકમાં, એક મોટાં શહેનશાહતની પડતીની શરૂઆતના બનાવો બનવા શુર થયા હતા. તેવા વખતની લોકોની અસથીર સંસારી તેમજ ધર્મ સંબંધી હાલતનો ચીતાર આપનારી એક વાર્તા, જે રાજદવારી, સંસારી, તથા ધરમ સંબંધી આખોથી બરપુર કરવામાં આવી હોય, તે ખચીત જેમ બોધ આપનારી તેમ રસીલી થઈ પડવી જોઈયે. “તારાબાઈ” ની વાર્તા તેવી એક વાર્તા છે. તેનો અસત્ર કરતા કરનલ મેડોઝ ટેલર નામનો એક જાણીતો ઇંગ્લેન્ડ વાર્તા લખનાર છે,

અને મીઠા જાંભળીર બેદરામજી મરજીઆને તેનું ભાષાંતર કરી બાહરે પાડ્યું છે. દેશી પ્રજાનાં વાંચણ માટે એક ઘણી મનોરંજક અને કેટલેક દરજ્જે ઉપયોગી વારતાનું ભાષાંતર કરવામાં અવકાશનો વખત ગાળવો હોય, તો આ કરતાં વધારે ધ્યાન ખેંચનારી વારતા મલવી મુશકેલ પડત. તેનો અસલ કર્તા મરનાર કરનલ મેડોઝ તેલર ઘણી લોકપ્રીય વારતાઓનો બનાવનાર છે, અને તેણે એક યુરોપીયન અંધકાર તરીકેની પોતાની કલ્પના અને તરકશકતીનો ઉપયોગ આ વાર્તામાં પુરેપુરે કરીધો છે. હિંદુસ્તાનના ઇતીહાસના બનાવોથી ભરપુર એવા ઉપર જણાવેલા સમયને વખત તરીકે, અને તુલજા-પુરનાં શહેર તથા બચકર બવાની માતાનાં મંદીરને મુખ્ય સ્થલ તરીકે પસંદ કરીને, તારા નામની એક પ્રતીવર્તા, રાંડીરાંડ, પણ અતી ઘણી રૂપાલી બ્રાહ્મણ છોડીને કર્તાએ નાચીકા બનાવી છે. વાંચનારનું મુખ્ય ધ્યાન તેણીની સ્થિતી તરફ ખેંચાય છે. વાર્તાના સઘળાજ બનાવો, તેણીને મધ્ય બીંદુ રાખીને, ગોઠવવામાં આવ્યા હોય એવું અલબત્તે બની શક્યું નથી, તોપણ તે સઘલા બનાવોનું સીધું અથવા આડ-કતરું પરીણાંમ તેણીનાં સેવટનાં સુખ અથવા દુઃખનું સાધન કરવામાં આવ્યું છે, એટલે વાર્તાનું અંધારણ અખંડીત ગણી શકાય. તોપણ કરનલ મેડોઝ ટેલરે વાર્તાનું સેવટ પોતાની કલ્પનાને મનભાવતુ લાવવાને, તારાબાઈને વીજાપુરના સરદાર બહાદુર અને ગુણવાન બેટા ફાઝલખાન સાથે પરણાવી છે. નાચીકાને પોતાનો સવધર્મ છોડવાની દુરજ પાડી છે, એ અલબત્તે હિંદુ વાંચનારાઓને પસંદ પડતું થઈ શકે એમ નથી

તોપણ અભીપ્રાય એવોછે કે, વાર્તાને વાર્તા તરીકે સંપૂર્ણ સુંદર કરવાને આ કરતાં બીજું સેવટ આળી શકાત નહીં. ખુદ ભાષાંતર ઉપર આવતાં એક પારસી લખનારની કલમને તે જોય આપે એવું છે. વારતાના બનાવો જેમ હોંદુ વાંચનારાઓને વધારે ખેંચનારા છે, તેમ તેની ભાષા રસીલી ગુજરાતી રાખવાની મીઠી મરજ્યાને મેહેનત લીધીછે, તે શુદ્ધ ગુજરાતી હોવા છતાં, તે સાદી જોસ ભરેલી, અને માણસો તથા ચીજોનો ચીતાર આમેલુબ રહી શકે એવા પ્રસંગને લાયક શબ્દોથી ભરપુર છે. ભાષાંતર કરતાના પ્રસતાવના ઉપરથી જણાયછે કે, વારતાના સંબંધમાં તેઓએ મોટી ઉલટ અને ખંતથી કામ લીધુંછે, અને અમો ધારયે છીયે કે તેમની મેહેનતનું પરીણામ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અછો ઉમેરો કરનાર થઇ પડશે.

બુદ્ધિ પ્રકાશ.

તારાબાઇ—પ્રસિદ્ધ કર્તા મિ. જાડાંગીર બેહેરામજી મરજ્યાન. સોળ પેજ પૃષ્ઠ ૪૦૮, કીંમત રૂ-૮-૦. આ એક કદપના મિશ્રિત ઐતિહાસિક વાર્તા છે. માજી કર્નલ મેડોઝ ટેલરે 'તારા' એ નામથી અંગ્રેજી ભાષામાં રચેલા પુસ્તક ઉપરથી આ વાર્તા તૈયાર કરેલીછે. એની રચના એવી સરસ છે કે પ્રસંગે પ્રસંગે લંબાણુ ઐતિહાસિક બિના આવેછે તે છતાં મૂળ મતલબનો સંબંધ અખંડ રહી વાંચનારની જીજ્ઞાસામાં વધારો કરેછે. અમે દિલગિર છીએ કે સ્થળ સંપ્રદાયને લીધે,

તેની વીસ્તારથી નોંધ લેઈ શકતા નથી. પારસી ગૃહસ્થની કલમથી આ વાર્તા લખાઈ છે તે છતાં તેની ભાષા ઘણું દરજે સરળ અને સર્વથી સમજાય તેવી છે. દુષ્ટ દુરગુણી અને નીચ તુખમનાં માણસોનાં વિચારશૂન્ય અને આપસ્વાર્થી ક્રોધોનાં અને તેન પરિણામનો તથા ઊંચાં તુખમનાં સજ્જન માણસોના સદ્વર્તનની અને અંતે સત્યના જયનો આખેલુખ ચિતાર આ રસીલી વાર્તામાં છે. એક વખત આ વાર્તા વાંચવી સર કર્યા પછી પૂરી થતાં સૂઝી તેને લાઘમાંથી મૂકવી ગમે નહિ એવી છે. વાર્તાનું અંધારણ જેમ રસીક અને ચિતાર્પક છે તેમ પુસ્તકનો દેખાવ પણ લાઘચેરીને શોભાવે તેવો સુંદર અને મનોરંજક છે. જૂદા જૂદા પ્રસંગને અનુકૂળ આવે તેવાં વાર્તાના પાત્રોનાં રૂપ ચિત્રો અંદર આપ્યાં છે તથા કાગળ છાપ અને પૂઠું એ પણ સુશોભિત છે. મી० મરઝ્યાન પોતાના દરેક પુસ્તકને આ પ્રમાણે શોભાવવાને બનતી કાશીશ કરે છે એ ખુશી થવા જેવું છે. મુ'બઇ, કોટમાં દફતર આશકારા પ્રેસમાંથી આ પુસ્તક રોકડી કીંમતે મળશે. પરગામવાળાએ પોસ્ટેજના ચાર આના વધારે મોકલવા.

ગપ—સપ.

જામે જમશેદ.

એક નવું રમુજ પખવાડીક પત્રક સારું હેઠાણેથી નીકળવાની જે ખબર ગયા સોમવારનાં અમારા પત્રમાં અમોએ આપી હતી તેના સંબંધમાં આજે ફેટલીક વધુ વીગત આપવાને અમો સામર્થ્યવાન છીએ. આ પત્રનું નામ “ગપ—સપ” કરી છે અને તે રમુજ લખાણ માટે “કૌતક સંગ્રહ” તથા “તારાબાઈ” ની ચોપડીઓના કર્તા તરીકે જાણીતા થયલા તથા ગુજરાતી સાહિત્યમાં વરસોવેર ઘડાયલા મીં જાહાંગીર બેહેરાંમજી મરઝ્યાનની કલમથી લખાનાર છે. એ પત્રમાં રમુજ ટોચકાઓ ઉપરાંત રમુજ વાર્તાઓ આપવામાં આવશે અને જ્યારે બનશે ત્યારે રમુજ ચીત્રો આપવાને પણ મીં મરઝ્યાનનો વીચાર છે. મીં મરઝ્યાનનું બોલવું ઘણાંઓને વાજબી લાગશે કે “જેમ ખાધાનું જીંદગીને જરૂરનું છે તેમ હસવું તનદરૌસ્તીને અવશ્યનું છે” અને તેટલાં માટે આવાં એક રમુજ આપનારાં પત્રને જ્યારે તે સારી આશા સાથે બાહર પડે ત્યારે પુરતો આશરો પ્રજા તરફથી મહે એમાં કાંઈ શક નથી. મીં જાહાંગીર બેહેરાંમજી મરઝ્યાન પોતાનાં આ “ગપ—સપ” નો વારસીક લવાજમ રૂ૩ નો નાનો રાખવા માગે છે અને જણાવે છે કે બેળું કસનારાં એ અસાધારણ કામને હાથમાં લેવાનું તેણે ૧૦૦૦ ધરાક થશે તોજ ઉલટ

આવશે. જેવાનું છે કે મીઠા મરઝમાન ઉપર પ્રજા તેવણનું ભેજુ કસવાની ફરજ પાડે છે કે નહીં અને ગુજરાતીઓ જે તેવણ ઉપર એવું “ઘાતકીપણું” ન વાપડે તો અચરતી ભયું થઈ પડે. “દાતરડું” પત્ર ગુજરાતી કુટુંબોમાં પોતાનાં રમુજ લખાણોથી જે ખાર ધરાવે છે તે પછી રમુજ લખાણ માટે પુરતું નામ કાઢાડેલા અનુભવી મીઠા જલ્દાંગીર મરઝમાનનું “ગપ-સપ” આવતાં વર્ષની શરૂઆતથી પોતાની પખવાડીક ગપસપ ચાલું કરે નહીં તો આપણે અચરત થઈએ. વધુ વીગત માટે આજના પત્ર સાથે વેહેંચાયેલી મદદનગર ઉપર વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચ્યે છીએ.

જામે જમશેદ.

નવાં રમુજ પત્ર “ગપ-સપ” નો ખીન્ને અંક પેહેલા અંક ઉપર સરસાઈ છે એમાં તો કાંઈ શક નથી. ચાલુ અને ખીજી બાબદો ઉપર થાકેલાં મગજોને એ ઘડી હસવાનો ખોરાક આપનારાં પત્રો ગુજરાતી જેવી સાંકડી લુખી ભાષામાં પ્રગટ કરવાં તે કેવી જેહેમતનું કામ છે તે જેઓ જાણે છે તેઓ “ગપ-સપ” જેવાં પત્રો તરફથી “પંચ” અથવા “ફત” જેવા ઇંગ્લેંડનાં પત્રો જેવી આશા તો કદી રાખી શકે નહીં. તોપણ એકવાર “ગપ-સપ” દેશી ઘરોમાં હાજત જેવું થઈ પડ્યા પછી જુદા જુદા લખનારાઓની મદદ સાથે વધારે લોકપ્રીય અને વધારે લેહેઝતદાર બનશે એવી અગાહી તેનો આ ખીન્ને અંક આપે છે. એ અંકમાં ઘણાક રમુજ દુચકાઓ રજુ થયા

છે, જે કોઈમી ગંભીર વાંચનારને પણ મુઠમાં હસાવયા વગર રહે નહી. આ અંકમાં પેહેલાં પાનાં ઉપર જે ચીત્ર આપ્યું છે તે “ગપ-સપ” જેવાં પત્રને તદ્દન હાથકનું છે. અધીપતી આ ચીત્રની મારફતે એવું અતાવવા માગેછે કે માણસ જ્ઞાત ના આપદાદા જેમ કેટલાક જણાવેછે તેમ વાંદરા ન હતા પણ ધ્રુવડ હતા. આ ચીત્રમાં તેની સામેતી આપવા પછી અધીપતી નોંધ કરેછે કે “વીદ્વાન ડારવીન અને નુરેએલમનાં વીદ્વાન અધીપતી એક એકમતતા થાયછે કે માણસના આપ દાદા અસલ વાંદરા હતા. આ વાંચી અમારા જીવ બહુ સુગાયો તેથી માલા મેહેનને અમેએ શોધી કાઢાડ્યું છે કે તેમના આપ દાદા વાંદરા નહી હતા પણ ધ્રુવડ હતા, અને તેના પુરાવામાં આ તકની કોહુ કાફરીસ્તાન ઉપરથી મેલવી અમારા વાંચનારની હજુર ધરી છે—જેમને ખાતરી કરી લો.” જાણવાજોગ એ છે કે આ ચીત્ર તથા હવે પછી આવનારાં બીજાં ચીત્રા ખુદ અધીપતીના પોતાનાજ હાથની ચાલાકીનું પરીણામ છે.

રાશ્ત્ર ગોફતાર.

“ગપ સપ” નામનાં દર પખવાડયાંના એક રમુજી પત્રની મદદેહનજર મીં જાંહગીર બેહરામજી મરજખાને ખાહાર પાડી છે. આપણામાં આવાં રમુજી પત્રોની ઘણી ખુટછે અને એક રમુજી લખનાર દાખલ મીં જાંહગીર અત્યાર અગાઉ પોતાના “ક્રાંતક સંગ્રહ”થી જે પ્રખ્યાતી મેળવી છે તે ઉપરથી એ ખુટ પુરી પાડવાની એમની કોશિશને માટે અમે ખુશી છીએ.

મદેહનગરમાં લખેછે કે રમુછ ટોચકાઓ, હાનર-નવાખીથીજ હસાહસ, વીગેરે આ પત્ર ભરવામાં આવશે. પોતાના કેટલાક મીત્રા તથા શેઠાન પ્રજા તરફથી વારંવાર ભલામણ થવાથી મી० જ્ઞહાંગીર કિપલાં નામનું એક રમુછ પત્ર દર પખવાડયે બહાર પાડવાનો વિચાર રાખેછે. એ સઘળું પત્ર માત્ર ખુશ રમુછ બાબદોથીજ ભરવામાં આવશે. પણ “આ કીસમનાં લખાણને માટે ભેળું કસવું પડેછે, અને એવું કામ કાંઈ સાધારણ નથી, માટે જો ૧૦૦૦ ઘરાક થશે તોજ તા० ૫લી જાનેવારીથી આ પખવાડીક પત્ર બહાર પાડવામાં આવશે. આ પત્રમાં રમુછ ટોચકાઓ ઉપાંત રમુછ વાર્તા—તથા જ્યારે બનશે ત્યારે રમુછ ચીત્ર પણ—આપવાના વિચાર છે. આખા દીવસના કાચર થયલા જીવને ખુશ કરનાર નિદોષ વાંચનને પ્રજા તરફથી આશરો મલવાની પુર વડી છે. જેમ બાધાનુ જીંદગીને જરૂરનું જેમ હસવું તનદશેસ્તીને અવખ્યનું છે એ યાદ રાખવું. આ પત્રની કીંમત માત્ર વર્ષ એકના ૩૩ રાખી છે. લખાણની એઆરત સાદી એટલે પારસી હીંદુ, અને મુસલમાન ત્રણે વરણોમાં સમજ પડે એવી રાખવામાં આવશે. જે કાંઈથી રમુછ લખાણ બહારથી આવશે તે ખુશીથી દાખલ કરીશું, પણ કાંઈએ એ પત્રની મારફતે પોતાનાં પેટનાં બળત્રાં કાઢવાની આશા રાખવી નહીં.”

રાસ્ત ગોકૃતાર.

“ગપ-સપ” એ નામના મી० જ્ઞહાંગીર એહરામજી મરઝ્યાનના રમુછ પત્રની આજના પારસી નોરોજની આવૃત્તિ

સરેસ્તા કરતાં વધારે ખેડાણ સાથે આહાર પાડી છે. તેમાં નવાં વર્ષનું એક નાનું ચિત્ર લગાર રંગીન છાયાથી સુંદર લાગેછે, જે મધે ચળદળરદી ૧૨૫૭નું શાલ એક નાના આ-ળકરૂપે ગુદસ્ત ૧૨૫૬ને એક ખુદા મોખેદ રૂપમાં લાત મારીને પૃથ્વિના ગોળા ઉપરથી ગળગલી દે છે તે ચિત્રાણુ છે અને ગળગલી ગયલા ૧૨૫૬ દાદ ગુલાન ૧૨૫૭ ને કહેછે કે “અકળાતો ના, આવતા નોરોળની પાછલી રાત (? મધરાત) ના ૧૨ કલાકે તારા પણ એજ લાલ !” પૃથ્વિના ગોળાના જે ભાગ ઉપર આ વર્ષ ઉગ્યું છે તે એશિયાખંડનો એક ભાગ છે, જેના નકશામાં રશિયા “રસ, કાલી બલાડીના પેટમાં કહેછે,” ઇરાનને “ઇરન સરળમીન,” અરમાને “થીયુ ગરખખંડ.” અને હિંદુસ્તાનને “અનદ્રળ શાક દેશ” એવાં રમુછ નામે આપેલાં છે. એક ભીન ઉપર એજો પાડીને જોવાનું એક રમુછ ચિત્ર ગુદું આપ્યું છે. અમારા આ મશખેરા લાઇખંધની અમે કનેદ ઇચ્છીયે છીયે.

કચસરે હીન્દ.

જાણાવવાને ખુશી ઉપજે છે કે ‘મુખધ જેઝેટ’ના જાણીતા મેનેજર મીં જાંહાગીર બેહરામજી મરઝયાન થોડા દીવસમાં એક રમુછ ટોળટપાનું પખવાડીકે પત્ર કાઢાડનાર છે, જેનું નામ ‘ગપ-સપ’ રાખવામાં આવનાર છે. મીં મરઝયાનની કોશિષ શુભ છે અને અમે જાહેરથી પુરતો ટેકો મળેલો જોવા ઇચ્છીયે છીયે. ગુજરાતી સાહીત્યના આખમાં મીં મરઝયાનનું નામ અજાણ્યું નથી. એ ગ્રહસ્થ ક્રોતક.

સંપ્રદ' જેવા રમુજ અને 'તારાબાઈ' જેવા કથા રૂપી ગ્રંથો બનાવનાર તરીકે અત્યાર અગાડિના જાહેરને જણાઈ ચુક્યા છે અને બ્યારે તેવણનાં મજકુર એ કીમતી પુસ્તકોને શુજરાતી પ્રજાથી સારો આસરો મળેલો દેખાય છે, તો અમો ખચીત આશા રાખી શક્યે છીએ કે જેવું કિતેજન મીં જાહાંગીરને તેવણનાં પ્રગટ કાંધેલાં પુસ્તકો વેળા મળ્યું છે તેથી થણે દરજ્જે વધુ "ગપ-સપ" જેવાં પખવાડીક રમુજ પત્રને સારા પાયા ઉપર મુકવાને મળ્યા વિના રહેશે નહીં. એક સારા પાયા ઉપર અને અઢી કલમથી લખાતાં રમુજ પખવાડીક કે અઠવાડીક પત્રની આપણા શહેરમાં જરૂર છે એમ કહીએ તો તેમાં ખોટું કહેવાશે નહીં. રમુજ લાઈખ'થ "દાતરકું" આજ વર્ષો થયાં પોતાનું કામ દીક રીતે બજાવતું જાય છે અને તે પ્રમાણે જોતાં "ગપ-સપ" જેવું પત્ર મીં મરજ્યાન જેવા ચાલાક ગ્રહસ્થના અધીપતીપણા તલે આવે તો થોડાજ વખતમાં ફતેહમંદ નીવડ્યા વિના રહેજ નહી. "ગપ-સપ"ની કીમત રૂપ્યા ત્રણની રાખેલી છે અને તેમાં રમુજ ટોચકા, ટોક્ષાવગેરેઉપ્રાંત રમુજવાર્તા અને બને તો રમુજ ચીત્રો આપવાનો પણ મીં મરજ્યાન વિચાર ધરાવે છે. મીં મરજ્યાન ૧૦૦૦ ધરાક એ પત્રના થાય તોજ એ કામ માથે ઉઠાવનાર છે અને અમોને આશા છે કે તેટલી સખ્યા મેળવવાને મીં મરજ્યાન જલદી શક્તીવાન થશે. આજના અંક સાથ વેંદ-ચાયલાં એ બાબેનાં હુંબીલ ઉપર અમો વાંચનારાઓનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

કચસરે હીન્દ.

“ગપ-સપ”વાલા નાનકડા ઢોંગી ભાઈઓ જરથોસ્તીઓનાં નવાં શાલનું ટાંકણું પકડ્યા પોતાના પત્રનો આ વખતનો અંક જે તા. ૧૫મીએ નીકળ્યો જોઈતો હતો તે નવા શાલ ને દીને એટલે જે આજે તા. ૧૮મીએ કઢાડ્યો છે. તેના પેલલા સફા ઉપર નવાં શાલની હમાજેરનું એક રંગીન ચીત્ર આપ્યું છે. તેની સાથે એક છુટાં કાગળ ઉપર “નેગેટીવ ફોટો” પ્રમાણેનો એક ઊંઘો ચીતાર ભેટ દાખલ આપેલો છે, તે મા-હુલોંકાળો ભાગ કાપી નાખવા પછી તે કાગળને દીવા તથા દીવાલની વચ્ચે ધરવા પછી તેના ઝોળાથી મી. જા. જી. મરજ-આનનો આકાર ખુલ્લી રીતે દેવાલ ઉપર પડે છે. રમુજ કરવાની મી. જા. જી. મરજઆનની જાણીતી શિક્ત “ગપ-સપ”માં અછી રીતે જળવાયલી જોઈને અમોને ખુશાલી ઉપજે છે કાંચજે તે હપનાં પત્રો નીઠાંપણે રમુજની સાથે પ્રજામાં ચાનક અને ઓધ ફેલાવી શકે છે.

સતીઅ મીતર.

“ગપીને ઘર ગપી આવ્યા,

આવો ગપીજી.

આર હાથનું ચીલડું—

ને તેર હાથનું બી.”

પારસીઓમાં એકજ ઘણી અગત્યની ચીજની ઘણી અગત્ય હતી, તે અગત્ય મી. જા. જી. મરજઆન જેવા આહોશ અદસ્થ પુરી પાડવાને મેદાંન પડે છે, તે કદાચ આજના

પારસીઓને મુબારકબાદી આપવા જોગ જણાશે. આજના પારસી ઓ અને પારસણો સુધરાઈનાં નુકતાની ઊંચામાં ઊંચી ટાંચે પોંદચી ચુકાં છે. આજનાં પારસીઓ અને પારસણો ઊંચામાં ઊંચી ફેળવણી લઈને નીચાંમાં નીચું પરીણાંમ પાંખી ચુકાં છે. ધર્મનાં ચુસ્તપણાં અને દેશહીતકારીપણાંપર જાન ફેસાંની અતાવી ચુકાં છે. ઉદ્યોગ પાર વિનાનો હીમ્મત અને હદની બહાર ધરાવાને શક્તિવાન બની ચુકાં છે. ગ્રાંટરોડ, મેલમ, મજગામ, વાંદરે, અને જ્યાં તમે કહો તેવી જગોએ, તેઓની નીતીમાંન ચાલની વાખવાખીનાં નગારાં વાગી ચુકાં છે. જીમખાંનાંના અખાડા અને હમામખાનાંના ખાડામાં તેઓની મરદાનગીની વખાંણપર વખાણો થાય છે. સુવાવડખાનાંમાં પારસણો વેઆઈ-જણી આસુદી થઈ ચુકી છે. ઇંગ્રેજી તો શું પણ લાટીન, ફ્રેંચ, અને બીજું જે તમે પુછો તે પરા-પર જાણે છે. ઈટરાટપણામાં અને એસ્કી-ફેસકી થવામાં તો એટલી માહીતગારી મેળવી છે અને એવોતો નાંદર “ટેસ્ટ” અતાવે છે કે ખુદ “પારીસ” શેહેરના બાયલાઓ. અને નાજનીનોબી પસ્તાઈ-પસ્તાઈને લાથપર લાથ ધસે છે. નાટક અને જલસાનાં તમાશાની વાતો સાંભળીને મરનાર “શેક્ષપીયર”નું રવાંત રદણપર-રદણ કરે છે. સુલુકાઈ તથા સફાઈ અને સબ્યતા-પણું અતાવવામાં તથા બોડકાં માંથા કરવામાં, અને બીડી તથા હુકા અને ચુરટનાં ધુમાડા અને આતસથી મોંહોંડાં સુગંધી કરવામાં એટલાં તો ચાલાક થતાં જાય છે કે આવતા થોડા વખતમાં અગીયારી અને આતસબેહરાંમમાં આતસ બળતો રાખવાની અને સુખડ લોખાંતનો ધુમાડો કરવાનીબી

અગત રહેશે નહીં ! વહી, લેડી ડાક્ટરો બનીને સવાય તથા સરકારાજીની દડી એલમ અને હુન્નરનાં મેદાંમાંથી જીતી જવાપર એટલી તો બાથા-બાથી અને રસા-કસી ચલાવે છે કે ખુદ પેલા “લોકમાન” હકીમનાં હાડે હાડ જમીનમાતનાં પેટામાં હમણાંથીજ ધુજવા લાગ્યાં છે. એ અને એવીજ બીજી અને સીફતોની “ગપ-સપ” તેનાં ખરા આકારમાં બતાવા સાર એક “ગપી ન્યુસપેપર”ની ઘણીજ અગત હતી, અને સોકર છે તે પરવરદેગારની રેહેમતનાં કે તેની જેબી બીસારત, “મરજબાન”નાં ખાનદાનનાં એક પ્રખ્યાત અથોરતાંનના ચંચળ નખીરા મીઠા જાંઘાંગીરને થઈ છે. અને તે મુજબ એ હમારો મેહેરબાંન અને કદરદાંન મીત્ર “ગપ-સપ” નામનું એક પત્ર આવતા જાનેવારી માસથી બહાર પાડનાર છે, જેને લગતી કંઈક વિગત હમુને મળી છે તે હમારા વાંચનારાઓની ખાસ વાકેફગારી કીજે હેલ પ્રગટ કીધી છે:—

Indian Spectator.

Gup-Sup (gossip) is the name to be given to a comic fortnightly in Gujarati which Mr. J. B. Marzban promises to start with the new year, provided he is promised in return 1,000 subscribers at Rs. 3 each, cash down. Considering the new vein struck by the projector and his aptitude for this sort of business, *Gup-Sup* ought to prove a success,

